

ଶୁଣ୍ୟ ନସ୍ତର ଦିନେ ଆମରା ଏକଟା ପିସିର ବାହିରେ ଥେକେ ଭିତର ଦିକେ ଏଗୋଲାମ, ଏକ ଆର ଦୁଇୟେ ତାର ଗଠନ ଆର କାଜ କରାର ଏକକଣ୍ଠେ ନିଯେ ଏକାନ୍ତ ପ୍ରାଥମିକ କିଛୁ କଥା ବଲଲାମ — ଯାର ପ୍ରାୟ ଗୋଟାଟାଇ ବର୍ତମାନ, ଏହି ବର୍ତମାନ, କେବଲହି ବାତିଶ ବିଟ କରିଛେ ନିର୍ମାଣ, ଅଥଚ ଏଖନ ତୋ ଆମରା ପ୍ରାୟ ଆମାଦେର ପା ୬୪ ବିଟେର ଦିକେ ଏଗୋତେ ଶୁରୁ କରେଛେ, ପଞ୍ଚମେର ବାଜାରେ ମେଇନଫ୍ରେମ ଆର ପିସି ଦୁଟୋ ଅଂଶେହି ଏସେ ଗେଛେ । ନିଶ୍ଚଯାଇ ଏଖନୋ ବିକଟ କିଛୁ ଏକଟା ଦାମ — ଆମି ଜାନାର ଚେଷ୍ଟାଓ କରିନି । କିନ୍ତୁ ଯେ ଆକାରେ ଆମରା ପିସିକେ ପାଛି, ଆମାଦେର ସାମନେ, ଏହି ଆକାରଟା ଏହି ଆକାରଟାଇ ଯେ ହେଁ ଉଠିଲ, ତାର ଜ୍ୟାନ କିଛୁ କ୍ରମାନୁବର୍ତନ ଆଛେ । ଆଜକେର ଦୁଲ୍କି ଚାଲ' ଶବ୍ଦବଙ୍କେ ଯେମନ ଅନେକ ଆଗେର କୋନୋ ଏକ ପାଲକି ଥେକେ ଘୋମଟାର ବୌଟିର ବା ଘୋଡ଼ସଓୟାରେର ଚାଲେର ଲୁଣ୍ଠ ମେଟାଫର, ଲୁଣ୍ଠ ମେଟାଫରକେ ଲୁଣ୍ଠ ବଲତେ ହେଁ ମାନେଇ ତୋ ସେଟା ଲୁଣ୍ଠ ନଯ, ତାର ଲୋପପ୍ରକିଳ୍ଯାଟାଇ ଆମର ଆଜକେର ବର୍ତମାନ, ତେମନି, କମ୍ପ୍ୟୁଟାରେ ଆଜକେର ଅବସରେ ମଧ୍ୟେ, ସାର୍କିଟ ଥେକେ ସାର୍କିଟେ, ଟ୍ରାନ୍ସିସ୍ଟର ଥେକେ ଟ୍ରାନ୍ସିସ୍ଟରେ ତଥ୍ୟ ଏକକେର ନଡ଼େ ବେଡ଼ାନୋର ମଧ୍ୟେ ସେଇ କ୍ରମାନୁବର୍ତନ ସମାନେ ଚଲଛେ । ମାତୃଗର୍ଭର ଓ ଜନହିନୀ ବୁଝାକୋ କୋମଲତାର ଆଶ୍ୟୋର ଦୁଶୋଆଶି ଦିନେ ଆପନି ଯେମନ ପେରିଯେ ଏସେହେ ଗୋଟା ହୋମେ ସେପିଯେଲେ ସେପିଯେଲେର ଅଭିଯୋଜନ ପଥ, ଅମେରିକାଦ୍ୱାରା, ସରୀମ୍ୟ, ଡିଭର, ଠିକ ସେଇ ରକମ ଆପନାର ପିସିର ଏହି ଗୋଟା କରେକ ଆୟତାକୃତି ଏବଂ ଏକଟା ଆଧାରବୁର୍ତ୍ତଳ ଇଲେକ୍ଟ୍ରନିକ୍ଲେର ମଧ୍ୟେ, ତାଦେର ସଙ୍ଗେ ଆପନାର ସମ୍ପର୍କେର ମଧ୍ୟେ ରଯେ ଗେଛେ ଏହି ଗୋଟା କ୍ରମାନୁବର୍ତନ । ଏହି କ୍ରମାନୁବର୍ତନଟାକେ ଆମରା ଏବାର ଧରାର ଚେଷ୍ଟା କରବ । ଏତେ ଏକଟା ବାଡ଼ତି ଆରାମତ ହବେ ଆମାଦେର, ଗତ ତିନଟେ ଦିନେ କଥା ବଲତେ ଯିମେ ବାରବାର ଶୁ-ଲିନାଙ୍କ ଆର ଉଇନଡୋଜ ଏହି ଦୁଟୋକେହି ଅନେକବାର ପାଶାପାଶି ଆନତେ ହେଁଛେ, ଦୁଟୋ ଥେକେହି ସମାନ୍ତରାଳ ଉଦାହରଣ, ଅନେକଟା ପ୍ରତିତୁଳନାର ମତ, ଏର ମଧ୍ୟେ ଏକଟା ତୁମୁଲ ଘାପଲା ଆଛେ । ମୋଟ ଗଠନ ଏବଂ ସେଇ ଗଠନକେ ଭାବାର ପ୍ରକିଳ୍ୟାର ନିରିଥେଇ, ମାନେ ଅନ୍ତଲଜି ଆର ଏପିସେମଲଜି ଦୁଟୋ ମାତ୍ରା ଥେକେହି ଏହି ଦୁଟୋ କାଠାମୋ ଏତ ଏତ ବୈଶି ପ୍ରଥକ । ଆମାଦେର ଅଲୋକିକ ଅଙ୍କମ୍ୟାର ହରିନାରାଯଣବାୟ, କ୍ଲାସ ସେବେନେ ତିଳକୁଟେର ଗଲ୍ଲ ଦିଯେ ଯିମି ଆସଲେ ଲିମିଟ ଆର କନ୍ଟିନିଉଯିଟି ବୁଝିଯେ ଦିଯେଛିଲେନ, ତଥନ ବୁଝାତେଓ ପାରିନି, ପେରେଛିଲାମ ଅନେକଣ୍ଠେ ବଞ୍ଚି ପରେ, ତିନି ଏହି ତୁଳନାର ଅସଭ୍ରାବ୍ୟତା ବଲେଛିଲେନ, ଚାର ଇଂଟ୍ ପାଂଚ ତୋ କରବି, ଚାର ହାତି ଇଂଟ୍ ପାଂଚ କାପ ଚା କର ତୋ — ମାନେ, ତୁଳନା କରା ଯାଇ ଶୁଦ୍ଧ ବିମୂର୍ତ୍ତ ସଂଖ୍ୟାର ମଧ୍ୟେ, କିନ୍ତୁ, ଖୁଦ ଗାଓୟା, ଶୁ-ଲିନାଙ୍କ ବା ଉଇନଡୋଜ ଦୁଜନେଇ ତୋ ବେଜାଯ ମୂର୍ତ୍ତ । ଆର ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ଆଲାଦାପନାକେ କିଛୁଟେହି ବୋବା ଯାଯନା ଏହି କ୍ରମାନୁବର୍ତନଟାକେ ନା ଜେନେ । ଆମରା ଏକ ଆର ଦୁଇ ନସ୍ତର ଦିନେ ବାରବାର ବଲେଛି ଅପାରେଟିଂ ସିସ୍ଟେମର କଥା — କିନ୍ତୁ ଏହି ଅପାରେଟିଂ ସିସ୍ଟେମ ଚିରକାଳିଇ ଠିକ ଏହି ରକମ ଛିଲ ନା, ମାନେ, ଏକସମୟ ତୋ ଅପାରେଟିଂ ସିସ୍ଟେମଇ ଛିଲ ନା । ଏଖନକାର ଚାଲୁ ଅପାରେଟିଂ ସିସ୍ଟେମର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟଙ୍କୁର ଠିକ ଏହି ଏହି ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ହେଁ ଓଠାର ମଧ୍ୟେ ମାନୁଷେର ସଭ୍ୟତାର କ୍ରମବର୍ଦ୍ଧମାନ କାଜେର ଚାପେର ଏକଟା ଚମକ୍ତକାର ଇତିହାସ ରଯେଛେ — ଏଗୁଳୋ ଠିକ ଏରକମାହି ହେଁଛେ କାରଣ ଏକଟୁ ଏକଟୁ କରେ ବଦଲାତେ ଥାକା କାଜେର ପ୍ରୋଜେନ ଆର ସେଇ କାଜ ସାମଲେ ଓଠାର ମାନୁଷେର ସାମର୍ଥ୍ୟ — ଦୁଟୋଟି ଏକିସଙ୍ଗେ ନିରବାଚିନ୍ତା ଭାବେ ବଦଲାତେ ଥେକେଛେ, ଥାକଛେ । ଇତିହାସ ମାନେ ଏକଦମ କାଜେର ନିରିଖେ କାଜେର ପ୍ରୋଜେନ ଆର ସାମର୍ଥ୍ୟ — ଏହି ଦୁଜନେର ଏକତ୍ର ଇତିହାସ ।

।। ଦିନ ତିନ ।।

୧। କମ୍ପ୍ୟୁଟାର ହାର୍ଡୋସାରେ ପ୍ରାଗ-ଇତିହାସ

ଆମାଦେର ଏହି ଶୁ-ଲିନାଙ୍କ ଇଶକୁଳ ପାଠମାଲାର ପରିକଳ୍ପିତ ଛକଟା ଶୁଦ୍ଧି ବଦଲେ ଯାଚେ । ଶେଷ ବଦଲଟା ତୋ ଠ୍ୟାଂଜନିତ । ପ୍ରଥମ ଛକେ ତିନ ଯେଟା ଲିଖେଛିଲାମ, ଏହି ନତୁନ ଖସଡ଼ାଯ ଏମନିତେହି ସେଟା ବଦଲେ ଯେତ କାରଣ ଶୁନ୍ୟଟା ଆଗେ ଛିଲନା, ଏଖନ ଏସେହେ । ଆର, ଆଗେର ଖସଡ଼ାତେଓ ପରେ ବୈଶ ମନ ଖୁଁତ ଖୁଁତ କରେଛେ — ଶୁଦ୍ଧ କମ୍ପ୍ୟୁଟାରେ ଯାନ୍ତ୍ରିକ ଇତିହାସଟାଇ ଏସେଛିଲ, ସାର୍କିଟ ଆର ଟିପ ଆର କାର୍ଡର ପିଛନେ ଜ୍ୟାନ ମନନେର ବଦଲେର ଇତିହାସଟା ପ୍ରାୟ ଧରାଇ ଛିଲନା । ଏବାର ସେଟା ଆନତେ ଚାଇଛି । ପ୍ରଥମେ ହାର୍ଡୋସାର କ୍ଷରେ ବଦଲେର ଇତିହାସଟା ଆମରା ଧରବ, ତାରପର ଚିନ୍ତାପ୍ରକିଳ୍ୟାର କ୍ଷରେ । ସଫଟୋସାର ବଲତେ ପାରତମ, କିନ୍ତୁ କମ୍ପ୍ୟୁଟାର ଶାନ୍ତ୍ରେ ସଫଟୋସାର କଥାଟାର ଏକଟା ବିଶେଷିତ ଟେକନିକାଲ ଅର୍ଥ ଆଛେ, ସଫଟୋସାର-ଓ ଚିନ୍ତାପ୍ରକିଳ୍ୟା, ଆମାଦେର ଚିନ୍ତାପ୍ରକିଳ୍ୟାକେ ନିଜେଦେର ମାଥା ଥେକେ ବାର କରେ କମ୍ପ୍ୟୁଟାରେ ଭରେ ଦେଓୟା, ଯାତେ କ୍ୟାଲକୁଲେଟରେର ମତ ସବକିଛୁଟି ନିଜେର ହାତେ ନିଜେର ମାଥାଯ ନା କରତେ ହୁଏ, କିଛୁଟା ସେ ନିଜେହି କରେ ନିତେ ପାରେ,

ପ୍ରୋଗ୍ରାମିଂ ଭାଷାର ବ୍ୟାକରଣେର ଛାତେ ଢାଳା ଆମାଦେର ଓହି ବକଳମା ଚିନ୍ତାପ୍ରକ୍ରିୟାକେ ଅନୁସରଣ କରେ । ତାଇ, ବରଂ ସାଇବାର-ମନନ ବଲାଇ ଭାଲୋ ।

ସନ୍ତ ଆର ମନନ ଏହି ଦୁଟୋ ଇତିହାସେର ଉପାଦାନଗୁଲୋ ମିଳେ ଯାଓଯା ଦରକାର, ଯାତେ ଏର ପରେର ସ୍ତରେ ଆମାଦେର ସିସ୍ଟେମ ବୋବାର ଚେଷ୍ଟାଗୁଲୋ ଅସାର ନା ହୟେ ପଡ଼େ, କାରଣ, ଫୁ-ଲିନାକ୍ସ ଅପାରେଟିଂ ସିସ୍ଟେମେର କାର୍ଯ୍ୟକାରଣ ସମ୍ପର୍କଗୁଲୋ ବହୁ ଜାଯଗାତେହି ଗଡ଼େ ଉଠେଛେ ଏହି ଇତିହାସଟାର ସାପେକ୍ଷେ । ଆର ମିଶେଲ ଫୁକୋର ଅର୍ଡାର ଅଫ ଡିସକୋର୍ସେର ସେହି ଘୋଷଗାୟା ତୋ ଆହେଇ — ଆସଲେ ଆମାଦେର ପ୍ରତିଟି ଆଲୋଚନାଇ ସମାଲୋଚନା, ଆଗେର ସଟେ ଯାଓଯା ଆଲୋଚନାଗୁଲୋର ଦୁଲତେ ଥାକା ଲେଜେର ପିଛନେ ବ୍ୟାଦିତ ଦାଁତେର ପ୍ରଦଶନି । ତାଇ ପୁରୋନୋଟା ଆହେଇ, ଆମରା ଖେଯାଳ କରି ଆର ନା-କରି । ଆର, ଖେଯାଳ କରାଟା ବହସମୟରୁ ବେଧ୍ୟକ ଜରୁରି ହୟେ ପଡ଼େ, ଏକଟା ଅପାରେଟିଂ ସିସ୍ଟେମକେ ତାର ଗତିବିଜ୍ଞାନେର ନିରିଖେ ଧରତେ ଗେଲେ । ଅପାରେଟିଂ ସିସ୍ଟେମଟା ଶୁଦ୍ଧ ଜାନା ନଯ, ଭାବତେ ପାରା ଦରକାର ।

ଆମରା ଶୁରୁ କରବ ଯନ୍ତ୍ରେର ବଦଲେର ପ୍ରାଗ-ଇତିହାସ ଦିଯେ । ପ୍ରାଗ-ଇତିହାସ, କାରଣ, ଆମରା ଯାକେ କମ୍ପ୍ୟୁଟଟାର ବଲେ ଚିନି, ସେହି ରକମ ବା ତାର କାହାକାହିଁ ହାର୍ଡ୍‌ଓୟାର ଏବଂ ସଫଟ୍‌ଓୟାର ସଂସ୍ଥାନଟା ଆସତେ ଶୁରୁ କରାର ପର ଥେକେ ଆମରା ତାକେ ଦେଖିତେ ଆରଭ୍ରତ କରବ ଅପାରେଟିଂ ସିସ୍ଟେମେ ନିରିଖେ । ମାନେ ଚାର ନସ୍ତର ଦିନ ଥେକେ । ଏହି ଜାଯଗାୟା ଖେଯାଳ କରନ୍ତି, ଏକଦମ ଗୋଡ଼ାର ଦିକେ, କମ୍ପ୍ୟୁଟଟାରେର ଅପାରେଶନ ଆର ଅପାରେଟିଂ ସିସ୍ଟେମ କିନ୍ତୁ ଆଲାଦା ହୟେ ଉଠିତେ ପାରେନି । ଏକଟା କାଜ କରା ମାନେ ଛିଲ ଗୋଟା ଆଦେଶଟା ସରାସରି କମ୍ପ୍ୟୁଟଟାରକେ ତାର ଏକଦମ ହାର୍ଡ୍‌ଓୟାରେର ବୋଧ୍ୟ ରକମେ ଗୁଜେ ଦେଓଯା । ପରେ, କାଜେର ଜଟିଲତାଟା ଯତ ବାଢ଼ିତେ ଲାଗିଲ, ତତ ଆରୋ ଆରୋ ବେଶି ପରିମାଣେ ଆରୋ ଆରୋ ଜାଟିଲ କାଜ କରାର ଦରକାର ପଡ଼ିଲ, ତଥନ, ଦେଖା ଗେଲ, କାଜେର କ୍ଷେତ୍ରଟା ପ୍ରକ୍ରିୟା ରାଖାର ଦୟିତ୍ସତ୍ତ୍ଵ ଦେଓଯା ଦରକାର ପଡ଼ିଲ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ଏକଟା ବ୍ୟବସ୍ଥାକେ । କାଜେର ଏହି ଜମିଟା ତୈରି ରାଖେ ଅପାରେଟିଂ ସିସ୍ଟେମ, ତତେ ବୀଜ ପୋତା ଆର ଫସଲ କାଟାର କାଜ କରେ ସଫଟ୍‌ଓୟାର । କ୍ରମେ କ୍ରମେ ଆରୋ ସ୍ପଷ୍ଟ ହବେ ବ୍ୟାପାରଟା ଏହି ଇତିହାସେର ଆଲୋଚନାଟା ଚଲିତେ ଚଲିତେ, ତିନେ, ପ୍ରାକ-ଇତିହାସେ, ଆର ଚାରେ, ଜେନାରେଶନ ଥେକେ ଜେନାରେଶନେ କମ୍ପ୍ୟୁଟଟାରେର ଇତିହାସେ ।

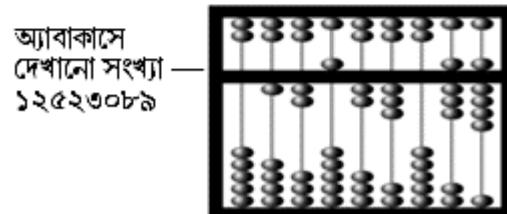
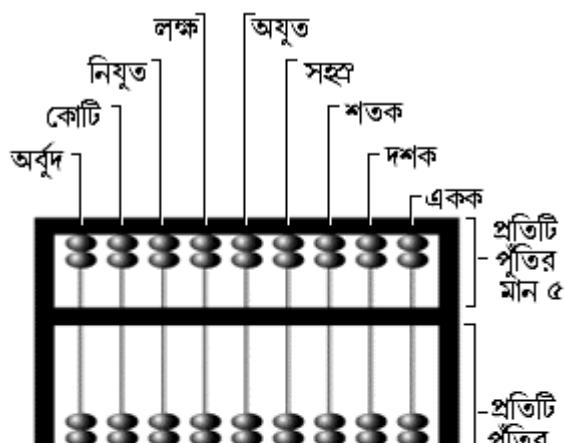
ଏହି ଜେନାରେଶନେର ଇତିହାସଟା ଶୁରୁ ହୟ ଦ୍ଵିତୀୟ ବିଶ୍ୱଯୁଦ୍ଧ ନାଗାଦ ଏକଇ ସଙ୍ଗେ ପୃଥିବୀର ଚାର ଜାଯଗାଯ ଡିଜିଟାଲ କମ୍ପ୍ୟୁଟଟାର ଆବିଷ୍କାରେର କାଜ ଶୁରୁ ହେଉଥାଏ । ଚଲିଶେର ଦଶକେର ମାବାମାବି ନାଗାଦ, ମୂଲତ ଯୁଦ୍ଧବାଜିର ସରକାରି ତାଗିଦେହେ, ପ୍ରାୟ ଏକଇ ସଙ୍ଗେ ଏହି ଭାବନାଚିନ୍ତା ଶୁରୁ ହୟ ଆମେରିକାର ହାର୍ଭାର୍ଡ ପ୍ରିନ୍ଟଟନ ପେନସିଲଭ୍ୟାନିଯା ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଲୟରେ ଏବଂ ଜାର୍ମାନିତେ । ହାର୍ଭାର୍ଡ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଲୟରେ ହାର୍ଡ୍‌ଓୟାର୍ଡ ଆଇକେନ, ପ୍ରିନ୍ଟଟନେ ଇନ୍ସଟିଚିଟ୍ଟ ଫର ଅ୍ୟାଡଭାନ୍ଡ ସ୍ଟୋଡ଼ିଜ-ଏ ଭନ ନୟମ୍ୟାନ, ପେନସିଲଭ୍ୟାନିଯା ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଲୟରେ ଉଇଲିଯମ ମଶଲେ, ଏବଂ ଜାର୍ମାନିର କନରାଡ ଜିଟୁସେ — ଏରା ସବାଇଇ ଏକ ଏକଟା ଡିଜିଟାଲ ବା ସଂଖ୍ୟାଭିତ୍ତିକ ହିଶେବ-ସନ୍ତ ଖାଡ଼ୀ କରେନ । କିନ୍ତୁ ଏହି ସମୟକାର ଏହି ମେଶିନଗୁଲୋ ଦେଖିଲେ ଆମାଦେର କମ୍ପ୍ୟୁଟଟାରେର ଚେଯେ କାରଖାନା ବଲେଇ ବେଶି ମନେ ହେବେ, ଆମାଦେର ପରିଚିତି ପିସି-ଅବଯବେର ଥେକେ ଏରା ଏତଟାଇ ଆଲାଦା । ଆମାଦେର ପରିଚିତି ଧାରଣାଟାଇ ଆସତେ ଶୁରୁ କରେଛି, ବଲା ଯାଇ, ଡେକ ବା ଡିଇସିର ପିଡ଼ିପି ସିରିଜେର ସମୟ ଥେକେ, ତାର ମାନେ ଏକୟଟିର ଆଗେ ନଯ । ଏହି ପିଡ଼ିପି ସିରିଜେର ମିନି-କମ୍ପ୍ୟୁଟଟାରେର କଲ୍ୟାନେହି ଆମରା ପେଯେଛିଲାମ ଆଜକେର କମ୍ପ୍ୟୁଟଟାର ଜଗତରେ ସବଚେଯେ ବଡ଼ ଦୁଟୋ ଚାଲିକାଶକ୍ତି ଇଉନିକ୍ସ ଏବଂ ସି । ଯାକଗେ ସେ ଅନେକ ପରେର କଥା, ଏଖନ ଏସବେ ଆମାଦେର ଦରକାର ନେଇ, ଆମରା ଏଖନ ଯେତେ ଚାହିଁ କମ୍ପ୍ୟୁଟଟାର ଯନ୍ତ୍ର ଏବଂ ମନନେର ପ୍ରାକଇତିହାସେ ।

ଏହି ପ୍ରାକଇତିହାସେର କତକଗୁଲୋ ବିନ୍ଦୁ ଆମାଦେର କାହେ ଖୁବହି ପରିଚିତ ଏବଂ ସାର୍ବଜନୀନ, ଯେମନ ବ୍ୟାବେଜେର ଡିଫାରେନ୍ସ ଇଞ୍ଜିନ ବା ଅ୍ୟାନାଲିଟିକାଲ ଇଞ୍ଜିନ, ବହୁ ଜାଯଗାତେହି ଜନପ୍ରିୟ ଆଲୋଚନାଯ ପ୍ରାୟହି ଦେଖି ଏଦେର ଉଲ୍ଲେଖ । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ଅନେକଗୁଲୋ ବିନ୍ଦୁହି ତା ନଯ । ଯେମନ ସବଚେଯେ ବଡ଼ ପ୍ରକ୍ଷଟା ହଲ, ଠିକ କୋଥା ଥେକେ ଶୁରୁ କରିବ? ପ୍ରଥମେ ଭେବେଛିଲାମ, ସିନ୍ଧୁ ସଭ୍ୟତାର ନିଜସ୍ତ 'ହରଙ୍ଗା ଫୁଟ' ଏହି ପରିମାପ ଥେକେ, ବା ତୈତିରିଯ ସଂହିତା ବା ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣେର ଗଣିତ ଥେକେ, ବା ଶୁନ୍ନସୁତ୍ର, ସେହିଜନ୍ୟେ ଏହି ଠ୍ୟାଂ ଅ୍ୟାକାଉଟେ ପଡ଼େ-ପାଓୟା-ଆର୍ଥାଶ-ଆନା ଛୁଟିର ସାଡ଼େ ତିନ ଆନା ଖରଚ କରିଲାମ, ନେଟେ ଏକଟା ଚମକାର ହିନ୍ତି ଅଫ ମ୍ୟାଥାମେଟିକ୍ ପାଓୟା ଯାଇ, ନିଜେର ପଡ଼ାର ଜନ୍ୟେ ନାମିଯେ ପିଡ଼ିଏଫ କରା ଛିଲ, ତାରଇ ସାଇଜ ପ୍ରାୟ ଆଡ଼ାଇ ଏମବି, ସାଇଜ ଛେଟ କରତେ ଗିଯେ ସବ ଲିଂକଓ ଉଡ଼ିଯେ ଦିଯେଛିଲାମ, କୌନ ସାଇଟ ତାଇ ଆର ମନେ ନେଇ, ସତଦୂର ମନେ ହଞ୍ଚେ ସ୍ଟ୍ୟାନଫୋର୍ଡ ଇଉନିଭାସିଟି । ସେହି ପିଡ଼ିଏଫ ଥେକେ ଅନେକଟା ପଡ଼ିଲାମ, କିନ୍ତୁ ଶେଷ ଅବି ସେଖାନ ଥେକେ ଶୁରୁ କରିନି ଆର, ଲିଖିତେ ହୟତ ଭାଲୋ ଲାଗିତ, କିନ୍ତୁ ଆମାଦେର କାଜେର ଜନ୍ୟେ ଜରଫି ହତ ନା । ଶୁରୁ କରେଛି ଅ୍ୟାବାକାସ ଥେକେ, ଆପନାଦେର କଥା ଭେବେ, ଆପନାଦେର ଠ୍ୟାଂ ଆନ୍ତ ଆହେ, ବହି ପଡ଼ାର ଛୁଟି ତୋ ପାବେନ ନା ।

ଆଗେଇ ବଲେଛି, ଆଜକେର କମ୍ପ୍ୟୁଟାର ଡିଜିଟାଲ କମ୍ପ୍ୟୁଟାର, ଡିଜିଟ ମାନେ ଅନ୍ଧି ତାର ଇନପୁଟ, ଅନ୍ଧି ତାର ଆଉଟପୁଟ, ତାହିଁ ଏର ଇତିହାସେରେ ଶୁରୁ ସେହି ସମୟଟାଯି, ଅନ୍ଧ କାମ ସଂଖ୍ୟାକେ ନାଡ଼ାଚାଡ଼ା କରତେ କରତେ ମାନୁଷ ସଖନ ମନେ କରଲ, ଏର ଜନ୍ୟ ଏକଟା ସନ୍ତ୍ର ହଲେ ଭାଲୋ ହତ । ଅୟାକାସ ଥିକେ ଏର ଶୁରୁ । ଆବାର, ଆପଣି ସେଥାନେ ଏହି ଲେଖଟା ପଡ଼ିଛେ ସେହି ପିସିଟା ତାର ଆର ଏକଟା ଧାରା, କ୍ୟାଲକୁଲେଟର ଆର ଏକଟା, ଏରକମ ଆରୋ ଆଛେ, କିନ୍ତୁ ଧାରା ହାରିଯେଓ ଗେଛେ ।

ଆମାଦେର ଇତିହାସେ ପ୍ରାଚୀନତମ ସଂଖ୍ୟାର ଉଦାହରଣ ମୁଲତ ଏସେହେ ମେସୋପଟେମିଆ ଥିକେ । ମେସୋପଟେମିଆର ମାଟିର ଫଳକେ ପ୍ରଚୁର ସଂଖ୍ୟା ଏବଂ ତାଦେର ପାଟିଗଣିତେର ଉଦାହରଣ ପାଓଯା ଯାଯା । ଏଗୁଲୋ ପ୍ରାୟ ସାଡେ ଚାର ହାଜାର ବଞ୍ଚରେର ପୁରୋନୋ । ଏବଂ ଏଦେର ଅନେକଟାଇ ହଲ ହିଶେବ ଏବଂ ଟ୍ୟାଙ୍କେର ଅନ୍ଧ । ଏହି ଟ୍ୟାଙ୍କେର ବ୍ୟାପାରଟା ସିନ୍ଧୁ ଉପତ୍ୟକାର ପାଥରେର ଫଳକଗୁଲୋର ବେଳେଓ ସତି । ଆକ୍ଷେ ପର୍ପୋଲା ତାର ‘ଡିସାଇଫାରିଂ ଇନ୍ଡାସ ସ୍ଟ୍ରିପ୍ଟେସ’ ବହିତେ ଯେଭାବେ ଲିଖେଛେ, ଠିକ ସବସମୟରେ ଠିକ ଟ୍ୟାଙ୍କ ନା ହଲେଓ ଟାକାପରିସାର ହିଶେବ ରାଖାର ପ୍ରୋଜେନ ଆମାଦେର ଅନ୍ଧବିବର୍ତନେର ସବଚେଯେ ଶକ୍ତିଶାଲୀ ପ୍ରୟାଳା । ଗ୍ରୀକରା ସଂଖ୍ୟା ଲିଖିତ ଅନ୍ଧର ଦିଯେ, ରୋମାନରା ଆରୋ ଖାରାପ । ଭାରତୀୟ ଗଣିତେର ଅବସ୍ଥାଟା ଛିଲ ଏଦେର ଚେଯେ ଏକଟୁ ବେଟାର ଜାଯଗାୟ । ଶୁନ୍ୟ ନନ୍ଦର ଦିନେ ଆମରା ଯେ ଡେସିମାଲ ବା ଦଶମିକ ପଦ୍ଧତିର କଥା ଆଲୋଚନା କରଲାମ ସେଟା ଭାରତୀୟ ଗଣିତେର ଅବଦାନ, ଦଶମିକ ବ୍ୟବସ୍ଥାର ଏହି ଅବସ୍ଥାନେର ମ୍ୟାଜିକ — ଏକକ ଦଶକ ଶତକ ସହସ୍ର ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରତ୍ୟେକଟା ଅବସ୍ଥାନେ ଦଶେର ଶକ୍ତି ୧ କରେ ବେଡ଼େ ଯାଓଯା । ଏହି ଜାଯଗାଟାଯ ଆମରା ଏଥିନୋ ପରିଶରେ ଚେଯେ ଏଗିଯେ ଆଛି । ଯେମନ ଧରନ ତେତାଲିଶ । ଇଂରେଜରା ବଲେ ଫର୍ଟି ଥି । ଅଥାଚ ଆମରା ବଲି ତେତାଲିଶ ମାନେ ତିନ ଚଲିଶ । ଆଗେ ଏକକ ବଲେଛି, ତାର ପର ଦଶକେର ଅନ୍ଧ । ଗଣିତେର ଦିକ ଦିଯେ ବେଶି ସଠିକ ।

ଭାରତୀୟ ଗଣିତେର ଆର ଏକଟା ଅବଦାନ ଶୁନ୍ୟ । କିନ୍ତୁ ଶୁନ୍ୟର ଇତିହାସ ନିଯେ ଅନେକ ଜଟିଲତା ଆଛେ । ଶୁନ୍ୟ ମାନେ କୋନଟାକେ ବୁଝବ ? ଏକଟା ତାର ଆକ୍ଷିକ ମାନ, ଅନ୍ୟଟା ଏକଟା ଅବସ୍ଥାନଗତ ଚିହ୍ନ । ଶୁନ୍ୟ ହଲ ତାହିଁ ଯାର କୋନୋ ମାନ ନେଇ, ନା ଧନାତ୍ମକ ନା ଧନାତ୍ମକ, ପାଁଚ ଥିକେ ପାଁଚ ବିଯୋଗ କରେ ଯା ପାଇ — ଏହି ମାନଟା ବୁଝବ ? ନାକି, ଅବସ୍ଥାନେର ଚିହ୍ନଟାକେ ? ମାନେ, ୨୦୧୫ କେ ଯା ୨୧୫ ଥିକେ ପୃଥକ କରେ ସେଟାଓ ତୋ ଶୁନ୍ୟ । ଏହି ଜଟିଲତା ସନ୍ତ୍ରେଓ, ବୋଧହୟ, ସେହି ଦୁଇ ଅର୍ଥେହି, ଶୁନ୍ୟଟା ଭାରତୀୟ ଗଣିତେରହି ଅବଦାନ । ଯାହିଁ ହୋକ, ଭାରତୀୟ ପାରସିକ ରୋମାନ ଗ୍ରୀକ ଯେ ବର୍ଣମାଳାଯ ଯେ ଚିହ୍ନେହି ଯେ ଭାବେହି ତାଦେର ଲେଖା ହୋକ, ମାନୁଷେର ଜୀବନ ଓ ସଭ୍ୟତା ଟିକେ ଥିକେଛେ ଏହି ସଂଖ୍ୟାଦେର ହାତେ ନିଯେଇ । ହାତେ ନିତେ ନିତେ ଏତ ଭାର ଲାଗଛିଲ ଯେ କ୍ରମେ କ୍ରମେ ତାର ସଂଖ୍ୟା ଦେଖାନୋ ସଂଖ୍ୟାର ଏକଟା ସହକାରୀ ରାଖାର କଥା ମନେ ହଲ । ନାନା ଦେଶେ ନାନା ଭାବେ ଏସେହେ ଏହି ସହକାରୀ । ଏର ଏକଟା ଭାଲୋ ଉଦାହରଣ ଅୟାକାସ ।

୧.୧ || ଅୟାବାକାସ

ବାଚ୍ଚା ବସେ ଆମାଦେର ହାତେ ଯେ ସ୍ଲେଟ ଆସତ, ତାର ଏକଟୁ ଡିଲାଙ୍କ ଏଡ଼ିଶନଗୁଲୋଯ ଏକଟା କରେ ଅୟାବାକାସଓ ଲାଗାନୋ ଥାକତ । ଆମାର ନିଜେର ମନେ ଆଛେ, ଅନେକବାର ଭେବେଛି, ଏଟା କି କରେ, କିନ୍ତୁ ହାତେର କାହେ କେଉଁ ସେଟା ଜାନେ ଏମନ ପାଇନି । ଯେବେଳମ ଅନେକ କୌତୁଳହି ମେଟେନା ଆମାଦେର । ଇନ ଫ୍ୟାଟ୍ ସଠିକ ଭାବେ ହିଶେବ କରାର ପ୍ରକ୍ରିୟାଟା ଆମି ଜାନଲାମ ଏହି ପାଠମାଲାଟା ଲିଖିତେ ଶୁରୁ କରେ, ଅୟାବାକାସ ବ୍ୟାପାରଟା ବୋବାର ଚଷ୍ଟାୟ । ବେଶ ମଜାର ଲାଗଲ, ତାଇ ଛବିଟା ଦିଲାମ, ସଙ୍ଗେ ଏର ସରଳ ନିୟମ କଟାଓ । ଗୁଟି ବା ପୁଣିଗୁଲୋ ନେଢ଼େ ଦେଖୁନ, ମାନେ, ମନେ ମନେ, ବେଶ ଇନ୍ଟାରେସିଟି । କିନ୍ତୁ, ଯୋଗ ଏବଂ ବିଯୋଗେର ବ୍ୟାପାରେ ଭାଲୋ କାଜ ଦିଲେଓ, ଗୁଣ ବା ଭାଗେର ବେଳାୟ ଅୟାବାକାସ ବେଶ ଅଚଳ । ସଦି ସଂଖ୍ୟାଟା ଖୁବ ବଡ଼ ହୁଏ ତାହାରେ ହିଶେବ କରାଟା ରୀତିମତ ଅସନ୍ତ୍ଵ ହେଯେ ପଡ଼େ । କିନ୍ତୁ ଗୁଣ ବା ଭାଗୋପଯୋଗୀ ଉପଯୁକ୍ତତର ଖୁଡ଼େର କଳ ଆସତେ ତଥିନୋ ଅନେକଟା ଦେଇ ।

ଯେହେତୁ ଚିନ ବା ଜାପାନ ଛାଡ଼ା ଆଜକେ ଆର କୋଥାଓ ବୋଧହୁଁ ଅୟାବାକାସେର ଜ୍ୟାନ୍ତ ବ୍ୟବହାର ନେଇ, ସେଇଜନ୍ୟେଇ ହୁଯାତ ଆମାଦେର ମାଥାୟ ଅୟାବାକାସ ବଲଗେଇ ଚୈନିକ ଶବ୍ଦଟା ଆସେ । କିନ୍ତୁ ତାର ଆର ପୁଁତି ଦିଯେ ବାନାନୋ ଏହି ଗୋନାର ସପ୍ରଟା, ନାନା ଚେହାରାୟ, ବ୍ୟବହାର ହତ ପ୍ରାୟ ସବକଟା ପ୍ରାଚିନ ସଭ୍ୟତାତେହେ । ଅୟାବାକାସ ଶବ୍ଦଟା ଏସେହେ ହୀକ ଅୟାବାଙ୍କ ଥେକେ, ମାନେ ଗୋନାର ବୋର୍ଡ ବା ଚୌକୋ ଭୂମି, ସେଟା ଆବାର ଏସେହେ ହିର୍ବା ଅୟାବାକ ଥେକେ — ଧୁଲୋ ବା ଜଂ ଏହିସବ । ଧୁଲୋଯ ପଡ଼େ ଥାକତେ ଥାକତେ ଅୟାବାକାସେ ଜଂ ପଡ଼େ ଯେତ ? ଏତ କମ ହିଶେବ କରତେ ଲୋକେ ? ଏତ କମ ଟ୍ୟାଙ୍କ ଦିତ ଲୋକେ ? ଏତ ଭାଲୋ ଛିଲ ରାଜାରା ?

ଠିକ ଆଜକେର କ୍ୟାଲକୁଲେଟରେର ମତହେ, ହିଶେବ କରାର କାଜ ଅୟାବାକାସେ ବେଡେ ଚଲତ ବଟେ, କିନ୍ତୁ, ଶରୀର ଶରୀର ତୁମି ଶୁଦ୍ଧି ଶରୀର ଅୟାବାକାସ, ତୋମାର ମନ କହି ? କୋନୋ ନିୟମ୍ବକ ସଂସ୍ଥା ତୋ ଛିଲାଇ ନା, ଶୁନ୍ୟ ନସ୍ଵର ଦିନେ କ୍ୟାଲକୁଲେଟରେରେ ଯେ ସମସ୍ୟାର କଥା ଆମରା ବଲେଛି, ଏମନକି କ୍ୟାଲକୁଲେଟର ତୋ ସଂଖ୍ୟାଗୁଲୋକେ ବୋବେ ବିମୂର୍ତ୍ତ ଚିହ୍ନ ଦିଯେ, ୧, ୨, ୩, ... ଇତ୍ୟାଦି, ଅୟାବାକାସ ଆରୋ ନିରେଟ, ସଂଖ୍ୟାଗୁଲୋକେ ବୋବାତ କୋନୋ ବିମୂର୍ତ୍ତ ଚିହ୍ନ ନଯ, ଗୁଟି ବା ପୁଁତି ଦିଯେ । ଗୁଟି ବା ପୁଁତିର ସଂଖ୍ୟାଇ ହଲ ହିଶେବେର ସଂଖ୍ୟା ।

ଛବିଟାଯ ଦେଖୁନ, ଯତଦୂର ସନ୍ତ୍ବନ୍ନ ମଧ୍ୟୟୁଗେର ଏକଟା ଉଡ଼କଟ ଛବି, ଇଉରୋପେର । ଗ୍ରେଗର ରାଇଶେର ‘ମାର୍ଗାରିଟା ଫିଲୋସଫିକ’ ବଲେ ଏକଟା ବହି ଥେକେ । ଛବିଟାର ମଧ୍ୟେ ଏକଇ ସାଥେ ଦୁଟୋ ଘଟନା ଘଟିଛି । ବାଁ ଦିକେ ବିମୂର୍ତ୍ତ ଅକ୍ଷରେ ସଂଖ୍ୟା ହିଶେବ କରିଛେ ଏକଜନ, ଆର ଡାନଦିକେ, ମୂର୍ତ୍ତ ରକମେ, ଏକଟା ବୋର୍ଡର ଉପର ନୁଡ଼ି ପାଥର ଦିଯେ ଆର ଏକଜନ କରିଛେ ସେଇ ଏକହି ହିଶେବ । ବୋଧହୁଁ ଏହିରକମ ଜଂ ପଡ଼ା ତାରେର ଛକ କାଟା ଧୁଲୋଧୁସର ବୋର୍ଡ ଥେକେଇ ଅୟାବାକାସେର ନାମଟା ଏସେ ଥାକବେ । ଡାନଦିକେର ବ୍ୟାପାରଟାର ସଙ୍ଗେ ଅୟାବାକାସେର ଗଠନଗତ ମିଳଟା ଦେଖୁନ ।

ଛବିର ମୂଳ ଟେନଶନଟା ଖେଯାଲ କରନ୍ତି — ବାଁଦିକ ଆର ଡାନଦିକ, ସଂଖ୍ୟା ଆର ନୁଡ଼ି, ବିମୂର୍ତ୍ତ ଆର ମୂର୍ତ୍ତ । ଯେ ମାନୁଷ କେବଳ ଅକ୍ଷ ଆର ସଂଖ୍ୟା ଚିନିତେ ଶିଖେଛିଲ ତାର କାହେ ସଂଖ୍ୟାଗୁଲୋ ଛିଲ ବାସ୍ତବ ମୂର୍ତ୍ତ ଅବସ୍ୟବି । ଏହି ଆଛେ ଦୁଟୋ ଚମରୀ ଗାଇ, ଆର ଦୁଟୋ ମାରଲାମ, ହଲ ଚାରଟେ । ସଂଖ୍ୟା ତଥିନୋ ମୂର୍ତ୍ତତାର ଲେଜୁଡ଼ । କିନ୍ତୁ ବିଦ୍ୟା ଆର ବିଜ୍ଞାନ ଶୁରୁ ହତେ ହତେ ସଂଖ୍ୟା ଯଥେଷ୍ଟ ବିମୂର୍ତ୍ତ

ହେଁ ପଡ଼ିବେ, କ୍ଲାସିକାଲ ଇଉରୋପେର ଏହି ଛବି ସେଇ ଗତିଟାକେହି ଦେଖାଚେ । ଏକଟୁ ସଂଖ୍ୟା ଆର ଅନ୍ଧ ଚିନେ ଯାଓଯା ମାନୁଷ ଯଥିନ ଝଣାଉକ ସଂଖ୍ୟା ଆର ୨-ଏର ବର୍ଗମୂଳ ବାର କରତେ ଶୁରୁ କରବେ, ତଥିନ ତାତେ ଆର ମୂର୍ତ୍ତତା କହି । ଭେବେ ଦେଖୁନ, ଝଣାଉକ କୋନୋ ଚମରୀ ଗାହି ଦେଖେଛେ କଥିନୋ ? ଆମି ଅବଶ୍ୟ କୋନୋ ଚମରୀ ଗାହି-ଇ କଥିନୋ ଦେଖିନି । ଉଦାହରଣଟା ମାଥାଯ ଏଲୋ କାରଣ ଆମାର ଶିଶୁବସ୍ୟରେ ଆଦିମ ମାନୁଷରେ ନିଯେ ଯେ ବହିଟା ଦେଓଯା ହେଁଛିଲ ପଡ଼ିତେ, ତାତେ ତାରା ଶୁଧୁ ଚମରୀ ଗାହି-ଇ ଶିକାର କରନ୍ତ । ଅଥବା, ୨-ଏର ବର୍ଗମୂଳଟା ଧରନ, ଏଟାକେ ଆପନି ଦଶମିକେର ପର ଦଶ ବିଶ ପଥିଗଶ ଯତ୍ନୁର ଅନ୍ଧ ଚାନ, ହିଶେବ କରେ ଯେତେ ପାରେନ, କିନ୍ତୁ ଆପନାର ଫିତେ ବା କ୍ଷେଳ ଦିଯେ ତାର ଧାରେକାହେ କିଛୁଓ କୋନୋଦିନ ମେପେ ଉଠିତେ ପାରବେନ ? ଏଟାଇ ହଲ ଗଣିତେର ବିମୂର୍ତ୍ତ ଯାତ୍ରାର ବାଡ଼ତି ଶକ୍ତି । ଏହି ଛବିଟା ଯେ ଆମଲେ ଆଂକା ତଥିନ ଗୋଟା ପୃଥିବୀର ନାନା ଜ୍ଞାଯଗାତେହି ଅୟବାକାସ ଏକଟା ପରିଚିତ ଜିନିଯ । ଛବିଟା ଦେଖେ ଆର ଏକଟା କାରଣେଓ ଆମି ମଜା ପାଛି । ଗଣିତେ କଳନବିଦ୍ୟା ବା କ୍ୟାଲକୁଲାସ ଆର ଆମାଦେର ରୋଜକାର ହିଶେବ କରା ବା କ୍ୟାଲକୁଲେଟ ଶବ୍ଦଟା ଏସେହେ ଲ୍ୟାଟିନ କ୍ୟାଲକୁଲାସ ଥିକେ, ଯାର ମାନେ ଛୋଟ ପାଥର । ପ୍ରଥମ ଯେଦିନ ଏଟା ଜାନଲାମ ସେଦିନ ବୁଝେଛିଲାମ ପରଶୁରାମେର ଚିକିତ୍ସା ସଙ୍କଟେ, ‘ତୋମାର ପେଟେ କ୍ୟାଲକୁଲାସ ହେଁଛେ’ — ଏହି ବାକ୍ୟଟାର ମାନେ କି ।

ମେସୋପଟେମିଯା ବା ମିଶରେର ପାଟିଗଣିତ ଇତିହାସେର ଏକଟା ସ୍ତର ଜୁଡ଼େ ଆଛେ । ଏହି ପ୍ରାଚୀନ ସ୍ତରେଇ ଆଛେ ଭାରତବର୍ଷେର ଓହ ଶୂନ୍ୟ ତଥା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଗଣିତ, ତାରପରେ କିଛୁଟା ଆରୋ ଏଗିଯେଛିଲ ଜୈନ ଗଣିତଚର୍ଚା, ବାଖଶାଲି ପୁଁଥିତେ ଯାର ନିଦର୍ଶନ ଆଛେ । ଏରପର ଏକଟା ଦୀର୍ଘ ସମୟ ଜୁଡ଼େ ଏକଟା ଅନ୍ଧକାର ଯୁଗ ଚଲେ, ଯାର ପରେ ଗଣିତକେ ଆମରା ଫେର ଆବିଷ୍କାର କରି, ଏବାର ଇଉରୋପେ, ଇଉରୋପେର ଇତିହାସେ ଯେଟାକେ କ୍ଲାସିକାଲ ଯୁଗ ବଲେ, ସେଇ ସମୟେ ।

ଏହି ଦୁଟୋ ସ୍ତରେର ମଧ୍ୟେ କିଛୁ ଯେ ହ୍ୟାନି ଏକଦମ ତା ନଯ । ମୂଳତ ଆରବ ଗଣିତବିଦରା, ଯତ୍ନୁର ସନ୍ତ୍ଵନ ଭାରତ ଥିକେ ତାଦେର ଗଣିତଚର୍ଚାଟା ପାନ, ଟିକିଯେ ରେଖେଛିଲେ ଭାରତୀୟ ବୀଜଗଣିତ, ପାଟିଗଣିତ ଏବଂ ଜ୍ୟାମିତିର ଚର୍ଚା । ଏହି ଆରବ ଗଣିତବିଦରା ଶୁଧୁ ଭାରତୀୟ ନଯ, ହୀକ ଗଣିତେର ସରାନାଟାଓ ପେଯେଛିଲେ । ଏଦେର ଏକଜନ, ମହମ୍ମଦ ଇବନ ମୁସା ଆଲ ଖୋଯାରିଜମି, ଲିଖେଛିଲେ ଭାରତୀୟ ସଂଖ୍ୟାତତ୍ତ୍ଵ ନିଯେ ଏକଟା ବହି, ତାର ନାମ ‘ଇଲମ ଆଲ-ଜାବର ଓୟାଲ ମୁକାବଲା’, ରିଡାକଶନ ଏବଂ କ୍ୟାନ୍‌ସେଲେଶନ, ଛୋଟ କରା ଏବଂ କେଟେ ଦେଓଯାର ବିଜ୍ଞାନ, ଯାର ‘ଆଲ-ଜାବର’ ଥିକେ ଆଲଜେବ୍ରା ଏସେହେ । ଏବଂ ଆଜକେର ଗଣିତେର ତଥା କମ୍ପ୍ୟୁଟାର ଶାସ୍ତ୍ରେର ବ୍ୟାପକତମ ବ୍ୟବହରତ ଆର ଏକଟା ଶବ୍ଦ ଏସେହେ ଓହ ଲେଖକେର ନାମ ଥିକେ — ଆଲଖୋଯାରିଜମି ଥିକେ ଆଲଗୋରିଜମି, ତାର ଲ୍ୟାଟିନ ସଂକ୍ଷରଣ ଥିକେ ଏସେହେ ଅୟାଲଗରିଦିମ ଶବ୍ଦଟା । ଯାର ଖୁବ କାହାକାହି ‘କ୍ରିୟାପଦ୍ଧତି’ ଛାଡ଼ା ଆର କିଛୁ ଏଖନ ଲିଖିତେ ଗିଯେ ମାଥାଯ ଆସିଛେ ନା । ଆମାଦେର ଏହି ପାଠମାଲାତେଓ ଏହି କ୍ରିୟାପଦ୍ଧତି ବା ଅୟାଲଗରିଦିମ ବାରବାର ଆସିବେ ।

ଆରବ ଥିକେ ଏହି ଗଣିତଚର୍ଚା ଖୁବ ଦ୍ରୁତ ଚଲେ ଗେଛିଲ ଇଉରୋପେ । ଇଉରୋପ ତଥିନ ପ୍ରଚାନ୍ତ ଗତିତେ ତାର ନିଜେର ବାହିରେ ବେଡେ ଉଠିତେ ଚାହିଁଛେ । ଖାଇ ଖାଇ ଚଲିଛେ, ଆହାରେ ବସିତେ ଆରୋ କିଛୁ ଦେଇ ଆଛେ । ଆଲ-ଖୋଯାରିଜମିର ବହି ଲ୍ୟାଟିନେ ଅନୁବାଦ ହ୍ୟାନ୍ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀତେ ଆବିଷ୍କୃତ ହେଁଛିଲ କମ୍ପାସ — ଭୂ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ । ଯଦିଓ ଠିକ ଭାବେ ସ୍ଟାର୍ ନିତେ ଆରୋ କିଛୁଟା ସମୟ ଲାଗିବେ । ମୂଳ ଗତିଟା ଶୁରୁ ହେଁବେ ଆରୋ ବେଶ କିଛୁ ଦିନ ପରେ, ୧୪୭୭-ଏ, ଯେ ବହର ଭାରତ୍ୟାତ୍ରାର ଟାକା ତୋଲାର ଆଶ୍ୟାର ଇଂଲାନ୍ଡେ ଏଲେନ କଲମ୍‌ବାସ । ସେଇ ଏକହି ବହରେ ଇଉରୋପେ ସ୍ଥାପିତ ହଲ ତିନଟେ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଲୟ — ସୁଇଡ଼ିନେର ଉପସାଲା, ଜାର୍ମାନିର ଟୁବିଂଗେନ ଆର ମେଟିନାଜ । ଏରଓ ସତେରୋ ବହର ବାଦେ ଜେନୋଯାର ବେନେ ସାନ୍ତୋ ସ୍ତେଫାନୋ ଆଦା ଆର ଗୋଲମରିଚ କିନତେ ଜାହାଜେ କରେ କାଲିକଟ ଆସିବେ ୧୪୯୪-ଏ । ଏର ଆଗେଇ, ୧୮୯୨-୨-ଏ, ଶ୍ରୁତନ୍ବାର ୩ ଅଗାସ୍ଟ କ୍ରିସ୍ଟୋଫାର କଲମ୍‌ବାସ ଯାତ୍ରା କରିଲେନ ନିନା ପିନ୍ଟା ଏବଂ ସାନ୍ତୋମାରିଯା ଏହି ତିନ ଜାହାଜ ନିଯେ, ଡାଙ୍ଗ ଦେଖିତେ ପେଲେନ ୧୨ ଅଟ୍ଟୋବର । ପୃଥିବୀ, ଜ୍ୟାତିର୍ବିଦ୍ୟା, ମାପଜୋକ — ଏର ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ତାଲ ମିଲିଯେ ଆର ଏକଟା ଜିନିଯ ଆସାର କଥା, ନିଜେର ମାଥାତେହି ଭେବେ ଦେଖୁନ — ସମୟ, ସମୟ-ଧାରଣା, ଏବଂ ସମୟର ନିଖୁତ ମାପଜୋକ । ଠିକ ତାଇ ହଲ, ଶୁଧୁ ଗଣିତ ନଯ, ଆର ଏକଟା ଜିନିଯ ନାଟକୀୟ ଭାବେ ବଦଳାଇଲେ ଏହି ଗୋଟା ସମୟଟା ଧରେ, ସେଟେ ହଲ ସମୟ, ଏବଂ ତାର ସଙ୍ଗେ ମାନୁଷେର ସମ୍ପର୍କ । ୧୫୧୧-ଯ ଜାର୍ମାନିର ନ୍ୟୁରେମବାର୍ଗ କ୍ରନିକଲ୍‌ସେ ପୃଥିବୀର ପ୍ରଥମ, ମିନିଟେର କାଁଟା ଛାଡ଼ା ଶୁଧୁ ସନ୍ତାର କାଁଟାଯ, ଘଡିର ବିଜ୍ଞାପନ ବେରୋବେ । ଜାର୍ମାନ ଗଣିତବିଦ ଜେମା ଫ୍ରିସିଆସ ଗୋଟା ପୃଥିବୀର ଜନ୍ୟେ ଏକହି ସମୟ-କାଠାମୋ, ମାନେ ସଠିକ ଅର୍ଥେ ପ୍ଲୋବାଲାଇଜେନ ଶୁରୁ କରାର ଗିନ୍‌ଟୁଇଚ-ମିନ-ଟାଇମ, ଆନ୍‌ତର୍ଜାତିକ-ସମୟ-ଧାରଣାର ଭୂଗ ରାଖିବେଳେ ୧୫୩୦-ଏ । କଲୋନି ବିପ୍ଳବ ଆସିଛେ, ଚଲୋ ଯୋଗ ଦିଯେ ଆସି, ଇଉରୋପ ଜୁଡ଼େ ତଥିନ ସାଜୋ ସାଜୋ ରବ । ତାରଓ ତେରୋ ବହର ବାଦେ, ୧୫୪୩-ଏ, ମିଖୋଲେଇ କୋପେରନିକ ନାମେ ଏକ ପ୍ରଶ୍ନ-ପୋଲିଶ, ପୃଥିବୀର ସବକିଛୁଇ ବଦଳେ ନେଓଯାର ଅଧିକାର ତାଦେର ଆଛେ ଏହି ବିଶ୍ୱାସ ଥିକେହି ଇଂରେଜରା ତାର ନାମ ବଦଳେ କରେଛିଲ ନିକୋଲାସ କୋପାନିକାସ, ଲିଖିବେଳେ ‘ଡେ ରେଭଲିଉଶନିବାସ ଅର୍ବିଯାମ

କୋୟେଲେସ୍ଟ୍ୟାମ', ତିନି ଯାର ଏକ ନମ୍ବର ଖସଡ଼ା 'କମେନ୍ଟାରିଓଲାସ' ଲିଖେଛିଲେଣ ୧୫୦୭ ଥେକେ ୧୫୧୫-ର ମଧ୍ୟେ, ଯାତେ ପ୍ରଥମ ରେଭଲିଉଶନ ଶବ୍ଦଟା ବ୍ୟବହାର ହବେ — ସମ୍ବର୍ତନ ବିବର୍ତନ ଆବର୍ତନ ଆଦି। ୧୫୫୦-୬, ଓହି କୋପାରନିକାସେର ଛାତ୍ର ଜୋଯାଚିମ ଭନ ଲାଉଚେନ ଛାପବେନ, ଯତଦୂର ସନ୍ତ୍ଵର, ପୃଥିବୀର ପ୍ରଥମ ତ୍ରିକୋଣମିତିର ମାନେର ତାଲିକା, ଟ୍ରିଗୋନୋମେଟ୍ରିକ ଟେବଲ, ପରବତୀ କାଲେର ଜ୍ୟାମିତିର ବିକାଶକେ ଯା ବ୍ୟାପକଭାବେ ପ୍ରଭାବିତ କରବେ। ଯାର ବିକାଶେ ଚଢ଼ାନ୍ତ ଜାଯଗା ଦାଁଡାବେ, ଆରୋ ବେଶ କିଛୁ ବହୁ ପରେ, କାଟେଜିଯାନ କୋ-ଅର୍ଡିନେଟ, ଦେକାର୍ତେର ସ୍ଥାନାକ୍ଷ ଜ୍ୟାମିତି, ୧୬୩୭ । ଗଣିତଚର୍ଚାର ଏକଟା ବଡ଼ ଉଂସାହ ଏସେଛିଲ ଏହି ଉପନିବେଶ ବାନାନୋର ତାଗିଦ ଥେକେ । ନତୁନ ଜଂଲି ଦେଶ ଖୁଁଜିତେ ହବେ, ତାର ମାନେ ଜାହାଜ ନିଯେ ସମୁଦ୍ରେ, ତାର ପଥ, ତାର ମ୍ୟାପ, ତାର ମାପ ।

ବେଡେ ଉଠେଛିଲ ସମୁଦ୍ରଯାତ୍ରା, ତାଇ ବାଧ୍ୟତାମୂଳକ ଭାବେଇ ଗଣିତ ଆର ଜ୍ୟାତିର୍ବିଦ୍ୟା । ତାର ମାନେଇ ଆରୋ ଆରୋ ହିଶେବ । ପରିମାପେର ପଦ୍ଧତିଗୁଲୋତେ ବଦଳାଇଛି । ଓହି ଫିତେଯ ଆର କାଜ ଚଲବେନ ଯାତେ ଏକଟାଇ ମାପ ଲେଖା — ଛାବିବଶ, ତାଇ ଗଲା ପେଟ କୋମର ସବହି ଛାବିବଶ, ଜାତି-କାଳ-ଦେଶ ନିର୍ବିଶେୟେ ସବାଇକେ ସବ-କିଛିକେ ଯା ଶୁରୋର କରେ ଦେଯ । ତଥନକାର ଲୋକ କିଛୁ ହିଶେବ କରତେ ପାରତ-ଓ ବଟେ, ହିଶେବ କରାର ପେଶି ଥାକତ ଆଲାଦା । ଜ୍ୟାତିର୍ବିଦ କେପଲାରକେ ଭାବୁନ, କୁଡ଼ି ବହୁ ଏକଟାନା ଶୁଦ୍ଧ ହିଶେବହି କରେ ଗେଛେ । ଯୋଗ ବିଯୋଗ ଶୁଣ ଆର ଭାଗ କରାର, ବର୍ଗମୂଳ ସନମୂଳ ମାନେ ସ୍କୋଯାର ବା କିଟିବ ରୁଟ ଇତ୍ୟାଦି କରାର, ଏବଂ କ୍ରମେ ଆରୋ ଆରୋ ବଡ଼ ବଡ ସଂଖ୍ୟା ଦିଯେ କରାର, ପ୍ରୋଜନଟା ରୋଜଇ ବାଡ଼ାଇଲ ।

୧.୨ । ଲଗାରିଦମ ଓ ସ୍ଲାଇଡ ରଙ୍ଗ

ଏଥାନେ ଏକଟା ନାଟକୀୟ ବଦଳ ଏନେଛିଲ ସ୍କଟଲ୍ୟାନ୍ଡର ଗଣିତବିଦ ଜନ ନାପିୟେର-ଏର ଲଗାରିଦମ । ଏହି ଜନ ନାପିୟେରେର

ଜନ ନାପିୟେର

(୧୫୫୦-୧୬୧୭) ଗଣିତଟା ଛିଲ ସମୟ କାଟାନୋର ଖୋଲା । ନାପିୟେର ନିଜେର ପ୍ରାଥମିକ ଏବଂ ଅବଶ୍ୟାଇ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣତର କାଜ ବଲେ ମନେ କରତେନ ବାଇବେଲେର ରିଭିଲେଶନ ତତ୍ତ୍ଵ ନିଯେ ତାର ଗବେଷଣାକେ । ଏହି କାଜେ ତିନି ଯଥେଷ୍ଟ ସଫଳ ହେଁଥେବେଳେ ବଲେବେ ମନେ କରତେନ । ଆଜ ତାର ଏହି ବାଇବେଲ ଗବେଷଣାକେ ଜାନା ଯେତେ ପାରେ ଏକମାତ୍ର ନାପିୟେରକେ ନିଯେ ଗବେଷଣା କରନେଇ । ଅର୍ଥଚ ତାଁର ଏହି ଲଗେର ଗୁଠୋଯ ଗୋଟା ଧରିବାରୀ ଜୁଡ଼େ ଶୁଣ ହେଁ ଦାଁଡାଲ ମୋଗ ଆର ଭାଗ ମାନେ ବିଯୋଗ ।

ଆମାଦେର କାହେ ଜନ ନାପିୟେରଇ ବେଶି ପରିଚିତ, କିନ୍ତୁ ନାପିୟେରେର ସଙ୍ଗେ ପ୍ରାୟ ଏକଟି ସମୟେ, ମାତ୍ର ଚାର ବହୁ ପରେ, ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ଏବଂ ସ୍ଵାଧୀନଭାବେ ଲଗ-ଟେବିଲ ଛାପିଯେଛିଲେଣ ଆର ଏକଜନ ସୁହିଂଜାରଲ୍ୟାନ୍ଡବାସୀ ଗଣିତବିଦ, ତାର ନାମ ଜାସ୍ଟାସ ବିରଗିଯାସ (୧୫୫୨-୧୬୩୨), ତାଁର ଲଗ-ଟେବିଲ ଛାପା ହେଁ ୧୬୨୦-ତେ । ଆମରା ଆଜ ଲଗକେ ଯେ ଚେହାରାଯ ଚିନି ସେଇ ଚେହାରାଯ ନିଯେ ଆସେନ ଏକ ଇଂରେଜ ଗଣିତବିଦ, ହେନରି ବ୍ରିଗିସ (୧୫୬୧-୧୬୩୦) । ଲଗାରିଦମ ଶବ୍ଦଟାଓ ତୈରି ନାପିୟେର-ଏର । ହୀକ ଲୋଗୋମ — ଅନୁପାତ ବା ହାର, ଏବଂ ଅୟାରିଥମୋମ — ସଂଖ୍ୟା । ଶବ୍ଦଟା ଆସାର ଆଗେ ନାପିୟେର ଏଦେର ଡାକତେନ କୃତ୍ରିମ ସଂଖ୍ୟା ବଲେ । ଲଗାରିଦମ ତାଲିକା ତୈରି କରତେ ନାପିୟେର-ଏର କୁଡ଼ି ବହୁ ଲେଗେଛିଲ । ଆଗେଇ ବଲଲାମ, ଏଟା ଆମାଦେର କାହେ ଲଗାରିଦମ-ଏର ପରିଚିତ ଅବସର ନଯ, ଆର ନାପିୟେରିଯାନ ଲଗ ବଲେ ଏଥନ ଯେଟା ଚଲେ, ନାପିୟେରେର ଏହି ଲଗ କିନ୍ତୁ ସେଟା ଓ ନଯ ।

ପରବତୀ ଜୀବନେ ନାପିୟେର ଆର ଏକଟା ଜିନିଯ ତୈରି କରେଛିଲେଣ, ଅୟାବାକାସେର ଥେକେ ଏକଟୁ ଉନ୍ନତ ଏକ ଧରନେର କ୍ୟାଲକୁଲେଟର । ମାନ୍ଦାତାର ବାବାର ମାନେ ଯୁବନାଶ୍ଵେର କ୍ୟାଲକୁଲେଟର ବଲା ଯାଯ । ଏର ନାମ 'ନାପିୟେରମ ବୋନସ' ମାନେ 'ନାପିୟେରେର ହାଡ଼', ସେଟା ତୈରି ହତ, ନା ନା, ନାପିୟେରେର ନଯ, ଏକଟା ମାନୁଷେର ଆର କତ ହାଡ଼ ହେଁ, ହାତିର ଦାଁତ ବା ଅନ୍ୟ ପ୍ରାଣୀର ହାଡ଼ ଥେକେ ।

নাপিয়েরের হাড়

১	২	৩	৪	৫	৬	৭	৮	৯	এক
২	৪	৬	৮	১০	১২	১৪	১৬	১৮	দুই
৩	৬	৯	১২	১৫	১৮	২১	২৪	২৭	তিনি
৪	৮	১২	১৬	২০	২৪	২৮	৩২	৩৬	চার
৫	১০	১৫	২০	২৫	৩০	৩৫	৪০	৪৫	পাঁচ
৬	১২	১৮	২৪	৩০	৩৬	৪২	৪৮	৫৪	ছয়
৭	১৪	২১	২৮	৩৫	৪২	৪৯	৫৬	৬৩	সাত
৮	১৬	২৪	৩২	৪০	৪৮	৫৬	৬৪	৭২	আট
৯	১৮	২৭	৩৬	৪৫	৫৪	৬৩	৭২	৮১	নয়

সঙ্গের ছবিতে দেখুন, এই সেই নাপিয়েরের হাড়, যুবনাশ্বের ক্যালকুলেটর। বেশ মজার, একটু নেড়ে দেখুন। আসুন, যুবনাশ্ব এই ক্যালকুলেটর ব্যবহার করে কতজন শক্রকে প্যাদালেন তার হিশেব কী করে করতেন, সেটা একটু দেখি। এই দেখাটা সম্পূর্ণ অপ্রয়োজনীয়, কিন্তু বেশ মজার, লিনাক্স হাউ-টু-র ভাষায়, একসেলেন্ট মিস-ইউজ অফ রিসোর্স। যান্ত্রিক ক্যালকুলেটরের বিবর্তনের ইতিহাসে ঠিক এর পরের স্তরে শিকার্ডের মেশিন আবার এই নাপিয়েরের হাড়কেই ব্যবহার করেছিল তার গঠনে। এই এক দুই তিন লেখা ডানদিকের হাড়টা, এখানে বাংলায়, লেখা হত রোমান-এ, আর সংখ্যাগুলো ল্যাটিন, মানে আমাদের অভ্যন্তর ইংরিজি অক্ষ।

ধরুন, আমরা হিশেব করতে চাইছি, একটানা ৬২৮ দিন ধরে রোজ যুবনাশ্ব ৪২৭টা করে শক্র সংহার করে থাকলে, মোট কত শক্র-সংহার করেছে। আজ, যদু শুরুর প্রায় দুবছর বাদে, ক্লান্ত যুবনাশ্ব হিশেব করেছে, মোট কটা গারবেজ করাতে পেরেছে মা ধরিত্রীর বুক থেকে। তার মানে, তাকে গুণ করতে হবে ৬২৮-কে ৪২৭ দিয়ে।

আমরা তাই ৬ নম্বর ২ নম্বর আর ৮ নম্বর হাড়টা বার করে আনব, ডানদিকের স্থানচিহ্ন দেওয়া হাড়ের এক, দুই আর তিন নম্বর সারির সঙ্গে মিলিয়ে রাখব তাদের। এবার খেয়াল করুন, ৪২৭ দিয়ে গুণ করা মানে আসলে ৪ খানা একশো, ২ খানা দশ আর ৭ খানা এক দিয়ে গুণ করা। ছোটবেলায় যেভাবে একক দশক শতক দিয়ে ভাবতেন, শূন্য নম্বর দিমে আমরা যা আর একবার মকশো করে এলাম, সেই ভাবে ভাবুন।

৬	২	৮	এক
১	৪	১৬	দুই
১	৬	৪	তিনি
২	৮	৫২	চার
৩	১০	৪০	পাঁচ
৩	১	৮	ছয়
৪	১	৪	সাত
৪	১	৬	আট
৫	১	৮	নয়

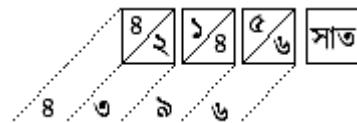
ଆମରା ଶୁରୁ କରବ ୭ ଖାନା ଏକ ଦିଯେ ଗୁଣ କରେ । ସାତ ନସ୍ବର ସାରିଟା ଦେଖୁନ । ଏର ସଙ୍ଗେ ମିଳିଯେ କୋନାକୁନି ଆମରା ଫଳ ଗୁଲୋ ଲିଖେ ଫେଲାମା ।

$$6 = 6$$

$$5 + 8 = 9$$

$$1 + 2 = 3$$

$$8 = 8$$

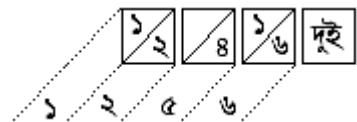
ତାର ମାନେ ଏକେର ସାରିର ଗୁଣଫଳ ୪୩୯୬ । ଏବାର ଗୁଣ କରବ ଓହି ୨ ଖାନା ଦଶ ଦିଯେ । ଦ୍ୱିତୀୟ ସାରିଟା ଦେଖୁନ ଏବାର । ଏବଂ ଏକଇ ଭାବେ ଫଳାଫଳଟା ଲିଖେ ଫେଲା ଯାକ ।

$$6 = 6$$

$$1 + 8 = 9$$

$$2 = 2$$

$$1 = 1$$

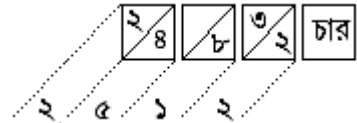
ତାର ମାନେ, ଦଶେର ସାରିର ଗୁଣଫଳ ହଳ ୧୨୫୬ ଗୁଣ ମାନେ ୧୨୫୬୦ । ଦଶ ଦିଯେ ଗୁଣ କରଲାମ କାରଣ ଏଠା ଦଶେର ସାରି । ଏବାର ଏକେର ସାରି ଆର ଦଶେର ସାରି ହେଁ ଗେଛେ । ବାକି ଆଛେ ଏକଶୋ ସାରି । ଏକଇ ଭାବେ ଆମରା ୪ ଖାନା ଏକଶୋ ଦିଯେ ଗୁଣ କରବ । ଚାର-ନସ୍ବର ସାରିଟାକେ ଦେଖୁନ । ଏହି ବାରେ ଏକଟୁ ଜଟିଲତା ଆଛେ ହାତେ ଥାକାର ବ୍ୟାପାରଟାଯ ।

$$2 = 2$$

$$8 + 3 = 1 \text{ (ହାତେ ରାଖୋ ୧)}$$

$$8 + 1 = 9$$

$$2 = 2$$

ଏବାର ଏହି ଗୁଣଫଳ ୨୫୧୨ କେ ଏକଶୋ ଦିଯେ ଗୁଣ କରେ ପାଇ ୨୫୧୨୦୦, ଏଠାଇ ଆମାଦେର ଏହି ଏକଶୋ ସାରିର ଗୁଣଫଳ । ଏବାର ମୋଟ ଗୁଣଫଳ ପାବ ଏହି ତିନଟେ ସାରିର ଗୁଣଫଳକେ ଯୋଗ କରେ ।

$$4396 + 12560 + 251200 = 268156$$

ଏହି ଉଦାହରଣେର ଚେଯେ ଅନେକ ବେଶି ତାଡ଼ାତାଡ଼ି ଏହି ଗୁଣଟା କରା ଯାବେ, ଏକଟୁ ଅଭ୍ୟନ୍ତ ହେଁ ଗେଲେଇ । ଯାକଗେ, ଏହି ହଳ ଯୁବନାଷ୍ଟେର କ୍ୟାଲକୁଲେଟର, ନେପିଆରେର ହାଡ଼, ନିଜେର ଡିଜିଟାଲ କ୍ୟାଲକୁଲେଟରେର ବା କମ୍ପ୍ୟୁଟାରେର ସଙ୍ଗେ ଏକବାର ତୁଳନା କରନ୍ତି, ତାହଲେଇ ବୁଝାବେନ ଆଜକେର ମେଶିନ କଟଟା ପଥ ପେରିଯେ ଏସେହେ ଶ ପାଂଚେକ ବଛରେ ।

ଲଗାରିଦିମ ଲ୍ୟାନ୍ କରେ ଯାଓୟାର ପରେ ପ୍ରାୟ ଚାରଶେ ବଞ୍ଚି ଧରେ, ଇଲେକ୍ଟ୍ରନିକ କ୍ୟାଲକୁଲେଟର ଏବଂ ପରେ କମ୍ପ୍ୟୁଟାର ଆସାର ଆଗେ ଅବି ଗୋଟା ପୃଥିବୀର ମୋଟ ହିଶେବନିକେଶ ଚଲେଇଛେ ଏହି ଲଗ ଟେବିଲେର ଦୌଲତେ । ଆମରାଇ ଇଶ୍କୁଳେ ପଡ଼ାକାଲୀନ ଲଗଟେବିଲ କିନେଛି, ବିହିୟେର ପିଛନେଓ ଦେଓୟା ଥାକତ । ଲଗଟେବିଲ ଧରେ ଯେଟା ନିଜେ ହାତେ କରତେ ହେଁ, ସେହି କାଜଟାଇ ଯାନ୍ତିକଭାବେ କରେ ଦେଓୟାର ଜନ୍ୟେ ଏରପର ଏସେଛିଲ ସ୍ଲାଇଡ ରୁଳ । ସ୍ଲାଇଡ ରୁଳ ମାନେ ଦୁଟୋ ପାଶାପାଶି ଲାଗାନୋ ଲଗାରିଦିମିକ କ୍ଷେଳ ଯାତେ ଗୁଣ ଭାଗ ସହଜେ କରେ ଫେଲା ଯାଇ ଯୋଗ ଆର ବିଯୋଗ କରେଇ ।

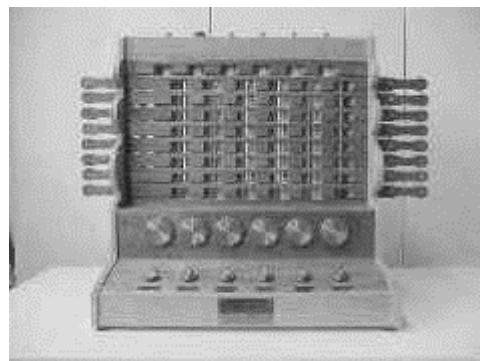
ପ୍ରଥମ ସତିକାରେ ସ୍ଲାଇଡ ରୁଳ ବାନାନ ଇଂରେଜ ଗଣିତଙ୍ଗ ଉଇଲିଯାମ ଉଟ୍ରେଡ (୧୫୭୪-୧୬୬୦), ୧୬୨୦-ତେ । ଏହି ଉଟ୍ରେଡ଼ି ପ୍ରଥମ ଗୁଣ ଏହି ଅର୍ଥେ ‘×’ ଚିହ୍ନଟା ବ୍ୟବହାର କରେନ । ସ୍ଲାଇଡ ରୁଳକେ ବଲା ଯାଇ ଅୟାନାଲଗ କ୍ୟାଲକୁଲେଟର । ଅୟାନାଲଗ ଯେଥାନେ ପରିମାପ ଦିଯେ ହିଶେବ କରେ, ଡିଜିଟାଲ କରେ ସଂଖ୍ୟା ଦିଯେ । ଧରନ୍, ଘଡ଼ିର ଡାଯାଲେ ମୋଟ ୩୬୦ ଡିଗ୍ରି କୋଣକେ ବାରୋଟା ଭାଗେ ପରିମାପ କରେ ଏକ ଏକଟାକେ ଏକ ଏକ ଘନ୍ଟା ଦିଯେ ବୁଝାଇଁ, ଏଠା ଅୟାନାଲଗ । ଆର ଓହି ସମୟରେ ଡିଜିଟ ଦିଯେ ମାନେ ଅକ୍ଷ ଦିଯେ ଆସଛେ ଆମାଦେର ଡିଜିଟାଲ ହାତଘଡ଼ିତି । ଉଟ୍ରେଡ ଛାଡ଼ା ସ୍ଲାଇଡ ରୁଳେର କାଜ କରେଛେ ଏଡମଣ୍ଡ ଗୁନ୍ଟେର (୧୬୮୧-୧୬୨୫) ଏବଂ ଆମେଡ଼ି ମ୍ୟାନହେଇମ (୧୮୩୧-୧୯୦୬) । ଗୁନ୍ଟେର ଏକଟା ଦୁ ଫୁଟ ଲମ୍ବା କ୍ଷେଳେର ଗାୟେ ଲାଗିଯେ ଦିଯେଛିଲେ ଏକଟା ଲଗାରିଦିମିକ ମାନଦଣ୍ଡ, ଯେଥାନେ ଡିଭାଇଡର ଦିଯେ ଲଗାରିଦିମିକ କ୍ଷେଳେର ଗାୟେର ମାପଟା ନିଯେ ଗୁଣଫଳଟା

পেয়ে যাওয়া যেত। আমরা যে চেহারায় আধুনিক স্লাইড রুল দেখি, কাঁচের চিহ্নক বা কার্সর লাগানো — এই চেহারাটায় নিয়ে আসেন মানহেইম।

বিংশ শতাব্দীর গোড়া অব্দি ছিল এই লগটেবিল আর স্লাইড রুলের সর্বময় শাসন। টেবিলগুলোয় কাজ হত মোটামুটি নিখুঁত, কিন্তু হত বড় আস্তে। আর স্লাইড রুলে কাজটা দ্রুত হত ঠিকই কিন্তু সব উভয়েই একটা ‘প্রায়’ মানে ‘অ্যাপ্রিমিশন’ চিহ্ন (≡) জুড়তে হত। উনবিংশ শতাব্দীতে এসে আসতে শুরু করেছিল নানা ধরনের ক্যালকুলেটর, যার চূড়ান্ত আকারটাকে রূপ দিতে চেয়েছিলেন চার্লস ব্যাবেজ। কিন্তু একটা কথা, এই ক্যালকুলেটরগুলো প্রত্যেকটাই চলত যান্ত্রিক পদ্ধতিতে, হাতল, গিয়ার, পঁঢ়া ঘুরিয়ে। ইলেকট্রনিক তো দূরের কথা, ইলেকট্রিকও তখনো সিনে আসেনি।

১.৩।। স্লাইড রুল থেকে ব্যাবেজ

সত্যিকারের কম্পিউটার তৈরির বাস্তব জ্যান্ট প্রক্রিয়াটা শুরু হয় দ্বিতীয় বিশ্বযুদ্ধের আগে আগে, একই সঙ্গে পৃথিবীর অনেকগুলো জায়গায়। কিন্তু তার আগে অব্দি এই ধারার চিন্তাটা কিন্তু বন্ধ ছিলনা। আমরা ওই যুগের মেশিন বলতেই চার্লস ব্যাবেজকে বুঝি, কিন্তু সেখানে ব্যাবেজ একা এবং একলা নন। তা কখনো হয়না। একটা সময় তার নিজের গতিকে চারিয়ে দেয় মানুষের চিন্তায়, আলাদা আলাদা মানুষ আলাদা আলাদা জায়গায় একই দিকের ইঙ্গিত খুঁজতে থাকেন। সকলেই যে শেষ অব্দি একই ভাবে এগোতে পারেন তা নয়। ক্যালকুলাসের ইতিহাস ভাবুন, লিবনিতজ আর নিউটন — দুজনে মোটামুটি একই সময়ে আলাদা আলাদা ভাবে একই ক্যালকুলাসের দিকে এগিয়েছিলেন। বরং নিউটনের এগোনো নিয়ে তো অনেক সিরিয়াস প্রশ্ন উঠতে পারে, বিফ হিস্ট্রি অফ টাইম-এর অ্যাপেন্ডিক্সে হকিং তুলেছেন। সেরকম কম্পিউটার নিয়ে ভাবনায় সকলেই ব্যাবেজের মত বেশ অনেকটা এগোতে পারেননি, কিন্তু চেষ্টা অনেকেই করেছেন, ব্যাবেজের আগে এবং পরে। তাদের অনেকের চেষ্টা প্রায় গোটাটাই নামের জগত থেকে হারিয়ে গেছে, কখনো কখনো রয়ে গেছে তাদের চারপাশের তাদের পরেকার অন্যদের ভাবনাচিন্তায়। এরকম কয়েকজনের উল্লেখ করা যাক।

শিকার্ডের ক্যালকুলেটিং ক্লক

১৬২৩-এ, জার্মান বৈজ্ঞানিক উইলহেল্ম শিকার্ড (১৫৯২-১৬৩৫) উদ্ভাবন করেন একটা যোগ, গুণ আর ভাগ করার মেশিন। তার নাম দেন ক্যালকুলেটিং ক্লক, হিশেব ঘড়ি। এখানে ১৬২৩-এর সেই ক্যালকুলেটিং ক্লক এর পুনর্নির্মাণের একটা ছবি দিলাম আমরা। যন্ত্রটা আসলে এক সেট নেপিয়ারের হাড়, এবং নিচে একটা গুনে যাওয়ার কাউন্টার। তার মানে যতটা যন্ত্র তার চেয়ে এটাকে একটা হাতেল লাগানো নামতা বলাই ভালো।

উইলহেল্ম শিকার্ডের এই যন্ত্রটার কথা জানা গেছে একদম আধুনিক কালে। জ্যোতির্বিদ কেপলারের কাগজপত্র পড়তে গিয়ে। তাতে কেপলারকে লেখা শিকার্ডের একটা চিঠি পাওয়া যায়। চিঠিতে ছিল এই ক্যালকুলেটিং ক্লক নামের যন্ত্রটার বিবরণ আর একটা আলগা ছবি। এর পরে ১৯৫০ নাগাদ আরো কিছু নথীপত্র আবিষ্কার হয়, ক্যালকুলেটিং ক্লক সম্পর্কে আরো বহু খুঁটিনাটি জানতে পারা যায়। যা থেকে যন্ত্রটাকে ফের বানানো হয়েছিল। শিকার্ডের চিঠিতে আছে, মূল যন্ত্রটা অসমাপ্ত অবস্থাতেই আগুনে পুড়ে নষ্ট হয়ে যায়। পরে শিকার্ড আর নতুন করে কোনো ক্যালকুলেটিং ক্লক বানিয়েছিলেন কিনা তা ও জানা যায়না। ১৬৩৫-এ প্লেগ রোগে মারা যান শিকার্ড।

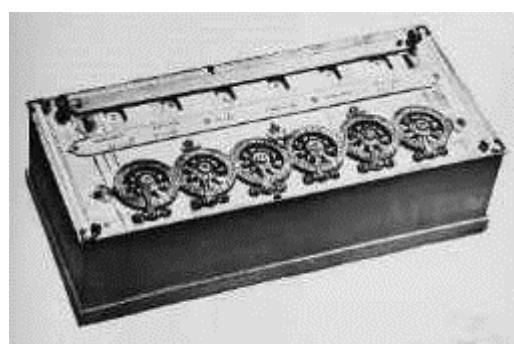

ବ୍ଲେଇସ ପାସକାଲ

୧୬୪୨-ଏ, ଫରାସି ଦାଶନିକ କାମ ଗଣିତବିଦ କାମ ପଦାର୍ଥବିଦ ବ୍ଲେଇସ ପାସକାଲ (୧୬୨୩-୧୬୬୨) ବାନାନ ଏକଟା ଗଣକ ଯନ୍ତ୍ର। ଫାନ୍ଦେର କ୍ଲେରମ୍-ଫେରାନ-ଏର ଏହି ବହୁଖୀ ପ୍ରତିଭା ପାସକାଲ ତାର ମାତ୍ର ୧୬ ବର୍ଷ ବୟସେ ଜ୍ୟାମିତିର ଏକଟା ଉପପାଦ୍ୟ ଖାଡ଼ା କରେନ, ଯେଟା ଏଖନୋ ପାସକାଲସ ଥିଯୋରେମ ବଲେ ପରିଚିତ। ଗଣିତର ତଥା ରାଶିଶାସ୍ତ୍ରର ତଥା ପଦାର୍ଥବିଦ୍ୟାର ପ୍ରୋବାବିଲିଟି ଥିଯୋରି ବା ସଂଭାବନା ତତ୍ତ୍ଵ ନିଯେ ବଡ଼ ମାପେର କାଜ କରେନ ପାସକାଲ। ଏମନକି ତାର କାଜ ଛିଲ ଆବହାଁଯା ବିଦ୍ୟା ବା ତରଳ ପଦାର୍ଥର ଭୌତ ଧର୍ମ ନିଯୋଗ, ପାସକାଲସ ଲ, ପାତ୍ରେ ଆବଦ୍ଧ ଏକଟା ତରଳ ତାର ସବ ଦିକେ ସମାନ ଚାପ ଦେଇ। ସେଇ ସମୟଟା ମାଥାଯ ରାଖୁନ, ଫରାସି ବୈଜ୍ଞାନିକ ଲାଭୋରେଜିଯେ ଯେମନ ଗଣିତ କରତେ କରତେ କାନ୍ତ ହେଁ ଗେଲେ ଚଲେ ଯେତେନ ଇତିହାସେର ଲାଇଟ୍‌ରିତେ, ସେଥାନେ କ୍ଳାନ୍ତ ହେଁ ଭୁଗୋଳେ, ଇତ୍ୟାଦି ଏବଂ ଇତ୍ୟାଦି ।

ପାସକାଲେର ଏହି ଗଣକ ଯନ୍ତ୍ର ବିଯୋଗ କରା ଯେତ । ଶ୍ୟାମନଗରେର ବରଦାଖୁଡ଼ୋ ଯେମନ ଆଫିମ ଖେଯେ ବିମୋତେ ବିମୋତେଇ ଲେଜାରବୁକେ ପେନ ରେଖେ ବିଡ଼ିବିଡ଼ କରତେନ, ସାଁଇତ୍ରିଶେର ସାତ ନାବେ ତିନେ କନ୍ତି ତିନ, ସାଯୋବ ଏସେ କାଁଧେ ଚିମଟି କେଟେ ହେସେ ବଲତ, ହ୍ୟାତ ଏ କାପ ଅଭ ଟା ବାବୁ (କାର୍ଟସି ପରଶ୍ରାମ), ସେହରକମ ପାସକାଲେର ଏହି ମେଶିନ୍ ଏକଟା ସ୍ତନ୍ତ୍ର ବିଯୋଗ କରେ, ଆମରା ଯେମନ ପରେର ସ୍ତନ୍ତ୍ର ନିଚେର ସାରିତେ ଏକ ଯୋଗ କରେ ନିହି, ପରେର ସ୍ତନ୍ତ୍ର ହାତେ ଥାକା ‘କନ୍ତି ତିନ’-ଟା ନିଯେ ଯେତେ ପାରତ ।

ଏବଂ ଦେଖୁନ, ଆବାର ସେଇ ଟ୍ୟାଙ୍କ, ବ୍ୟାବିଲନ ସିଙ୍କୁ ଥେକେ ପାସକାଲ । ପାସକାଲେର ବାବା ଛିଲେନ ରଙ୍ଗେନେର ଟ୍ୟାଙ୍କ କମିଶନାର । କାଜେର ଚାପେ ନାଜେହାଲ । ତରଙ୍ଗ ପାସକାଲ ଆସଲେ ଏହି ଯନ୍ତ୍ର ବାନିଯେ ତାର ପିତୃରେ ଶୋଧ କରାର ଚେଷ୍ଟା କରେଛିଲେନ । ପାସକାଲ କାଜେ ହାତ ଦେନ ୧୬୪୨-ଏ, ସଥନ ତାର ବୟସ ଉନିଶ । ତିନ ବର୍ଷରେ ମଧ୍ୟେ ତିନି ତାର ମେଶିନ, ପାସକାଲ୍ୟୁଁ, ‘ନାରୀ ପାସକାଲ’, ପ୍ରଥମ କେଜୋ ମଡେଲ ନାମିଯେ ଦେନ । ପାସକାଲ୍ୟୁଁର କ୍ଷମତା ଛିଲ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସୀମାବଦ୍ଧ । ଯୋଗ ଏବଂ ବିଯୋଗ । ଗୁଣ ଏବଂ ଭାଗ ପାସକାଲ୍ୟୁଁର ଆଓତାର ବାହିରେ ଛିଲ । ପାସକାଲ ଏର ପେଟେନ୍ଟ୍‌ଓ କରେନ । କିନ୍ତୁ ତୈରି ହେଁଛିଲ ମାତ୍ର ହାତେ ଗୋନା କରେକଟା । କାରଣ, ଖରଚ ଛିଲ କମ ନା, ତାର କାଜେର ବେଳାଯ ଖୁବ ଏକଟା ଭରସା କରା ଯେତ ନା, ପ୍ରାୟଟି ଆଟିକେ ଯେତ ।

ପାସକାଲେର ପାସକାଲ୍ୟୁଁ

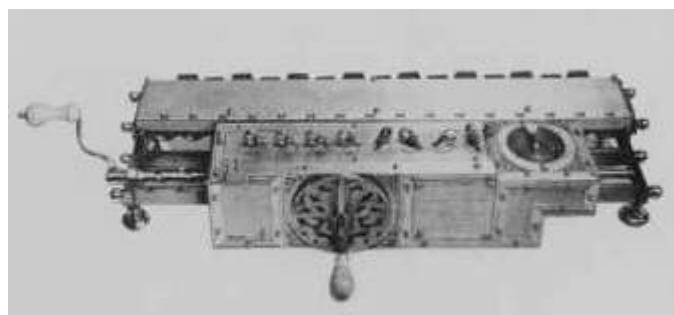
ଶିକାର୍ଡେର ଯନ୍ତ୍ରଟାର କଥା ଜାନାର ଆଗେ ଅବି ପାସକାଲକେଇ ଧରା ହତ ପ୍ରଥମ କ୍ୟାଲକୁଲେଟର ବାନିଯେ । କିନ୍ତୁ ତାଇ ବଲେ ପାସକାଲେର କୃତିତ୍ୱ କୋଥାଓ ଛୋଟ ହୁଏ ନା । ଏମନ ହତେଇ ପାରେ ଯେ ପାସକାଲ ଶିକାର୍ଡେର ଓହ କ୍ୟାଲକୁଲେଟିଂ କ୍ଲକ ମେଶିନେର କଥା ଜାନନେନିହାନ୍ତି ନା । ଏହାବୁ, ଆମାଦେର ଦିନ ଶୁନ୍ୟର ଯୋଗ ବିଯୋଗ ଗୁଣ ଭାଗ-ଏର ଯୁକ୍ତିମାଲାଟା ମନେ କରନ୍ତ । ଯୋଗ ମାନେ ଦୁଟୋ ଜିନିଯିକେ ଏକଟି ଜାଯଗାୟ ରାଖା । ଗୁଣ ମାନେ ବାରବାର ଯୋଗ । ଭାଗ ମାନେ ଗୁଣେର ଉଣ୍ଟେ — କ ଦିଯେ ଖ କେ ଭାଗ କରେ

ଭାଗଫଲ ଗ ଖୁଜଛି ମାନେ, ଆସଲେ ଏମନ ଏକଟା ସଂଖ୍ୟା ଗ ଖୁଜଛି ଯାକେ କ ଦିଯେ ଗୁଣ କରଲେ ଥ ହୟ । କିନ୍ତୁ ବିଯୋଗ ଏର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିପରୀତ ଯାତ୍ରା । ଯୁକ୍ତି କାଠାମୋ ମୋତାବେକ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଉଣ୍ଟେ ଏକଟା ଗତି । ନାସ୍ଵାର ସିସ୍ଟେମ ଗଡ଼େ ଓଠାର ଇତିହାସେଓ ଏଟା ଏକଟା ବଡ଼ ପଦକ୍ଷେପ । ଏହି ମୁହୂର୍ତ୍ତ ମନେ ହଚ୍ଛେ, ଆଗେ ଏକଟୁ ନାସ୍ଵାର ସିସ୍ଟେମ ବଲେ ଏଲେ ଭାଲୋ ହତ । ତଥନ ହଚ୍ଛେ କରେଇ ବାଦ ଦିଯେଛି । ଯାକଗେ ।

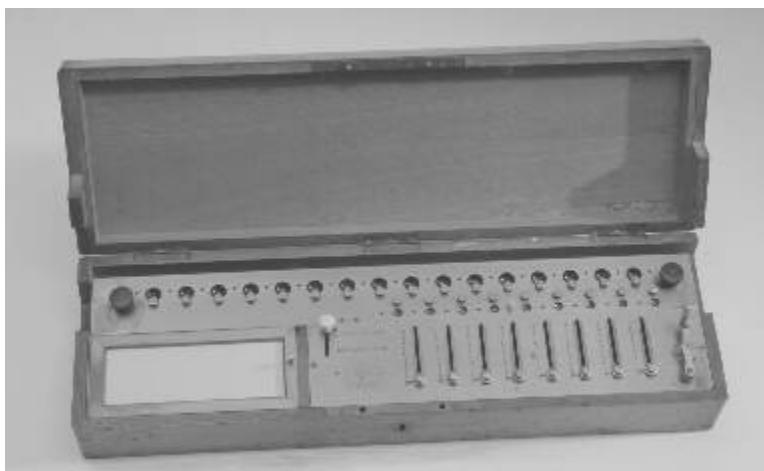
ଲିବନିତଜ

କ୍ୟାଲକୁଲାସ ଆବିଷ୍କର୍ତ୍ତା କାମ ବଡ଼ମାପେର ଦାଶନିକ ଗଟକ୍ରିଡ ଉଇଲହେଲ୍ ଲିବନିତଜ (୧୬୪୬-୧୭୧୬) ଆବାର ପାଞ୍ଚାଲେର ଓହି ପାଞ୍ଚାଳ୍ୟ ମେଶିନେର ଉପର ଏକଟା ବିଶେଷ ସ୍ଟେପଡ ଗିଯାର ଲାଗାନୋର ପ୍ଲଯାନ କରେନ, ଯାତେ ସେହି ମେଶିନେ ଗୁଣ-ଓ କରା ଯାଯ । ଏହି କରତେ ଗିଯେ ସେଟା ହୟେ ଓଠେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ନତୁନ ଏକଟା ଯନ୍ତ୍ର । ଲିବନିତଜ ଏହି ଯନ୍ତ୍ରର ନାମ ଦେନ ସ୍ଟେପଡ ରିକନାର । ଏହି ସ୍ଟେପଡ ରିକନାର ମେଶିନେ ଲିବନିତଜ ବ୍ୟବହାର କରେନ ସ୍ଟେପଡ ଗିଯାର ବା ଲିବନିତଜ ହଟିଲ, ଯା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅନେକ ମେଶିନେଇ ବ୍ୟବହାତ ହେଁଛେ । ଲିବନିତଜ-ଏର ଏହି ସ୍ଟେପଡ ରିକନାର ଛିଲ ପାଞ୍ଚାଲେର ମେଶିନେର ଚେଯେ ବହୁଗୁଣ ଜଟିଲ । ଆର, ଆଗେଇ ବଲଲାମ, ପାଟୀଗଣିତେର ମୂଳ ଚାରଟେ ତ୍ରିଯା, ଯୋଗ ବିଯୋଗ ଗୁଣ ଭାଗ — ସବ କଟାଇ କରତେ ପାରତ ଏହି ସ୍ଟେପଡ ରେକନାର । ସ୍ଟେପଡ ରେକନାରେର ମେଶିନ ଡିଜାଇନେର ମଧ୍ୟେ ଏକଟା ଗଠନଗତ ତ୍ରଣ୍ଟି ଛିଲ ଯା ଧରା ପଡ଼େଛିଲ ବହୁ ବଞ୍ଚର ପରେ ।

ଲିବନିତଜ-ଏର ସ୍ଟେପଡ ରେକନାର

ପ୍ରଥମ ସତ୍ୟକାରେର କାଜେବଳ କ୍ୟାଲକୁଲେଟର ବାନିଯେଛିଲେନ ଚାର୍ଲ୍ସ ଜାଭିଆର ଥମାସ ଦ କୋଲମାର (୧୭୮୫-୧୮୭୦) ୧୮୨୦ ମାଲେ । ଯାର ନାମ ଦେନ ଅୟାରିଥମୋମିଟାର । ଲିବନିତଜ-ଏର ଓହି ସ୍ଟେପଡ ଗିଯାର ପଦ୍ଧତିକେଇ କାଜେ ଲାଗାନ କୋଲମାର । ପାଟୀଗଣିତେର ଚାରଟେ କାଜାଇ କରତେ ପାରତ । ଗିଯାରେର ଚାକଟା ସ୍ଵରତ ସାମନେର ଦିକେ । ଏବଂ ସେହି ଅବସ୍ଥାଯ ଯୋଗ ଆର ଗୁଣ କରତେ ପାରତ ଅୟାରିଥମୋମିଟାର । ଗିଯାରଟା ଉଣ୍ଟେ ଦିତେ ହତ ବିଯୋଗ ବା ଭାଗ କରତେ ହଲେ । ଏହି ଅୟାରିଥମୋମିଟାର ଯନ୍ତ୍ରେ ପେଟେନ୍ଟ କରା ହୟ ୧୮୨୦ ମାଲେର ନଭେସ୍ବର ମାସେ । ଏର ଥେକେ ଏକଟୁ ଏକଟୁ ବଦଳେ ବଦଳେ ନତୁନ ନାନା ମଦ୍ଦେଲେର ବିକ୍ରିର ତଥ୍ୟ ପାଓୟା ଯାଯ ୧୯୦୦ ମାଲେର ପରେଓ । ଏବଂ ଏର କଯେକଟି ୧୯୪୦ ମାଲ ଅବଦିଓ କାଜ କରତ, ତାର ପ୍ରମାଣ ପାଓୟା ଯାଯ । ଏହି ଜାଭିଆର ଥମାସ ଦ କୋଲମାର ସମ୍ପର୍କେ ଆମାର ଆର ଏକଟୁ କିଛୁ ଜାନାର କୌତୁହଳ ରହିଲ । ଆମାର କାହେ ଯା ଏନ୍‌ସାଇଙ୍କ୍ଲାପିଡ଼ିଆ ଆହେ ତାତେ ପାଇନି । ନେଟେ ଆର ଖୋଜା ସନ୍ତ୍ବନ ନା, ଏହି ପାଠମାଲାର ଜନ୍ୟେ ଆମାର ଅର୍ଥନୈତିକ ଧବସ ନେମେ ଯାଚେ, ଆର ବୋଧହୟ ଉଇଦାଉଟ ପେ ହତେ ହବେ ଏହି ଠ୍ୟାଙ୍ଗେ ଛୁଟିତେ । ଆପନାରା ଯଦି କେଉ କିଛୁ ପାନ, ପାଠାବେନ ପିଲ୍ଲାମ, ଗିଯେ ଦେଖତେ ପାରେନ — <http://vmoc.museophile.com> ।

ଅୟାରିଥମୋମ୍‌ଟାର

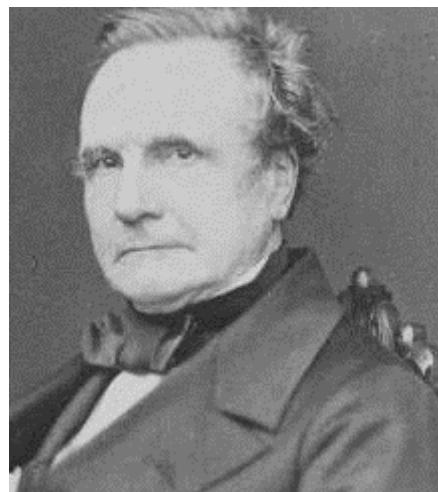
ଏହିଥାନେ ଆମାଦେର ଏହି ୧.୩ ସେକଶନ ଶେଷ ହଛେ । ଏର ପରେଇ ୧.୪ ସେକଶନେ ଆମରା ଯାବ ବ୍ୟାବେଜ-ଏ, ତାର ଡିଫାରେନ୍ସ ଇଞ୍ଜିନ ଏବଂ ଅୟାନାଲିଟିକାଲ ଇଞ୍ଜିନ-ଏ । ଏହି ସେକଶନେ ଆମରା ବ୍ୟାବେଜେର ପୂର୍ବସୂରୀଦେର ଦୀର୍ଘ ତାଲିକା ଥେକେ କଯେକଟାକେ ଜାନଲାମ । ଆର ଏକଟା କଥା, ଏଥାନେ ଏକଟା ମେଶିନେର ଆଲୋଚନା କରବ କିନା ତା ନିଯେ ଆମି ନିଜେଓ ସଂଶୟେ ଛିଲାମ, ସେଟାର କଥା ଉଲ୍ଲେଖ କରେ ରାଖା ଯାକ । ଏଥାନେ ଉଲ୍ଲେଖିତ ପ୍ରଥମ ମେଶିନେର ନିର୍ମାତା ଶିକାର୍ଡ ଜନ୍ମେଛିଲେନ ୧୯୨୨-ଏ । ବସନ୍ତ ତାର ଥେକେ ମାତ୍ର ଏକଶୋ ଚଲିଶ ବଚରେର ବଡ଼ ଆର ଏକଜନ, ଯେକୋନୋ ବିଷୟେଇ ପ୍ରାରମ୍ଭିକତମ କଥାଗୁଲୋ ତିନି ଆଗେଭାଗେଇ ବଲେ ରେଖେଛେ ଏଟା ଯେଣ ସଭ୍ୟତା ଆର ସଂକ୍ଷତିର ଇତିହାସେ ସ୍ଵତଃସିଦ୍ଧ ହେଁ ଗେଛେ — ଲିଓନାର୍ଦୋ ଦ ଭିପ୍ପିଂ (୧୮୫୨-୧୯୧୯), ଯଥାରୀତି, ତାର ନୋଟବହୀଯେ ଏକଟା ଡ୍ରେଇସ କରେ ରେଖେଛିଲେନ କ୍ୟାଲକୁଲେଟିଂ ମେଶିନେର । ସେଇ ଡ୍ରେଇସଟା ଆବିଷ୍କୃତ ହୟ ଅନେକ ପରେ, ୧୯୬୭-ତେ, ସ୍ପେନେ । କୋଡେଙ୍କ ମାଦ୍ରିଦ ନାମେ ପରିଚିତ ଏହି ପ୍ଲ୍ୟାନଟା ଥେକେ ପରେ ଏକଟା ମେଶିନ ବାନାନୋ ହୟ । ମୂଳ ଡ୍ରେଇସ, ପରିକଳ୍ପନା ଏବଂ ତୈରି ମେଶିନେର ଛବି — ଗୋଟାଟା ଖୁବଇ ଚିନ୍ତାକର୍ଷକ । କିନ୍ତୁ, ଏକ, ଏଟା ସେଇ ଅର୍ଥେ ଲିଓନାର୍ଦୋର ତୈରି ନୟ, ତୈରି କରା ଏହି ଶତାବ୍ଦୀର ଦ୍ୱିତୀୟାର୍ଦ୍ଦେ । ଆର ଦୁଇ, ଏର ଗୋଟାଟାଇ ଭୀଷଣ ଭାବେ କପିରାଇଟେର ଆଗ୍ରାତାୟ । କପିଲେଫଟ କେନ ଦରକାର ବୁଝାତେ ପାରଛେ ? ଆମାଦେର ଏହି ଜିଏଲଟି ଇଶକୁଳ ପାଠମାଲାର ଟେକ୍ସ୍ଟା ତୈରି ହଛେ ସେ କେଉଁକେ ସେ କୋନୋ ଭାବେ ପ୍ରକାଶେର ଅଧିକାର ଦିଯେ, ଶୁଦ୍ଧ ଲେଖାଯ କୋନୋ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଆନା ଚଲବେନା, ଏବଂ ଲେଖାର ଗୋଡ଼ାତେଇ, ଗୋଟା ଲେଖାଟାର ଇଲେକ୍ଟ୍ରନିକ ସଂକ୍ରଣ ପାଓଯାର ଉଲ୍ଲେଖ କରତେ ହବେ । ଆମାଦେର ପରିକଳ୍ପନା ଆଛେ ଏଟା ଲାଗ ବା ଓଇ ଧରନେର କୋନୋ ଓୟେବସାଇଟେ ରାଖାର । ସଙ୍କର୍ଷଣ ଆର ଅଶେ ଖୁବଇ ଚେଷ୍ଟାଚରିତ୍ରିର ଚାଲିଯେ ଯାଚେ ଏଟାକେ ହାର୍ଡକପିତେ ମାନା ଛାପା ସଂକ୍ରଣେ ପ୍ରକାଶ କରାର, ସେ ଏଫ୍‌ୱେବ୍‌ର୍‌ଏଫ୍ ହୋକ ଆର ଅନ୍ୟ କେଉ ହୋକ । ଦେଖା ଯାକ କୀ ହୟ । କପିରାଇଟ ଥାକାଯ ଏଥାନେ ଦିତେ ପାରଲାମ ନା, କିନ୍ତୁ ଭିପ୍ପିର ମେଶିନେର ଭାରି ଚମର୍କାର ଛବି ଆଛେ ନେଟେ । ଲିଂକଟା ହଲ, <http://www.webcom.com/calc/Calcutting\ Machines.html>, ଗିଯେ ଦେଖୁନ ।

୧.୪ || ଚାର୍ଲ୍ସ ବ୍ୟାବେଜ ଏବଂ ଅକ୍ଷେର ଇଞ୍ଜିନ

ହାର୍ଡଓ୍ୟାରେର ଇତିହାସେ ଏର ଆଗେର ସେକଶନେର ଉଦାହରଣଗୁଲୋର ମତ ଅନେକ ଦେଶେ ଅନେକ ଜାୟଗାଯ ଅନେକ ଚେଷ୍ଟାର ମଧ୍ୟେ ଥେକେ ଚାର୍ଲ୍ସ ବ୍ୟାବେଜେର (୧୭୯୨-୧୮୭୧) ଅୟାନାଲିଟିକାଲ ଇଞ୍ଜିନ ଆଲାଦା ହେଁ ଦାଁଡାୟ ଏକା ଚାର୍ଲ୍ସ ବ୍ୟାବେଜେର ଜନ୍ୟେ ନୟ, ବ୍ୟାବେଜ ଛିଲେନ ଏର ହାର୍ଡଓ୍ୟାର ଇଞ୍ଜିନିଯର, ଏକଜନ ସଫଟ୍‌ୱୋର ଇଞ୍ଜିନିଯରଓ ଛିଲେନ, ଯାର ନାମ ଆଭା ଲାଭଲେସ, ଆର କଥାଯ ଆସଛି ଆମରା, ଏକଟୁ ପରେ । ଆଜକେର ଦିନେର ଦ୍ୱିତୀୟ ସେ ଅଂଶଟା, କମ୍ପ୍ୟୁଟାର ଚିନ୍ତନେର ଇତିହାସ, ମେଖାନେଓ ଆସବେ ଏହି ବ୍ୟାବେଜ-ଲାଭଲେସ । ତୃତୀୟ ସୌରଗ୍ରହେର ମାଟିତେ ପ୍ରଥମ ସତିକାରେର ଡିଜିଟାଲ ବା ଆକ୍ଷିକ କମ୍ପ୍ୟୁଟାର ନାମିଯେଛିଲେନ ଇଂରେଜ ଅନ୍କବିଦ ଚାର୍ଲ୍ସ ବ୍ୟାବେଜ ।

ପ୍ରଥମ ଖୁବାନ୍ତି ଏଥାନେ ଏକଟା ଭାରି ଉତ୍ତର୍ତ୍ତ ଭୁଲ ଘଟେଛିଲ, ତଥାଗତ ଖେଯାଳ କରିଯେ ଦିଯେଛେ । ଖୁବଇ ବିଦୟୁଟେ ଭୁଲ ।

ସାଲଟା ଏକଇ ଛିଲ, ଶୁଦ୍ଧ ନାମଟା ହେଁଯେଛିଲ ଅଗାସ୍ଟ ବ୍ୟାବେଲ । ନିଜେରଇ ଅବାକ ଲାଗଛେ, ଜାର୍ମାନିର ସୋଶାଲ ଡେମୋକ୍ରାଟି ପାର୍ଟିର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ଅଗାସ୍ଟ ବ୍ୟାବେଲ, ବା ଆର ଲେଖା, ଆମାର ରାଜନୈତିକ ସମୟଗୁଲୋଯ, ଖୁବ ଏକଟା ଦୂରବତ୍ତି ଛିଲା, କିନ୍ତୁ ସେଟା ଏତଦିନ ପର, ଓଇ ବାନାନ ପାର୍ଥକ୍ୟ ମମେତ ? ପ୍ରାୟ ଦୈନିକି ବେଖେଯାଲି ଭୁଲ ନିଯେ ଫ୍ରେଡେର ଥିସିମ୍ୟେର ଏକଟା ଟେସ୍ଟକେସ ।

চার্লস ব্যাবেজ

ব্যাবেজের পক্ষে সবচেয়ে বড় ভুলটা হয়েছিল ভুল শতাব্দীতে জন্মানো। জীবনের শেষ দিকে তিন্ত ক্লান্ত ব্যাবেজ প্রায়ই বলতেন, জীবনে তো একটা দিনও আনন্দে কাটেনি, অবশিষ্ট জীবনটুকুর গোটাটাই দিয়ে দিতে রাজি যদি পাঁচশো বছর বাদে ভবিষ্যতের পৃথিবীতে তিনটে দিনও বাঁচার সুযোগ পাই। বড়লোক ব্যাকারের ছেলে ছিলেন চার্লস ব্যাবেজ, পড়াশুনো করেছেন ডেভনে, পরে কেমব্ৰিজে। যেখানে, তার মাস্টারমশাইদের চেয়ে তিনি বেশি অ্যালজেব্ৰা জানতেন। ১৮১২ সাল নাগাদ, বিশ বছর বয়সে, ব্যাবেজের মাথায় আসে, তারা যে লগারিদম এবং ট্রিগোনোমেট্ৰিৰ টেবিল দিয়ে অঙ্ক কৰেন, তার গোটাটাকে একটা যন্ত্র দিয়ে কৰানো যায়। সেইখান থেকে শুরু তার অসম্পূর্ণ তাই অসফল আজীবন যাত্রার।

ব্যাবেজের কালে, খুব খুচরো দুখেভাতে যোগ বিয়োগ বাদ দিলে, আর সব হিশেবের কাজই কৰা হত লগটেবিল দিয়ে। নাৰিকৱা, জমি জৱিপেৰ লোকেৱা, জ্যোতিৰ্বিদীৱা — সবাই হাতে থাকত পেন্সিল আৱ লগটেবিল, আৱ ত্ৰিকোণমিতিৰ সাইন কস ট্যান এসবেৰ মানেৱ জন্যে ট্রিগোনোমেট্ৰিক টেবিল। এই টেবিল ছাড়া এক পা এগোনোৱ উপায় থাকত না। কিন্তু মজার কথা, এই টেবিলগুলো হত ভুলেৱ ধাঁধায় ভৱা।

আসলে এই লগারিদম, ট্রিগোনোমেট্ৰি আৱ অ্যাস্ট্ৰনমিৰ টেবিল তৈৰি-কৱা তখন ইংলণ্ডে প্ৰায় একটা কুটীৱশ্চিন্ত। ঘৱে ঘৱে লোক বসে বসে পাতাৱ পৰ পাতাৱ পৰ পাতা হিশেব কৰে যাচ্ছে, টেবিল বানাচ্ছে। আমাদেৱ ছেটবেলায় লোকে যেমন কৰে সিএ পড়ত। কাৱ কাছে একটা শুনেছিলাম, তার গোটা ছেলেবেলাটা কেটেছে সিএ-ৱ দুঃস্বপ্ন নিয়ে, যতক্ষণ সে জেগে থাকত, অহনিশি দেখত, ঠিক সামনেৱ বাড়িৱ জানলায় একটা মুস্তু ঝুঁকে রয়েছে খাতায়, সিএ পড়ছে। এটা চলেছিল তার বিএ পাশ এবং বিয়ে কৱা অবি, কাৱণ, তাৱপৰ সেই আশু-সিএ-সম্পন্ন পৱিবাৱ অন্য পাড়ায় চলে গেছিল বাড়ি ভাড়া নিয়ে। ইংলণ্ডে শিল্পবিপ্লবেৰ এই গোটা সময়টা জুড়ে চাৰ্চ বা গিৰ্জে সমাজ জীবনে একটা বিৱাট জায়গা নিয়ে বিৱাজ কৱত, অথনিতিৰ প্ৰতিটা স্তৱে, প্ৰতিটা গ্ৰামে, প্ৰতিটা প্ৰায়িশে। গাঁয়েৱ গিৰ্জেতে গিৰ্জেতে পাদ্বিদেৱ সময় কাটানোৱ মানে ছিল অঙ্ক কৱা, অৰ্থাৎ, মূলত হিশেব কৰা। নাপিয়েৱ নিজে সন্তুষ্ট অভিজাত ছিলেন, পাদ্বি ছিলেন না, কিন্তু তারও ব্যাপারটা ছিল এই একই।

ওদিকে ফৱাসি বিপ্লবেৱ পৰ ফৱাসি সৱকাৱ একটা নতুন ধৱনেৱ ব্যবস্থা আনল। পুৱোনো এককগুলো বাতিল কৰে দশমিক বা ডেসিমাল সিস্টেমে নিয়ে আসতে শুৱু কৱল সমস্ত একককে। সিজিএস, সেন্টিটিটাৱ গ্ৰাম সেকেন্ডেৱ, সেকেন্ড মানে সময় ভাগটা বাদ দিলে অন্য দুটোই এই দশমিক ব্যবস্থা। তাপমাত্ৰা ফাৱেনহেইট থেকে সেন্টিগ্ৰেড, ওজন পাউণ্ড থেকে কেজি, তৱলেৱ আয়তন গ্যালন থেকে লিটাৱ, দূৱত্ব মাইল থেকে কিলোমিটাৱ। দশেৱ ভাগে ভাগে। আমৱা ছেটবেলায় মুখস্ত কৱতাম, মিলি সেন্টি ডেসি হুঁঁ ডেকা হেঞ্চে কিলো। হুঁঁ মানে একটা অবস্থান — এখানে গ্ৰাম লিটাৱ মিটাৱ সবই আসতে পাৱে। আৱ প্ৰত্যেকটা স্তৱ তাৱ নিচেৱ স্তৱেৱ দশগুণ। ডেসিমাল ব্যবস্থা।

ব্যাপারটা এতদুৱ এগিয়েছিল যে এইসময় ফ্ৰাঙ্কে দশটা দাগেৱ ডায়ালেৱ ঘড়িও চালু হয়, আমৱা যেমন বারোটা দাগেৱ ডায়ালেৱ ঘড়ি ব্যবহাৱ কৱি। এই দশভুজ আননেৱ ঘড়ি আজো কোনো কোনো মিউজিয়ামে আছে। কিন্তু

ହିଶେବେର ଜଗତେ ଏତେ ସ୍ଟଟଟା ଏହି ଯେ ସମସ୍ତ ପୁରୋନୋ ହିଶେବେର ଟେବିଲ ନତୁନ କରେ କେଚେ ଗଣ୍ୟ କରତେ ହଲ, ଦଶ-ଦିକ ଥେକେ ଏହି ଦଶ-ମିକ ଆକ୍ରମଣେ ସମସ୍ତ ପୁରୋନୋ ହିଶେବ ତୋ ଘେଁଟେ ଗେଛେ — ସମସ୍ତ ପରିମାପ ତୋ ଡେସିମାଲ ହୟେ ଗେଛେ, ବଦଳେ ଗେଛେ।

ତାର ମାନେ ଏକଦମ ନତୁନ କରେ ସବ ଟେବିଲ ବାନାତେ ହବେ । ନତୁନ କରେ ଓହି ତାଲ ତାଲ ହିଶେବ । ଏବଂ ସେଣ୍ଠେ ଯଦି ଯଥେଷ୍ଟ ସଠିକ ନା-ହୟ, ସମାଜ-ଇତିହାସେର ପ୍ରତିଟା ସ୍ତରେଇ କେରୋସିନ, ବାଜେ ମାପେ ବାନାନୋ ବାଜେ ମ୍ୟାପେର ଦୌଲତେ ଉପନିବେଶ ବାନାନୋର ଦୌଡ଼େ ଇଉରୋପେର ଅନ୍ୟ ଜାତିଗୁଲୋର ସଙ୍ଗେ ହେରେ ଯାଓଯାଟା ତୋ ଛେଡେଇ ଦିନ । ଫରାସି ସରକାରେର କାହିଁ ଥେକେ ଏହି ନତୁନ ଟେବିଲ ବାନାନୋର ଦାଯିତ୍ବ ପେଯେଛିଲେନ ବ୍ୟାରନ ଦ ପ୍ରନି । ପରି ତାର ଏହି ଦୈତ୍ୟାକୃତି କାଜକେ ତିନଟେ ଟୁକରୋଯ ଭେଡେ ନିଯେଛିଲେନ ପରି । ଏକ, କିଛୁ ନାମଜାଦା ଗଣିତବାଜ ଡିସିଶନ ନେବେ ଠିକ କୋନ କୋନ ଫରମୁଲା ଦିଯେ କୀ କୀ କରତେ ହବେ ଏବଂ କୀ ଭାବେ । ଏରା ହଲ ପନିଦିଲେର ମୁଣ୍ଡା ଦୁଇ, ଏକଟା ବିରାଟ ସଂଖ୍ୟକ ଗଣିତଙ୍ଗ ଏହି ତଥ୍ୟର ମୂଳ କାଠାମୋଟା ଖାଡ଼ା କରବେ — ଏରା ହଲ ଧଢ଼ । ଆର ତିନ, ଆଶିଜନ ତୁଥୋଡ଼ ହିଶେବୀ, ଯାଦେର ହିଉମ୍ୟାନ କମ୍ପ୍ୟୁଟାର ବଲେ, ଦିନରାତ କଷତେ ଥାକବେ ସଂଖ୍ୟାଗୁଲୋ । ପରିର ଟିମେର ଏରା ହଲ ପା, ହାଁଟିଯେ ନିଯେ ଯାବେ ପରିର ଗୋଟା ପ୍ରୋଜେକ୍ଟାକେ ।

ଆଜକେର ଦିନେ ଦାଁଡ଼ିଯେ ଆମାଦେର ଫିଲ କରାଟାଓ ବିତିକିଛିର ରକମେର ଶକ୍ତି, ହିଶେବପରାକ୍ରମୀ ଏହି କାକେଶ୍ଵର କୁଚକୁଚଦେର ଲାଇଫ କତଟା ହେଲ ହୟେ ଯେତ — ଏହି ‘ସାମନେ ରଇଲ ଟେବିଲ ଆର ହାତେ ରଇଲ ପେସିଲ’ ପ୍ରକ୍ରିୟାୟ । “ଭାଇ ଆମି ତୋ ଆମାର ଛେଲେ ହେତୁର ଦିନେ ଭେବେଛିଲାମ, ନାତିର ଅନ୍ତର୍ପାଶନେର ମଧ୍ୟେ ଆମାର ଟ୍ରିଗୋନୋମେଟ୍ରିର ଟେବିଲଟା ଶେଷ କରତେ ପାରବ, ଏଥିନ ଦେଖିଛି, ନାତିର ବିଯେର ଆଗେ ହବେ ନା, ଆସଲେ ବୟସ ହଚ୍ଛେ ତୋ, ସ୍ପିଡ କମେ ଯାଚେ ରେ ଭାଇ” ।

ଲଗାରିଦିମ ଆର ଟ୍ରିଗୋନୋମେଟ୍ରି ଆର ଅୟାଷ୍ଟୋନମିର ଟେବିଲ — ଏଦେର କୟେ ତୁଲତେ ଗିଯେ ଏତ ଏତ ମାନୁଷେର ଏତ ଏତ ଶ୍ରମ ଚଲେ ଯାଚିଲ ଯେ ଶ୍ରମ ବାଁଚାନୋର ଜନ୍ୟେ ତାରା ଅନେକ ରକମ କାଯଦାକାନୁନ ଆଯାତ କରେଛି । ଏର ମଧ୍ୟେ ଏକଟା କାଯଦା ଛିଲ, କରେକଟା ସ୍ଟେପ ଅବି ମାନ ହିଶେବ କରେ ନିଯେ, ତାରପର, ଓହି ମାନଗୁଲୋର ସଙ୍ଗେ ମିଲିଯେ ଅନ୍ୟ ମାନଗୁଲୋ ଭରେ ଦେଓଯା । ଏହି ଭରାର ଜନ୍ୟେ ଏକଟା ଚାଲୁ ଉପାୟ ଛିଲ ରେଖା-ଲାଗାନୋ ବା କାର୍ଭ-ଫିଟିଂ । ତାରପର, ଓହି କାର୍ଭ ଆସତେ ପାରେ ଯେ ଫାଂଶନ ଥେକେ, ସେଇ ଫାଂଶନଟା ଅକ୍ଷ କୟେ ବାର କରେ ଫେଳା । ଏହି କାଜେ ଖୁବ ବେଶି ବ୍ୟବହାର ହତ ପଲିନୋମିଯାଲ ଫାଂଶନ । ଏକଟୁ ବାଦେ ଡିଫାରେଲ୍ ଇଞ୍ଜିନେର କାଜେର ଆଲୋଚନାଯ ପଲିନୋମିଯାଲ ଫାଂଶନେ ଆସଛି ଆମରା ।

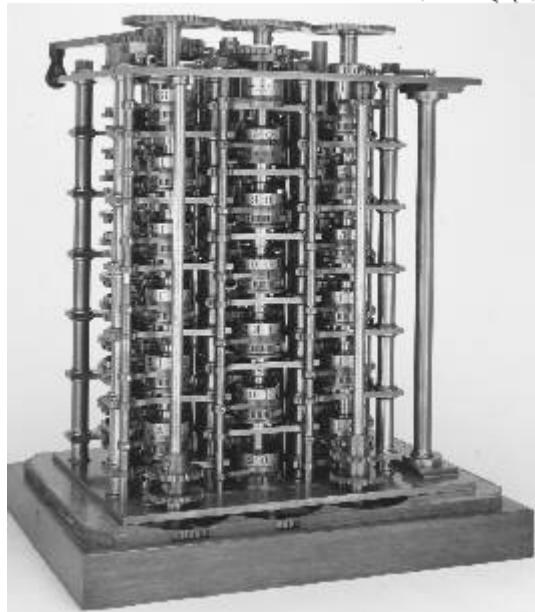
ଏବାର ଓହି କାର୍ଭର ଉପର ଫିଟ କରା ପଲିନୋମିଯାଲଟାର ପରପର ଭୟାଲୁ ବାର କରେ ଯାଓ । ଏବଂ, ସାବଧାନେର ମାର ନେଇ, ମାରେ ମାରେ କିଛୁ କିଛୁ ଜାଯଗାୟ ହିଶେବ କରେ ଦେଖୋ, ସେଟା ମିଲିଛେ କିନା, ବା, କତଟା ମିଲିଛେ । ଯଦି ଏକାନ୍ତରେ ନା-ମେଲେ, କୁଛ ପରୋଯା ନେଇ । କୋନ ଏକଜନ ବିଖ୍ୟାତ ଡୁବୁରି ବଲେଛିଲେନ ନା, ଏକଇ ନଦୀତେ ଆମରା ଦୁବାର ଡୁବ ଦିତେ ପାରିନା । ଏକଟା ପଲିନୋମିଯାଲ ମିଲିଲ ନା, ଏ ଆର ଏମନ କି, ଆର ଏକଟା ପଲିନୋମିଯାଲ ଆର ଏକବାର କୟେ ନାଓ । କୟେ ଦେଖୋ, ନତୁନ କୋନ ପଲିନୋମିଯାଲ କାର୍ଭଟାର କାହାକାହି ଆସଛେ । ନତୁନ କସା ପଲିନୋମିଯାଲଟା ଏବାର କାର୍ଭର ନତୁନ ଫିଟିଂ । ଏତେ ସଂଖ୍ୟାର ଦେବତାର ଖେରୋର ଖାତାଯ ଏକଟୁ ପାପ ହଚ୍ଛେ ଠିକଇ, କିନ୍ତୁ ପାପ ଆର ପୁଣ୍ୟର ପାର୍ଥକ୍ୟ ତୋ ଦଶମିକେର ପରେର କରେକ ଘର ଅବି । ସେଇ ଅବି ମିଳେ ଗେଲେ, ପାପ ଆର ପୁଣ୍ୟ ଦୁଇ-ଇ ପରମ ବ୍ରନ୍ଦେ ଲୀନ ହୟେ ଯାଯ ରେ ଭାଇ । କାଇନ୍ଦଳି ଦେଖୋ, ଦଶମିକେର ପରେ ଓହିଟୁକୁ ଅବି ଯେନ ମେଲେ । ଦଶମିକେର ପରେ ମୋଟାମୁଟି କରେକ ଘର ଅବି ଏକଟା ଗାଣିତିକ ମାନ ମୋଟାମୁଟି ଠିକଠାକ ଏସେ ଗେଲେ, ତାରପର ଆମାଦେର ଆର କାଜେର ଅସୁବିଧେ ହେତୁର କଥା ନୟ । ରାଶିଶାସ୍ତ୍ର ବା ସ୍ଟ୍ରେଟିସିଟ୍ରେ ନିଉମେରିକାଲ ଅୟାନାଲିସିସ ବା ସଂଖ୍ୟା ଭିତ୍ତିକ କାଜେର ଧାରାଟାଓ ଅନେକଟାଇ ଏହି । ଏବାର, ଏକବାର ପଲିନୋମିଯାଲ ଫାଂଶନଟା ପେଯେ ଗେଲାମ ମାନେ, ତାରପରେ ସେଟାକେ ଡିଫାରେଲ୍ ମେଥେଡ ବା ପାର୍ଥକ୍ୟ ପଦ୍ଧତି ଦିଯେ ପରପର କୟେ ଯାଓଯା । ଡିଫାରେଲ୍ ମେଥେଡର କଥାଯ ଆମରା ଏଖୁନି ଆସଛି ।

ଓ, ଏକଟା କଥା, ଏହି ପଲିନୋମିଯାଲ ଫାଂଶନ ଦିଯେ ଯେ କୋନୋ ଲଗାରିଦିମିକ ବା ଟ୍ରିଗୋନୋମେଟ୍ରିକ ଫାଂଶନକେ ଯଥେଷ୍ଟ ସଠିକଭାବେ ଅୟାପ୍ରକ୍ରିମେଟ କରା ଯାଯ, ବା ମେଲାନୋ ଯାଯ ଠିକଇ, କିନ୍ତୁ ହଠାତ୍ ଆମରା ଟ୍ରିଗୋନୋମେଟ୍ରିକ ଫାଂଶନ ଆର ଲଗାରିଦିମିକ ଫାଂଶନେର କାର୍ଭକେ ଟ୍ରିଗୋନୋମେଟ୍ରିକ ଆର ଲଗାରିଦିମିକ ଫାଂଶନ ଦିଯେ ନା-କୟେ ପଲିନୋମିଯାଲ ଫାଂଶନ ଦିଯେ କଯାଛି କେନ ? କାରଣ, ପଲିନୋମିଯାଲ ମାନେ ଏକଟା ବୀଜଗାଣିତିକ ସମୀକରଣ, ଯାକେ ସମାଧାନ କରା ଯାଯ, କୟେ ଫେଳା ଯାଯ, ତୁଳନାମୂଳକ ଭାବେ ଅନେକ ସହଜେଇ । ଯା ଟ୍ରିଗୋନୋମେଟ୍ରିକ ବା ଏକ୍ସପୋନେନଶିଯାଲ ବା ଲଗାରିଦିମିକ ସମୀକରଣେର ବେଳାୟ ଏକେବାରେଇ ସତି ନୟ । ସେଣ୍ଠେ ପ୍ରାୟଇ ହୟ ରୀତିମତ ହାତା — ଦେଖିଲେଇ ଜୁର ଏସେ ଯାଯ, କସା ତୋ ଦୂରେର କଥା ।

প্রনির টিমের এই হিউম্যান কম্পিউটারদের কাজ ছিল মূলত মূলত বিদ্যুৎবেগে ঘচাঘচ করে গাবদা গাবদা যোগ আর বিয়োগ কয়ে যাওয়া। এরা এসেছিল বিভিন্ন ধরনের জীবিকা থেকে। কিছুদিন আগেই, ফরাসি বিপ্লবের আগে আগেই, হয়ত কোনো নবাবের, মানে ফরাসিদের তো নবাব হয়না, কোনো কঁত ভিসক্কত মারকুইর চুল ছাঁটত ফ্যাশানেবেল করে এমন লোকও ছিল প্রনির বাহিনীতে। এদের শুধু যোগ আর বিয়োগ দ্রুতবেগে করতে পারলেই হত, কারণ এরা কাজ করত মেথড অফ ডিফারেন্স বা পার্থক্যের পদ্ধতি দিয়ে।

এই হিউম্যান কম্পিউটারদের হয়ে ডিফারেন্স পদ্ধতির এই গোটা কাজটা মেশিন দিয়ে করে ফেলার পরিকল্পনা করেছিলেন ব্যাবেজ, সেই জন্যেই পরিকল্পিত মেশিনের নাম দিয়েছিলেন ‘ডিফারেন্স ইঞ্জিন’। আমরা এখানে ১৮৩২-এর ডিফারেন্স ইঞ্জিনের একটা অংশের ছবি দিয়েছি, তাও এটা প্রথম নির্মাণের, ব্যাবেজ এটা তৈরি করে গেছেন, বারবার, টুকরোয় টুকরোয়। কতটুকু তিনি করতে পারছেন, তার গোটাটার কী সাফল্য — কী প্রভাব ফেলবে সেটা কম্পিউটারের তথা বিজ্ঞানের সামগ্রিক ইতিহাসে সেটাও জেনে বুঝে উঠতে পারেননি ব্যাবেজ। অনেক উপর থেকে বিমান দিয়ে ছাড়া যেমন যেমন চীনের পাঁচিল দেখা বা বোৰা যায়না। বা, পেরংতে ইংকাদের আঁকা ওই কয়েক কিলোমিটারের ধনুর্বীর যেমন। আজকে যে আমরা ব্যাবেজের কাজের লাভলেসের কাজের সঙ্গে আত্মীয়তা বোধ করব যে সেটা ব্যাবেজ নিজেও জানতেন না। জানতেন না যে ভবিষ্যতের এই পৃথিবীতে তিনিদের চেয়ে অনেক বেশিদিন আরামসে বেঁচে থাকবেন। ব্যাবেজ বিপুলভাবে রয়েছেন, টেক্সটে টেক্সটে মেশিনে মেশিনে ছড়িয়ে, শ দুয়েক বছরের পরের এই পৃথিবীতে।

ডিফারেন্স ইঞ্জিন

ডিফারেন্স ইঞ্জিনের কাজের এলাকাটা একটু বোৰার চেষ্টা করা যাক। ধরুন আমরা একটা পলিনোমিয়ালের মান জানতে চাইছি। পলিনোমিয়াল বলতে আমরা বুঝি একাধিক খণ্ডের সমষ্টি একটা গাণিতিক চিহ্নমালাকে, যেখানে প্রতিটা খণ্ডের মধ্যে থাকে একটা চলরাশি, ধরুন ক, তার কোনো একটা পাওয়ারে বা সূচকে, ধরুন ২ বা ৩ বা ৪ ইত্যাদি। আর এই প্রত্যেকটা ক বা ক-এর পাওয়ারের সঙ্গে থাকে একটা গুণক মানে স্থির সংখ্যা। যেমন ধরুন এই পলিনোমিয়ালটা —

$$ক + ২ ক^২ + ৩ ক^৩$$

এর মানটা আমরা জানতে চাই, ক-এর অনেক অনেক মানের জন্যে, ধরুন ক = ১, ক = ২, ক = ৩, . . . , ইত্যাদি। এটাকে আমরা পুরোটা গুণ করে করে বার করতেই পারি। কিন্তু সেটা অনেক পরিশ্রমসাধ্য। ধরুন ক = ৭ এই অবস্থায় আমি যদি পলিনোমিয়ালটার মান পেতে চাই, আমাকে এই গোটাটা হিশেব করতে হবে —

$$৭ + (২ \times ৭ \times ৭) + (৩ \times ৭ \times ৭ \times ৭)$$

ପ୍ରତ୍ୟେକବାର, କ-ଏର ପ୍ରତିଟି ଆଲାଦା ଆଲାଦା ମାନେର ଜଣ୍ୟେ ଏହି ଗୋଟା ହିଶେବଟା କଷାଇ ଏର ଏକମାତ୍ର ବ୍ୟଥା ନଯା । ଏର ସଙ୍ଗେ ଆରୋ ବଡ଼ ବାମେଲାଟା ହତେ ପାରେ ଏହି ଯେ, କ-ଏର ଯେ ମାନେର ଜଣ୍ୟେ ହିଶେବଟା କଷତେ ଚାଇଛି, ସେଟା ଏକଟା ବିତିକିଛିରି ରକମେର ବଡ଼ ସାଇଜେର ସଂଖ୍ୟା, କହେକ ଟନେର । ଧରନ, ସାତ ନା ହୁଁ ସାତ ଲକ୍ଷ ସାତାତ୍ତର ହାଜାର ସାତଶୋ ସାତାତ୍ତର । ମେଥଡ ଅଫ ଡିଫାରେସ ବା ପାର୍ଥକ୍ୟେର ପଦ୍ଧତି ଦିଯେ ଏହି ଗୋଟାଟାଇ କରେ ଫେଲା ଯାଯା ନିଛକ ଯୋଗ ଆର ବିଯୋଗ କରେ । ନିଚେର ତାଲିକାଟା ଦେଖୁନ, ଏଥାନେ ଆମରା କ-ଏର ମାନ ୧ ଥିକେ ୫ ଅବି ଆମାଦେର ଓହି ପଲିନୋମିଆଲଟାର ମାନ ବାର କରେଛି —
କ + ୨ କ^୧ + ୩ କ^୩

କ	କ + ୨ କ ^୧ + ୩ କ ^୩	୧ମ ପାର୍ଥକ୍ୟ	୨ୟ ପାର୍ଥକ୍ୟ	୩ୟ ପାର୍ଥକ୍ୟ
୧	୬	—	—	—
୨	୩୪	୨୮	—	—
୩	୧୦୨	୬୮	୪୦	—
୪	୨୨୮	୧୨୬	୫୮	୧୮
୫	୪୩୦	୨୦୨	୭୬	୧୮

ଏଥାନେ ପ୍ରଥମ ପାର୍ଥକ୍ୟଟା ହଲ ପଲିନୋମିଆଲ ଫାଂଶନଟାର ପରପର ଦୁଟୋ ମାନେର ଭିତରକାର ଅନ୍ତର ବା ଦୂରତ୍ବଟା । ସେମନ ୨୮ ହଲ ୬ ଆର ୩୪-ଏର ଭିତରକାର ଦୂରତ୍ବ, ୬୮ ହଲ ୧୦୨ ଆର ୩୪-ଏର ଭିତରକାର ଦୂରତ୍ବ, ୧୨୬ ହଲ ୨୨୮ ଆର ୧୦୨-ଏର ଦୂରତ୍ବ, ଇତ୍ୟାଦି, ପରପର କରେ ଯାନ । ଦେଖୁନ, ଆମରା ଏଥାନେ ଦୂରତ୍ବ ହିଶେବେ ବଲାଇଁ, ତାର ମାନେ ଫାଂଶନଟା ଯଦି କ୍ରମଶ କମତେ ଥାକେ ତାହଲେ ପରେରଟା ଆଗେରଟାର ଚେଯେ ଛୋଟ ହବେ, ତାର ମାନେ ଏଥାନେ ସେମନ ୩୪ ଥିକେ ୬ ବାଦ ଦିଯେ ଏକଟା ଧନାତ୍ମକ ସଂଖ୍ୟା ପେଯେଛି, ସେରକମ ଆର ପାବ ନା, ତଥିନ ବିଯୋଗ କରେ ପାବ ଝଣାତ୍ମକ ସଂଖ୍ୟା । ଧନାତ୍ମକ ନା ଝଣାତ୍ମକ ତାତେ କିଛୁ ଏସେ ଯାଯା ନା, ଆମରା ଶୁଦ୍ଧ ତାର ମାନଟା ନେବ, ଗଣିତେ ଯାକେ ବଲି ମଡ୍ରୁଲାସ ବା ଅୟାବସଲିଉଟ ବା ଚୁଡାନ୍ତ ମାନ । ଦ୍ଵିତୀୟ ପାର୍ଥକ୍ୟ ମାନେ ପ୍ରଥମ ପାର୍ଥକ୍ୟଙ୍ଗଲୋର ଭିତରକାର ଦୂରତ୍ବ । ସେମନ ୬୮ ଆର ୨୮-ଏର ଦୂରତ୍ବ ହଲ ୪୦ । ୧୨୬ ଆର ୬୮-ର ଦୂରତ୍ବ ହଲ ୫୮ । ୨୦୨ ଆର ୧୨୬-ଏର ଦୂରତ୍ବ ୭୬ । ଆବାର ତୃତୀୟ ପାର୍ଥକ୍ୟ ହଲ ଦ୍ଵିତୀୟ ପାର୍ଥକ୍ୟଦେର ପାର୍ଥକ୍ୟ, ୫୮ ଆର ୪୦-ର ପାର୍ଥକ୍ୟ ହଲ ୧୮, ଆବାର ୭୬ ଆର ୫୮-ର ପାର୍ଥକ୍ୟ ୧୮ । ଏଥାନେ ଏସେ ପ୍ରଥମ ଏହି ମିଳଟା ତୈରି ହଲ, ଏର ଆଗେ ଅବି ଯେ କୋନୋ ଏକଟା ପାର୍ଥକ୍ୟର ସିରିଜେ ପରପର ମାନଙ୍ଗଲୋ ହିଚିଲ ଆଲାଦା, ଏଥାନେ ଏସେ ପରପର ମାନଙ୍ଗଲୋ ସମାନ ପେଲାମ । କେବେଳେ ଏରକମ, ଭେବେ ଦେଖୁନ ତୋ, କେବେ ତିନ ନମ୍ବର ପାର୍ଥକ୍ୟେ ଏସେହି ପେଲାମ ଆମରା ସବଙ୍ଗଲୋକେ ସମାନ ? ଏଥାନେ କ-ଏର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ସୂଚକ ତିନ ନା ହୁଁ ଚାର ହଲେ କତ ନମ୍ବର ପାର୍ଥକ୍ୟେ ଗିଯେ ସିରିଜ୍ଟା ପରପର ଏକହି ସଂଖ୍ୟାର ପେତାମ ବଲେ ମନେ ହୁଁ ?

ଏବାର ତାଲିକାଯ ଦେଖୁନ କ = ୪ ଆର କ = ୫ ଏହି ଦୁଟୋର ଜଣ୍ୟେଇ ତୃତୀୟ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଏସେହେ ୧୮ । ଦମ ଥାକଲେ କରେ ଯାନ, ଦେଖବେନ ଏର ପରେକାର କ-ଏର ଯାବତୀୟ ମାନେର ଜଣ୍ୟେଇ ଏହି ପାର୍ଥକ୍ୟଟା ଆସବେ ଏହି ୧୮ । ଏହି ଚୁଡାନ୍ତ ପାର୍ଥକ୍ୟଟାର ମାନ ଏହି ଦୁଃଖ ୧୮ ନା ହୁଁ ବିନିତ ବିଯାଲ୍‌ଲିଶ ବା ପ୍ରମିଜିଂ ପାଇଁ ହଲନା କେବେ ସେହି ଦୋଷ ଆମାଦେର ନା ଦିଯେ ଦିନ ଓହି ବ୍ୟାଟା ପଲିନୋମିଆଲକେ । ଅନ୍ୟ ଆର ଏକଟା ପଲିନୋମିଆଲ ଫାଂଶନେ ଅନ୍ୟ ଏକଟା ମାନ ପାବ ଏହି ତୃତୀୟ ତଥା ଅଥିଶ୍ୟେ ପାର୍ଥକ୍ୟେର । ଏହି ଅନନ୍ତ ପାର୍ଥକ୍ୟଟାର ମାନ ପେଯେ ଗେଲାମ ମାନେଇ ଏକ ଅର୍ଥେ କେଲା ଫତେ । ଏବାର ଏଟା ଯେ କୋନୋ ଦ୍ଵିତୀୟ ପାର୍ଥକ୍ୟେ ଯୋଗ କରେ ଦିଲେଇ ପାବ ତାର ପରେର ଦ୍ଵିତୀୟ ପାର୍ଥକ୍ୟଟା । ଏବାର ସେହି ଦ୍ଵିତୀୟ ପାର୍ଥକ୍ୟଟା ସେହି ସାରିର ପ୍ରଥମ ପାର୍ଥକ୍ୟେର ସଙ୍ଗେ ଯୋଗ କରେ ଦିଲେଇ ପାବ ପରବତୀ ପ୍ରଥମ ପାର୍ଥକ୍ୟ । ଏହି ଭାବେ ପଲିନୋମିଆଲଟାର ପରବତୀ ମାନଙ୍ଗଲୋ, କ-ଏର ପରେର ପରେର ମାନେର ଜଣ୍ୟେ, ପେଯେ ଯେତେ ପାରବ ।

୩ୟ ପାର୍ଥକ୍ୟ	୨ୟ ପାର୍ଥକ୍ୟ	୧ମ ପାର୍ଥକ୍ୟ	କ + ୨ କ ^୧ + ୩ କ ^୩	କ
୧୮	୭୬	୨୦୨	୪୩୦	୫
—	+ ୧୮	+ ୯୪	+ ୨୯୬	—
—	= ୯୪	= ୨୯୬	= ୭୨୬	୬

ତାଇ, ଶେଷ ଦିତୀୟ ପାର୍ଥକ୍ୟ ୭୬ ଏର ସଙ୍ଗେ ୧୮ ଯୋଗ କରେ ପାଞ୍ଚି ୯୪, ଏର ପରେର ଦିତୀୟ ପାର୍ଥକ୍ୟ । ୯୪ ଏର ସଙ୍ଗେ ଶେଷ ପ୍ରଥମ ପାର୍ଥକ୍ୟ ୨୦୨ ଯୋଗ କରେ ପାଞ୍ଚି ୨୯୬, ପରେର ପ୍ରଥମ ପାର୍ଥକ୍ୟ । ଏବାର ଏହି ୨୯୬ ଯଦି କ = ୫ ଏର ଜନ୍ୟ ପଲିନୋମିଆଲେର ଯେ ମାନ, ମାନେ ୪୩୦, ତାର ସଙ୍ଗେ ଯୋଗ କରେ ଦିଇ, ଆମରା ପାଇ କ = ୬ ଏର ଜନ୍ୟ ପଲିନୋମିଆଲ୍ଟାର ମାନ । ଏହି ଭାବେ ପର ପର କ = ୭, ୮, ୯ . . . ଆମରା ପର ପର ପେଯେ ଯେତେ ପାରି ପଲିନୋମିଆଲ୍ଟାର ମାନ । ଏକେହି ବଲେ ପାର୍ଥକ୍ୟେର ପଦ୍ଧତି ବା ମେଥେଡ ଅଫ ଡିଫାରେନ୍ସ । ଏଥିନ ଦେଖୁନ ଆର ପଲିନୋମିଆଲ୍ଟାର ମାନ ପେତେ ଆମାଦେର ଓହି ଅମାନୁସିକ ହିଶେବ ଆର କରତେ ହଚ୍ଛେ । ଗୁଣେର ବୈଶ୍ଵିକ ଥିଲେ କ୍ଲିଯାରକାଟ ଫଙ୍ଗବେଳେ ଯୋଗବ୍ୟାଯାମ, ତାତେହି ଓହିସବ ଦୁର୍ଧର୍ଷ ଫିଗାର ।

ଏହି ସେହି ଡିଫାରେନ୍ସ ମେଥେଡ ଯା ଦିଯେ କାଜ କରେ ଡିଫାରେନ୍ସ ଇଞ୍ଜିନ । ଧରନ ବ୍ୟାବେଜେର ଓହି ଇଞ୍ଜିନେର ଏକଜନ ଅପାରେଟର ରାଯେଛେ, ସେ ଚାକାଗୁଲୋକେ ସେଟ କରେ ଦିଲ ୧୮, ୭୬, ୨୦୨, ଏବଂ ୪୩୦-୬ । ଏବାର ପ୍ରୋଜେକ୍ଟର ହାତଲ ସୁରିଯେ ଦିଲ । ଇଞ୍ଜିନ ଏବାର ପର ପର ସାରିବନ୍ଦ ଯୋଗଗୁଲୋ କରେ ଚଲବେ ନିଜେ ନିଜେଇ । ଏବଂ ଏକଟୁ ବାଦେଇ ଦିଯେ ଦେବେ ଚୂଡ଼ାନ୍ତ ସମାଧାନ — କ = ୬ ଏର ଜନ୍ୟ ପଲିନୋମିଆଲେର ମାନ ୭୨୬ । ଭେବେ ଦେଖୁନ, ଏକଟୁ ଆଗେ ଅବି ଏକଟା ଚାକାଯ ଗିଯାରେ ଚଲା କ୍ୟାଲକୁଲେଟର ବ୍ୟାପାରଟାକେ ଯତଟା ଅସନ୍ତ୍ଵ ମନେ ହଚ୍ଛିଲ, ଏଥିନ ଆର ଲାଗଛେ?

ବ୍ୟାବେଜେର କାହେ ମୂଳ ଆଗ୍ରହ ଛିଲ ଭୁଲ ଦୂର କରା । ସଚରାଚର ଏହି ହିଉମ୍ୟାନ କମ୍ପ୍ୟୁଟାରଦେର କରା ଟେବିଲଗୁଲୋଯ ମୂଳତ ତିନ ଧରନେର ଭୁଲ ଥାକିତ ।

ଏକ, ହିଶେବର ଭୁଲ, ଯା ଇଞ୍ଜିନେର କଥିନୋ ହବେନା ।

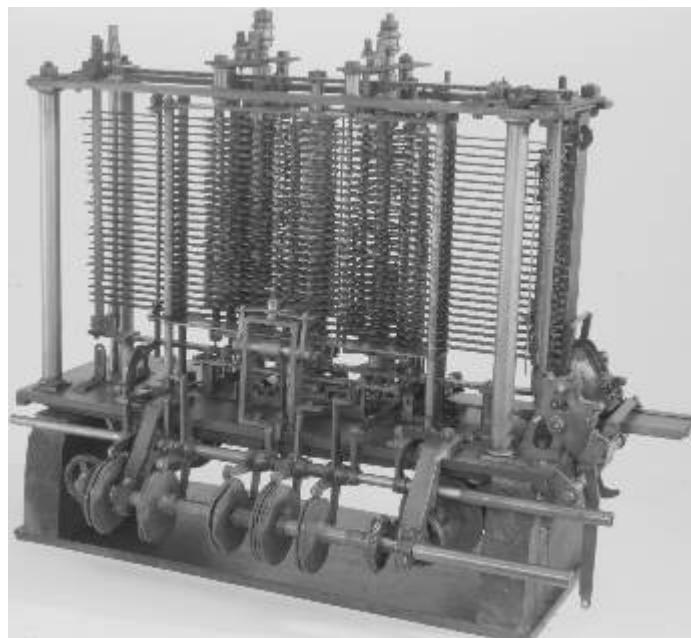
ଦୁଇ, ହିଶେବ କରେ ପାଓୟା ଫଲାଫଲ ଟୁକତେ ଭୁଲ କରା, ଏଟାଓ ଇଞ୍ଜିନେର ବେଲାଯ ହେଉୟାର ନୟ ।

ତିନ, ଏହି ଭୁଲଟାଯ ଇଞ୍ଜିନେର କିଛୁ କରାର ନେଇ, ତୈରି ହରେ ଯାଓୟା ତାଲିକା ଛାପାର ସମୟ ଅକ୍ଷର ବସାତେ ଆର ପ୍ରଫ ଦେଖିତେ ଭୁଲ ହେଉୟା । ଏଟାରଓ ଏକଟା ସମାଧାନ ଭେବେଛିଲେ ବ୍ୟାବେଜ । ସରାସରି ଯଦି ଇଞ୍ଜିନ ଏକଟା ପାତାର ପୁରୋ ଛକଟା ତୈରି କରେ ଦେଯ, ତାର ଥେକେ ତାର ବ୍ୟାକ କରେ ଛାପିଯେ ଫେଲା ଯାବେ । ଏକ୍ଷେତ୍ରେ ତିନ ନୟର ଭୁଲ ହେଉୟାର ସଭାବନାଟାଓ ଥାକବେ ନା ।

ବ୍ୟାବେଜ ପ୍ରଥମେ ଡିଫାରେନ୍ସ ଇଞ୍ଜିନେର ଏକଟା ଛୋଟ ମାପେର ମଡେଲ ବାନିଯେଛିଲେ, ଯାତେ ଏର କାଜ କରାର ବ୍ୟାକରଣଟା ବୋବା ଯାଯ । ୧୮୨୩-୬ ବ୍ୟାବେଜ ବ୍ରିଟିଶ ସରକାରେର କାହୁ ଥେକେ ୧୫୦୦ ପାଉନ୍ଡରେ ଏକଟା ହାନ୍ଟ ପାନ, ତଥନ ବ୍ୟାବେଜେର ପ୍ଲ୍ୟାନ ଛିଲ ଏମନ ଏକଟା ମେଶିନ ବାନାନୋ ଯା ଛନ୍ଦର ମାନେ ସିଙ୍ଗଥ ଡିଫାରେନ୍ସ ଅବି ହିଶେବ କରତେ ପାରିବେ, ଏବଂ କାଜ କରତେ ପାରିବେ କୁଡ଼ିଟା ଅବି ଅକ୍ଷ ନିଯେ । ତାର ସମୟେର ଟେକନୋଲୋଜିର ପକ୍ଷେ ଏବଂ ତାର ଖରଚେର ପରିମାଣେର ପକ୍ଷେ ଏଟା ଛିଲ ବଡ ବେଶି ଏକଟା ଚାହିଦା ।

ସମୟ ଯାଓୟାର ସଙ୍ଗେ ବ୍ୟାବେଜ ସରକାରେର କାହୁ ଥେକେ ଆରୋ ଆରୋ ଘାନ୍ଟ ପେଯେଛେ, ଏବଂ ନିଜେର ସମ୍ପଦେରଓ ଏକଟା ବଡ ଅଂଶ ଚଲେ ଗେଛେ ଏହି ଇଞ୍ଜିନେର ବୟଳାରେ । ୧୮୩୩-୬ ବ୍ୟାବେଜେର ସଙ୍ଗେ ତାର ଯନ୍ତ୍ରନିର୍ମାତା ଜୋସେଫ କ୍ଲିମେନ୍ଟେର ଗର୍ଡଗୋଲ ବାଧେ ଏବଂ କ୍ଲିମେନ୍ଟ କାଜ ଛେଡେ ଚଲେ ଯାନ । ରଗଟା କ୍ରୋଧେର ଜନ୍ୟ ଆଜୀବନ ସ୍ଵନାମଧନ୍ୟ ଛିଲେ ବ୍ୟାବେଜ । ଏହି ଡିଫାରେନ୍ସ ଇଞ୍ଜିନେର କାଜ ଚଲତେ ଚଲତେହି ବ୍ୟାବେଜେର ମାଥାଯ ଆସେ ସେହି ଉଭୟଙ୍କ ଆଇଡ଼ିଆ, ଆଜକେର ଡିଜିଟାଲ କମ୍ପ୍ୟୁଟାରେର ଯା ପୂର୍ବସ୍ମୟ — ଅୟାନାଲିଟିକାଲ ଇଞ୍ଜିନ । ବ୍ୟାବେଜ ତାର ଅବଶିଷ୍ଟ ଜୀବନ ଯୌବନ ଧନ ମାନ ବ୍ୟାବେଜ ଫେଲେଛିଲେ ଏହି ଅୟାନାଲିଟିକାଲ ଇଞ୍ଜିନ ବାନାନୋର ଅଧରା ସ୍ମେନ୍ସେ ।

ଏକବାର ମାଥାଯ ଅୟାନାଲିଟିକାଲ ଇଞ୍ଜିନେର ସ୍ଵପ୍ନ ଆସା ମାତ୍ରାଇ ଏହି ନତୁନ ଇଞ୍ଜିନେ ଆକ୍ରମନ୍ତ ବ୍ୟାବେଜ ଏବାର ପ୍ରାୟ ବିସ୍ମ୍ୟତ ହଲେନ ଦୁରୋଧାରୀ ଡିଫାରେନ୍ସ ଇଞ୍ଜିନକେ । ଟେବିଲ ମେବିଲ ବାନାନୋର ଓସବ ତୁର୍କୁ କଥା କାର ମନେ ଥାକେ — ଅମରତ୍ରେ ଦିକଚକ୍ରବାଲେ ତଥନ ଡାକ ପଡ଼େଛେ, ଟେବିଲେ ଛାଇ ହବେ କୀ । ଆର ଅୟାନାଲିଟିକାଲ ହଲ ସେହି ଦଶଦିକେ ଆମତ୍ରଣ ପାଠାନୋ ଚୋରାବାଲିର ମତ, ଘୋଡ଼ସମ୍ବୟାର ଯାର ଅଙ୍ଗେ ଅଙ୍ଗୀକାର ଦେଯନି କୋନୋଦିନ । ବ୍ୟାବେଜେର ଜୀବନକାଳେ ବ୍ୟାବେଜ ଏକେ କାର୍ଯ୍ୟରତ ଦେଖେ ଯେତେ ପାରେନନି, ଆର ଆଡା ତୋ ନୟଇ । ଏହି ଅୟାନାଲିଟିକାଲ ଇଞ୍ଜିନ କିନ୍ତୁ କଥନୋହି ଡିଫାରେନ୍ସ ଇଞ୍ଜିନେର ପରେର ସେଟେ ବା ପରେର ମଡେଲ ଛିଲନା । ଛିଲ ଏକଦମ ଭିନ୍ନ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନ୍ୟ ମାପେର ଏକଟା ଧାରଣା । ଡିଫାରେନ୍ସ ଇଞ୍ଜିନ ଛିଲ ମୂଳତ ଏକଟା ଯୋଗ କରାର କଲ, ଯେ କିଛୁ ବିଶେଷ ଦକ୍ଷ ଏବଂ ଦ୍ରୁତ ପ୍ରକାରେ ତାର ଏହି ଯୋଗ-ବିଯୋଗେର କାଜ କରତେ ପାରେ । ଖୁବହି ସୃଷ୍ଟିଶୀଳ, କିନ୍ତୁ ବୈପ୍ଲବିକ ନୟ କଥନୋହି । ଅୟାନାଲିଟିକାଲ ଏକଦମ ଆଲାଦା ରାନ୍ତା । ଏଟା ଠିକ ଯେ, ଡିଫାରେନ୍ସ କାଜ କରତେ କରତେହି ବ୍ୟାବେଜ ଅୟାନାଲିଟିକାଲେ ପୌଛେଛିଲେ, କିନ୍ତୁ କଥନୋହି ଶୁଦ୍ଧ ଏକଟା ଯୌଭିକ ଯାତ୍ରାଯ ଏକଟା ଥେକେ ଅନ୍ଯଟାଯ ପୌଛେନୋ ଯାଯନା, ଚିନ୍ତାର ସ୍ତରେ ଏକଟା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଉତ୍ତରଣ ପ୍ରୋଜେନ ହୁଏ ।

অ্যানালিটিকাল ইঞ্জিন

তার ডিফারেন্স ইঞ্জিনের খিঁচগুলো সবচেয়ে ভালো করে জানতেন ব্যাবেজ নিজেই। ধরুন, এই ইঞ্জিন একটা কার্ড বেয়ে, পলিনোমিয়ালের একটা নির্দিষ্ট গঠন মোতাবেক ভ্যালু বার করেই চলেছে, করেই চলেছে, কার্ডের সঙ্গে মিলিয়ে মিলিয়ে। এবার, চলতে চলতে, কোথাও এক সময় এই পলিনোমিয়াল মূল রেখা থেকে দূরে চলে যেতে শুরু করল। কিন্তু এবার কী করে বাধ্য করা যাবে ইঞ্জিনকে তার মূল যাত্রাপথে মানে ওই কার্ডে ফেরত যেতে? কী করে ইঞ্জিনকে বাধ্য করা যাবে নিজের কাজের ধারাটাকে বদলে নিতে? বদলাতে তো হবেই, কারণ, কার্ডের ওই নতুন রকমের অংশকে ব্যাখ্যা করতে লাগবে পলিনোমিয়ালের একটা নতুন গঠন। কিন্তু তার মানে মেশিনকে থামতে হবে, মেশিনের চাকাগুলো ফের নতুন করে অ্যাডজাস্ট করে নিতে হবে, নতুন পলিনোমিয়ালের মান অনুযায়ী। তাহলে আবার ফের নতুন করে সেট-করা মেশিনের নতুন পলিনোমিয়াল সঠিক কার্ড বেয়েই চলবে, যতক্ষণ না আবার একটা নতুনতর পার্থক্য গজিয়ে ওঠে কার্ড আর পলিনোমিয়ালের ভিতর। তার মানে আবার একবার নতুন করে অ্যাডজাস্ট করো। এই ভাবে চলতেই থাকবে। এই নিরস্তর পুর্ণমূল্যায়নের ঘাপলাটা চটিয়ে দিচ্ছিল ব্যাবেজকে। এক, কোথাও একটা নিজের মেশিনকে, বোধহয় তথা নিজেকেই, নড়বড়ে লাগছিল তার। তার মেশিন যেন পুরোপুরি নিজের কাজ করে উঠতে পারছেনা, বারবার সাহায্যের দরকার পড়ছে। আর দুই, এই ফিরে চাওয়া কেন ফিরে ফিরে চাওয়া থেকে গজিয়ে উঠতে পারে নতুন অনেকতর অনাবশ্যক ত্রুটি। অ্যাডজাস্ট তো করবে মানুষ, তার মানে আবার একটা নতুন করে ভুলের উৎস, প্রাথমিক ভাবে যে ভুলের রাজত্ব থেকে সরে আসার উদ্দেশ্যেই এই ইঞ্জিনদের প্ল্যান।

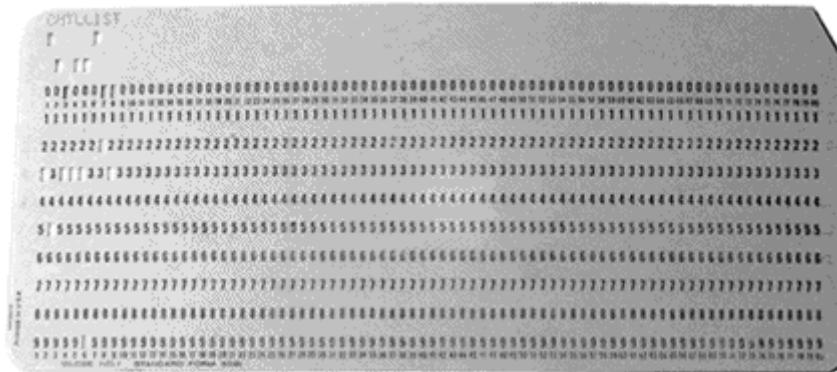
১৮৩৪ থেকে ১৮৩৬ অব্দি ব্যাবেজ বারবার করে নতুন করে তার অ্যানালিটিকাল ইঞ্জিনের ডিজাইন বদলাতেই থাকলেন। আর এই প্রক্রিয়া চলতে চলতে, ব্যাবেজ, এবং ব্যাবেজের পাশাপাশি, বোধহয় আরো জোরদার রকমে, আড়া বায়রন লাভলেস, ক্রমে যুক্তি বা লজিকের স্তরে আবিষ্কার করলেন আজকের একটা ডিজিটাল কম্পিউটারের মূল অংশ এবং কাজগুলোকে। ডিফারেন্স ইঞ্জিনের ঢাক ব্যাবেজ আজীবন পিটিয়েই গেছেন, কিন্তু অ্যানালিটিকালের ব্যাপারে তিনি প্রথম থেকেই মনসা চিন্তিত কর্ম বচসা ন প্রকাশয়োত। হয়তো এর মধ্যে লোককে বলা এবং না-বুঝিয়ে উঠতে পারার তিক্ত হতাশাও কিছুটা থেকে থাকবে। তখন তার কাছে উদ্দেশ্য একটাই, চিন্তাকে যন্ত্রের জগতে অনুবাদ করা, গোটা চিন্তা না হোক, চিন্তন প্রক্রিয়ার এক একটা খণ্ডকে। গাণিতিক চিন্তাকে। ঠিক আজকের একটা প্রোগ্রাম যা করে। খণ্টার জটিলতার মাত্রা যাই হোক, কম বা বেশি।

অ্যানালিটিকালকে ব্যাবেজ কতকগুলো অংশের সমাহারে ভেবেছিলেন। একটা অংশের নাম ‘মিল’ বা কল, সেটা হল হিশেব করার কলকজা। একটা অংশ ‘স্টোর’, বা ভাঁড়ার। সংখ্যাখন্তি চাকাগুলোকে বারবার অ্যাডজাস্ট করা হচ্ছে। প্রতিবার তাদের অ্যাডজাস্ট করা মানে একটা সংখ্যা সমাহার ভরে দেওয়া — ওই সংখ্যাগুলো আপাতত রয়ে যাচ্ছে ওই ভাঁড়ারে, যতক্ষণ-না নতুন করে অ্যাডজাস্ট করা হচ্ছে। একটা অংশ ‘ইনপুট’, পাথওড কার্ড পড়ার, সেখান থেকে

আদেশ এবং সংখ্যা নেওয়ার। আর একটা অংশ ‘আউটপুট’ — সে প্রিন্টারেই হোক বা কার্ডে। গঠনটাকে এবার চেনা লাগতে শুরু করছে?

একটা ইটি কলাম বা আশি স্তম্ভের কার্ড — তিন ইঞ্জিং বাই সাত ইঞ্জিং, এতে আশি সারি তথ্য ঢোকানো যায়, ফুটো করে

পাথ্রড কার্ড

করে। আমরা জানি কী করে ফুটো দিয়েই সংখ্যা, অক্ষর, চিহ্ন পাঠানো যায়। সেগুলো জুড়ে জুড়ে তথ্য — বিট থেকে বাইট থেকে নানা মাপের ওয়ার্ড। শুধু কম্পিউটারে কার্ডের ফুটো থেকে তথ্য পড়ার একটা কল থাকতে হবে।

অ্যানালিটিকাল ইঞ্জিনের এই পাথ্রড কার্ড ব্যবহারের তরকিবটা এসেছিল জ্যাকার্ড লুম থেকে। জ্যাকার্ড লুম বা জ্যাকার্ডের তাঁত হল সেই প্রথম মেশিন যা পাথ্রড কার্ড ব্যবহার করেছিল। ১৮০১ সালে ফরাসী উদ্ভাবক জোসেফ-মারি জ্যাকার্ডের তৈরি এই তাঁতে ২৪০০০ অব্দি শক্ত কার্ড লাগানো হত একটা ঘূরতে থাকা ড্রামে। যেখানেই কার্ডের গায়ে ফুটো আছে, সেখানেই একটা ছুঁচুকে গিয়ে পছন্দমত সুতো টেনে আনবে, আর ফুটো না-থাকলে ছুঁটা নড়বে না। এভাবেই বোনা হবে কাপড়ের গায়ে নানা রঙের সুতোর আলপনা। সন্তাট নেপোলিয়ন এই মেশিনের জন্যে জ্যাকার্ডকে মেডেল দিয়েছিলেন। পরে এই পাথ্রড কার্ডের আইডিয়া যায় ব্যাবেজের কাছে, এবং আরো পরে হেরমান হোলেরিথ-এর মেশিনে, যাতে স্ট্যাটিস্টিক্স-এর তথ্য নাড়াচাড়া করা হত। হেরমান হোলেরিথ-এর সেই

ବ୍ୟବସାର କାଜେର ମେଶିନ ବାନାନୋର ଛୋଟ କୋମ୍ପାନି, ଯାର କାଜ ପ୍ରଥମ ଜନମନ୍ୟୋଗେର ପାଦପ୍ରଦୀପେ ଆସେ ମାର୍କିନ ସେଲ୍‌ସେର ପ୍ରଚୁର ତଥ୍ୟ ନାଡ଼ାଚାଡ଼ାର କାଜ ଦ୍ରତ୍ତବେଗେ କରେ ଦିଯେ, ଏହି ପାଞ୍ଚଡ କାର୍ଡ ବ୍ୟବହାର କରେ । ତମେ ବଡ଼ ହତେ ଥାକା ଏହି କୋମ୍ପାନିର ନାମ ଛିଲି ଇନ୍ଟାରନ୍ୟାଶନାଲ ବିଜନେସ ମେଶିନସ । ଜାନେନ ନାକି ଏହି କୋମ୍ପାନିଟାର କଥା ? ଶୁଧୁ ନାମେର ତିନିଟେ ଶଦେର ପ୍ରଥମ ବର୍ଣ୍ଣ ଦିଯେ ପଡ଼େ ଦେଖୁନ ତୋ ଏକବାର ?

ବ୍ୟାବେଜେର ଅୟାନାଲିଟିକାଲ ଇଞ୍ଜିନ ନିଯେ ଏକଟା ଲେଖାୟ ଆଡା ଲାଭଲେସ ଲେଖେନ, ଜ୍ୟାକାର୍ଡ ଲୁମ ସେମନ ଫୁଟୋ କରା କାର୍ଡ ଦିଯେ ଫୁଲ ଲତା ପାତା ଫୋଟାଯ କାପଦେର ଗାୟେ, ଠିକ ତେମନି ପାଞ୍ଚଡ କାର୍ଡ ଦିଯେ ଅୟାଲଜେବାର ଆଙ୍ଗନା ଆଁକତେ ପାରେ ବ୍ୟାବେଜେର ମେଶିନ । ଜ୍ୟାକାର୍ଡ ତାତେର ମତ ପାଞ୍ଚଡ କାର୍ଡ ଆଜୋ ବ୍ୟବହାର ହୁଯ ଦେଖିବେନ, ସୋରେଟାର ବୋନାର ମେଶିନେ । ଏହି ପାଞ୍ଚଡ କାର୍ଡର କଥା ପରେଓ ଆସବେ — ଏତେ କରେଇ କମ୍ପିଉଟାରେ ତଥ୍ୟ ଢୋକାନୋ ବାର-କରାର କାଜ ଚଲେଛେ ଆଧୁନିକ କମ୍ପିଉଟାରର ଗୋଡ଼ାର ଦିକେର ପ୍ରାୟ ପୁରୋ ସମୟଟା ଜୁଡ଼େଇ । ଏତେ ବିଟଣ୍ଟାଲୋ ଲେଖା ହୁଯ ସାରିବଦ୍ଧ ଫୁଟୋ ଦିଯେ । ଏହି ଫୁଟୋ କରାର ପଦ୍ଧତିର ନାମ ହୋଲେରିଥ କୋଡ଼ିଂ, ହେରମାନ ହୋଲେରିଥ ୧୮୦୦ ସାଲେ ଫୁଟୋ କାଜେ ଲାଗିଯେ ଏହି ତଥ୍ୟ ପାଠାନୋର ପଦ୍ଧତି ତୈରି କରେନ । କାର୍ଡଟାର ମଧ୍ୟେ ଦିଯେ ବିଦ୍ୟୁତ ଯାଇନା, ଅପରିବାହୀ । ସେଥାନେ ଫୁଟୋ ସେଖାନେ ଦୁଟୋ ଧାତବ ଅଂଶେର ମଧ୍ୟେ ସଂଯୋଗ ଘଟିଛେ, ମାନେ ବିଦ୍ୟୁତ ଯାଚେ, ମାନେ ତଥ୍ୟ । ହୋଲେରିଥ ଏହି ଧରନେର ମେଶିନ ବାନାନୋର ବ୍ୟବସା ଖୋଲେନ, ଯା, ଅନେକ ଅନେକ ପରେ, ଆଜକେର ଦୁନିଆର କମ୍ପିଉଟାର ଦୈତ୍ୟ ଆଇବିଏମ ହେଯେ ଦାଁଡିଯେଛେ । ଯାକଗେ, ଆମରା ବେଜାଯ ରକମେର କୁପଥେ ଚଲେ ଯାଚିଛି, ମାନେ ଡାଇଗ୍ରେସ କରାଛି ।

ବ୍ୟାବେଜ ଏହି ଜ୍ୟାକାର୍ଡ ଲୁମେର ଫୁଟୋ-କରା କାର୍ଡକେ ବ୍ୟବହାର କରତେ ଚାଇଲେନ ଆରୋ ଅନେକ ସୂକ୍ଷ୍ମ ରକମେ । ତିନରକମ ଭାବେ କାର୍ଡର ବ୍ୟବହାରେର ପ୍ରତ୍ତାବ କରଲେନ ବ୍ୟାବେଜ ।

‘କାର୍ଡସ-ଅଫ-ଦି-ଅପାରେଶନସ’, ମାନେ କୀ କରିତେ ହଇବେ ତା ଯେ କାର୍ଡେ ଲେଖା ଥାକବେ, ଯୋଗ ନା ବିଯୋଗ ନା ଗୁଣ ନା ଭାଗ । ‘କାର୍ଡସ-ଅଫ-ଦି-ଭ୍ୟାରିୟେବଲସ’, ମାନେ ଯାତେ ସେଇ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବା କଳାମକେ ଦେଖାନୋ ହବେ, ଯାଦେର ଶରୀରେ ସଂଖ୍ୟାଗୁଲୋକେ କରିତେ ହଇବେ, ଆର ସେଇ ଚାକାଗୁଲୋକେଓ ଚିହ୍ନିତ କରା ହବେ, ସେଥାନେ ଗିଯେ ଏହି କରାର ଫଳାଫଳଟା ପୌଛବେ ।

‘କାର୍ଡସ-ଅଫ-ଦି-ନାସ୍ଵାରସ’, ମାନେ, ଯାତେ ନିର୍ଦିଷ୍ଟ ସବ ଆକିକ ମାନ ଭରା ଥାକବେ, ହିଶେବ କରତେ ଗିଯେ ଯାଦେର ପ୍ରଯୋଜନ ପଡ଼େ । ସେମନ — ପାଇ (ପ: ୩.୧୪୧୯୨୬ . . .), ଇ (୧: ୨.୭୧୮୨୮୧୮ . . .) ଇତ୍ୟାଦି ।

ଆର, ପ୍ରତ୍ୟେକବାରେର ପ୍ରତ୍ୟେକଟା କାର୍ଡଇ କେବଳ ତାର ନିଜେର ଜାଯଗାଯ ବ୍ୟବହାର ହବେ ତା ନଯ, କିଛୁ ନିର୍ଦିଷ୍ଟ କାର୍ଡର ଏକ ଏକଟା ସମାହାରକେ ବାରବାର କରେ ବ୍ୟବହାର କରା ଯେତେ ପାରେ, ସେରକମ ଆଧୁନିକ ପ୍ରୋଗ୍ରାମିଂ ଭାସ୍ୟା ଲୁପ ବ୍ୟବହାର ହଯ । ଏବଂ କାର୍ଡର ଗାୟେ ଖଚିତ ସଂଖ୍ୟାର ମାଧ୍ୟମେ ଦେଉୟା କୋନୋ ଶର୍ତେର ସାପେକ୍ଷେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ କୋନୋ କାର୍ଡେଓ ଚଲେ ଯାଓୟା ଯେତେ ପାରେ, ମାନେ ଜାମ୍ପ । ଏହି ଆଲୋଚନାୟ ବିଶଦ ଭାବେ ଆସଛି ଆମରା, ପରେର ସେକଶନେ, କମ୍ପିଉଟାର ଚିନ୍ତନେର ଇତିହାସେ ।

ବ୍ୟାବେଲ ବୁଝେଛିଲେନ ଯେ ଶୁଧୁ ହାର୍ଡ୍‌ସ୍କାର୍ଡ ନଯ, ତାର ଇଞ୍ଜିନ ଠିକ ଭାବେ ଚାଲାତେ ଗେଲେ ଏକଟା ସଫଟ୍‌ସ୍କାର୍ଡ ପରେଓ ପ୍ରଯୋଜନ ପଡ଼ବେ । ଏବଂ ଏହି କାଜେ ନିଯୋଗ କରେଛିଲେନ ଆଡା ଲାଭଲେସ ନାମେ ଏକ ତରକଣ କବିକେ । ଆଡା ଛିଲେନ କବି ବାୟରନେର ଏକମାତ୍ର ବୈଧ ମେଯେ । ପରେ ଏହି ପ୍ରଥମ ସଫଟ୍‌ସ୍କାର୍ଡ ଅଭିଲାଷିଗୀକେ ସ୍ଵରଗ କରେ ଏକଟା କମ୍ପିଉଟାର ଭାସ୍ୟାର ନାମ ରାଖା ହେଯେଛେ ଆଡା । ଆଡା ବଲେ ଏହି କମ୍ପିଉଟାର ଭାସ୍ୟାଟା ତୈରି କରେଛିଲେ ଆମେରିକା ସରକାରେର ଡିପାର୍ଟମେଣ୍ଟ ଅଫ ଡିଫେନ୍ସ, ସତ୍ତରେର ଦଶକେର ଶେଷ ଦିକେ, ନତୁନତର ସଫଟ୍‌ସ୍କାର୍ଡ ବାନାନୋର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟେ । ଏହି ଜାଯଗାଟାଯ ଫେର ଆମରା ଫେରତ ଆସବ, ଆମାଦେର ଏହି ପାଠମାଲାର ଶେଷ ମାନେ ଦଶ ନସ୍ବର ଦିନେ, ବ୍ୟାଶ ଶେଲ ପ୍ରୋଗ୍ରାମିଂ-ଏର ପ୍ରସଙ୍ଗେ କମ୍ପିଉଟାର ଭାସ୍ୟାର ଆଲୋଚନାୟ ।

୧୮୩୩-ଏ ବ୍ୟାବେଜ ଏହି ଅୟାନାଲିଟିକାଲ ଇଞ୍ଜିନେର କାଜ ଶୁରୁ କରାର ପର ଥେକେ ୧୮୪୨ ଅନ୍ତିମ ସରକାର ବ୍ୟବେଜେର ଜନ୍ୟେ ବରାଦ୍ଦ କରେନ ତଥନକାର ଦିନେର ସତେରୋ ହାଜାର ପାଉନ୍ଡ, ଆର ବ୍ୟବେଜ ତାର ନିଜେର ଟାକା ଥେକେ ଖରଚ କରେଛିଲେନ ବିଶ ହାଜାର ପାଉନ୍ଡ । ତିତିବିରକ୍ତ ହେଯେ ତୃତୀଳୀନ ବିଟିଶ ପ୍ରଥାନମନ୍ତ୍ରୀ ରବାର୍ଟ ପିଲ ଜିଗେଶ କରେଛିଲେନ, ମେଶିନଟା ବାନାତେ ଆର କତ ସମୟ ଲାଗିବେ ହିଶେବ କରାର ଜନ୍ୟେ ଓହି ମେଶିନଟାକେହି କାଜେ ଲାଗାଲେ ହେଯନା ?

ଆଧୁନିକ କମ୍ପିଉଟାର ପ୍ରଥମ ଯାରା ବାନାନ ତାଦେର ଏକଜନ ହାଓୟାର୍ଡ ଆଇକେନ, ଚାର ନସ୍ବର ଦିନେ ଭନ ନୟମାନ, ଆଇକେନ, ଜୁସେ, ଏବଂ ଏର ପରବର୍ତ୍ତୀ କମ୍ପିଉଟାର ଜେନାରେଶନେର ଇତିହାସ — ଏହିସବ ଆସବେ । ଏହି ଆଇକେନକେ ଏକବାର ପ୍ରଶ୍ନ କରା ହେଯେଛି, କମ୍ପିଉଟାର ଟୁଟ୍ସବନେର ତାର ଏହି କାଜେର ପ୍ରେରଣା ତିନି ପେଲେନ କୋଥା ଥେକେ ? ବ୍ୟବେଜେର ବହିଟା ଦେଖିଯେ ଆଇକେନ ବଲେନ, ‘ଏହି ଆମାର କମ୍ପିଉଟାର ଶିକ୍ଷା, ଠିକ ଏହିଟୁକୁ — ଏଟାଇ ସବ, ଆମି ଯା କରେଛି ସବ ଏହି ବହି ଥେକେ

নেওয়া।' চার্লস ব্যাবেজের ১৮৩২-এ লেখা বই, 'ইকনমি অফ মেশিন অ্যান্ড ম্যানুফ্যাকচার্স' থেকেই জন্ম নিয়েছিল আজকের দুনিয়ার খুব জরুরি একটা বিদ্যা — অপারেশনাল রিসার্চ।

চার্লস ব্যাবেজের সবচেয়ে গুরুত্বপূর্ণ উত্তরাধিকার হল সূক্ষ্ম যন্ত্রপাতি বা প্রেসিশন মেশিনিং এর এলাকাটায় — কী হবে এর বিভিন্ন যন্ত্রাংশের মান, গঠন, ইত্যাদি। গণিতের ইঞ্জিন বানাতে ব্যাবেজের প্রয়োজন ছিল অত্যন্ত উঁচু মানের সূক্ষ্ম যন্ত্রাংশ, সেই মুহূর্তের পথিকীর কোথাও যা সম্ভব ছিলনা। ব্যাবেজের অবদানটার গোটা নাটকীয়তাটা বোধ যায়না ঠিক তার আগের শেষ অক্ষ মেশিন কোলমারের অ্যারিথমেটিকারের সঙ্গে না মেলালে। ব্যাবেজ প্রথম চিন্তাপ্রক্রিয়াকে যন্ত্রে ধরার স্বপ্ন দেখালেন মানুষকে। ব্যাবেজের করা অ্যানালিটিকাল ইঞ্জিনের ডিজাইনগুলোর ভিত্তিতে ১৯৯১-এ, তার সময়ে যেসব জিনিষপত্র পাওয়া যেত, তাই দিয়েই, নতুন করে বানানো হয়েছিল অ্যানালিটিকাল ইঞ্জিন, এবং তারা নিখুঁত ভাবে কাজ করেছিল — ঠিক ব্যাবেজ যেরকম বলেছিলেন। ২০০১-এ বানানো হয় এমনকি এর প্রিস্টিং ইউনিটটাও।

২।। কম্পিউটার চিন্তনের বদলের ইতিহাস

দ্বিতীয় বিশ্বযুদ্ধের আগে আগে আগে হাওয়ার্ড আইকেন, কনরাড জিউসে, ভন নয়ম্যান, উইলিয়ম মশালেদের ডিজিটাল কম্পিউটার থেকে পরবর্তী বদলগুলোয় আসব আমরা চার নম্বর দিনে। সেখানে মেশিনের ইতিহাস আর সেই মেশিনকে কাজ করানোর অপারেটিং সিস্টেমের ইতিহাস এক সঙ্গে জড়িয়ে, তাদের আলাদা করা যায় না। কিন্তু আজ যে হার্ডওয়ারগুলোকে চিনতে চিনতে আমরা এলাম সেগুলোয় কিন্তু সেই অর্থে কোনো সফটওয়ার নেই, মেশিনের সঙ্গে সফটওয়ারের জায়গাটা তৈরিই হয়নি তখনো। সেই তৈরি হওয়াটা একটা খুব বড় বদল, যুক্তির স্তরে, যুক্তিবোধের স্তরে, সেই যুক্তিবোধ দিয়ে বাস্তবতাকে চিন্তা করার স্তরে। তার পূর্বশর্তগুলো তৈরি হচ্ছিল ব্যাবেজের কাজ থেকে, বা আরো ভালো করে বললে, লাভলেস-ব্যাবেজের কাজ থেকে, বোধহয় সেখানে আগে লাভলেস, পরে ব্যাবেজ।

এবং, যা আমরা একাধিকবার আগেও বলেছি, একা কিছু হয়না, অনেক মানুষ নানা ভাবে চেষ্টা করতে থাকে, ইতিহাসের নানা পর্যায়ে, সেগুলোর মধ্যে আপাতগোপন কিছু সময়ের ছক রয়ে যায়, হঠাৎ একজনের চোখে পড়ে সেটা, সে তখন সেই লাইনে এগোয়, তার এগোনেটা তার সময়ের মধ্যে সীমাবদ্ধ। তার কাজের মধ্যে রয়ে যায় আবার নতুনতর কিছু ছকে মিলে যাওয়ার সম্ভাবনা। অনেক মানুষ এবং অনেক সময় মিলে কাজগুলো করে। এই অনেক মানুষের মধ্যে মধ্যে থেকে আরো দুজনকে আমরা বেছে নেব, জর্জ বুলি আর অ্যালান টুরিং, আমাদের এই কম্পিউটার চিন্তনের ইতিহাসের আলোচনায়। বাদ পড়বেন আরো বহু মানুষ, বাদ পড়বে আরো বহু সময়, যার পুরোটার এমনকি ইতিহাসও নেই। বাদ পড়বেন ভন নয়ম্যান, নরবার্ট ওয়েইনার যারা প্রথম যুগের কম্পিউটার চিন্তাকে গভীরে তুলেছিলেন, বাদ পড়বেন কম্পিউটার জগত থেকে স্বেচ্ছানির্বাসিত বার্নারস লি, আজকের আমাদের কম্পিউটারময় জীবনের পিছনে রয়েছে যাদের শ্রম ও স্বপ্ন, যে স্বপ্নের অনেকটাই ধর্যিত হয়েছে মাইক্রোসফট ও অন্যান্য আন্তর্জাতিক পুঁজির হাতে। যাই হোক, আসা যাক লাভলেস ও ব্যাবেজের কথায়।

২.১।। প্রথম প্রোগ্রামার আড়া লাভলেস এবং রগচটা প্রতিভা চার্লস ব্যাবেজ

চার্লস ব্যাবেজকে এই রগচটা প্রতিভার অভিধা, 'ইর্যাসকিবল জিনিয়াস', দিয়েছিলেন ব্যাবেজের এক জীবনীকার। ব্যাবেজের রগচটা ক্রেতে ছিল প্রবাদপ্রতিম। ব্যাবেজ ছিলেন অভিজ্ঞাত উচ্চবিত্ত ঘরের থরোরেড ইংরেজ। তার এই বিত্ত গোটাটাই গেছিল ওই অসমাপ্ত উদ্ভাবনে। ব্যাবেজের উদ্ভাবন কিন্তু ওটাই প্রথম নয়। এর আগে কাউক্যাচার বানিয়েছিলেন ব্যাবেজ। স্টিম-ইঞ্জিনের ট্রেনের সামনে যা লাগানো হত, পথভোলা দিওয়ানা গরুরা যাতে কোনো দুর্ঘটনায় না-পড়ে, তখনকার ইংলান্ডে ওদের তো কোনো জীবনবীমা থাকত না।

গোটা একটা শিল্প বা ইন্ডাস্ট্রি, তার উৎপাদন প্রক্রিয়াকে বিশ্লেষণ করার উপায় উদ্ভাবন করেন ব্যাবেজ, আগেই বলেছি, অপারেশনাল রিসার্চ। তার এই বিশ্লেষণ প্রক্রিয়া তিনি কাজে লাগান মুদ্রণ-শিল্পের উপরেই, তার ফলাফল এই হয় যে, ব্যাবেজের নিজেরই পাবলিশার চটে গিয়ে ব্যাবেজের বই ছাপা বন্ধ করে দেয়। ব্যাবেজই দেখান, পোস্টে কোনো চিঠি পাঠানোর সময়, কতটা দূরত্ব চিঠিটা যাবে সেই অনুযায়ী দাম ঠিক করার জন্যে যা খরচ হয় তা পাঠানোর

ଖରଚେର ଚେଯେ ବେଶି । ବ୍ରିଟିଶ ପୋସ୍ଟବ୍ୟବସ୍ଥା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ନିୟମଟା ବଦଳେ ସବ ଦୂରହେର ଜନ୍ୟେ ଏକଟି ଦାମ କରେ ଦେଯ, ଗୋଟା ପୃଥିବୀ ଜୁଡ଼େଇ ଏଥିନୋ ଯା ଚାଲୁ ।

ରେଲପଥେର ପ୍ରଥମ ସ୍ପିଡୋମିଟାର ବାନାନ ବ୍ୟାବେଜ । ଇନଶିଓରେନ୍ ବା ବୀମାର ରିସ୍କ ଆର ପ୍ରିମିଆମ, ଝୁକ୍କି ଆର ଦେଯ, ନିଯେ ବହୁ ଲେଖେନ, ଯା ଥେକେ ବୀମା କୋମ୍ପାନିଗୁଲୋ ପ୍ରଚୁର ଲାଭ କରେ । ସାଇଫାରିଂ ଡିସାଇଫାରିଂ କରତେ, ସଙ୍କେତ ବାନାତେ ଏବଂ ପାଠୋଦ୍ଧାର କରତେ ଜାନତେନ ବ୍ୟାବେଜ । ଏବଂ ପରବତୀକାଳେର କମ୍ପ୍ୟୁଟାର ଏନକ୍ରିପ୍ଶନ ବା ସଙ୍କେତୀକରଣେର ଭାବନାର କିଛୁ ଜ୍ଞାଯଗା ଏସେହେ ତାର କାଜ ଥେକେଇ । ଗାଛେର ଗୁଡ଼ିର ମଧ୍ୟେ ପରପର ରିଂ ଗୁଲୋଯ ସେ ଆବହାୟା ବଦଳେର ଇତିହାସ ଲିପିବନ୍ଦ ଥାକେ ଏଟାଓ ତିନିଇ ପ୍ରଥମ ବଲେନ । ଏଗୁଲୋ ଗେଲ କେଜୋ ଆଇଡିଆ, ବ୍ୟାବେଜେର ପ୍ରଚୁର ଆଇଡିଆ ଛିଲ ଗୁଙ୍ଗା ମେଶିନେର ମତି ବିଦୟୁଟେ । ତାଦେର ବିଦୟୁଟେପନା ଇତିହାସେର ହାତେ ପ୍ରମାଣିତତର ହେଁବେ । ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନ ଏବଂ ସାମାଜିକ ସମ୍ପର୍କେ ବ୍ୟାବେଜ ଛିଲେନ ଓହସବ ଆଇଡିଆର ମତି ବିଦୟୁଟେ ଏବଂ ଉତ୍କେନ୍ଦ୍ରିକ । ଲଭନେର ରାସ୍ତାର ଆମ୍ୟମାନ ଅର୍ଗାନ ବାଜିଯେଦେର ବିରଦ୍ଧେ ପତ୍ରିକାଯ ଚିଠି ଲିଖିତେ ବ୍ୟାବେଜ, ବିପରୀତେ ତାରାଓ ଏସେ ବାଜନା ଘାଡ଼େ ସଦଳେ ଜଡ଼ ହତ ବ୍ୟାବେଜେର ଜାନଲାର ନିଚେ ।

୧୮୨୨-ଏ ବ୍ୟାବେଜ ରଯାଲ ଅୟାଷ୍ଟ୍ରୋନମିକାଲ ସୋସାଇଟିର ସଭାଯ ଏକଟା ଛୋଟ ମଡେଲେର ସତ୍ରିଯ ଡିଫାରେନ୍ ଇଞ୍ଜିନ ଦେଖାନ ବ୍ୟାବେଜ, ସୋସାଇଟି ତାକେ ମେଡେଲ ଦେଯ । ପରେର ବଚ୍ଚ ଥେକେ ତାର ଗ୍ରାନ୍ଟ ଆସା ଶୁରୁ ହୁଏ । ବ୍ରିଟିଶ ସରକାର ସେ ଡିଫାରେନ୍ ଇଞ୍ଜିନେର ଅର୍ଡାର ଦେଯ ସ୍ଟୋର ଆକାର ଛିଲ ବଡ଼ ବେଶି ବଡ଼ । ମୂଳତ ଟେକନୋଲୋଜିର ପ୍ରତିବନ୍ଧକତାଯ ବ୍ୟାବେଜେର କାଜ ଶେଷ ହୁଏନା । ନାନା ଲୋକେ ବ୍ୟନ୍‌ବିଦ୍ରୂପ କରା ଶୁରୁ କରେ ଦେଯ, ପାଗଲା ବୁଡ଼ୋ ଚାର୍ଲି ବ୍ୟାବେଜ, ଇତ୍ୟାଦି । ଏହିବେର ବିରଦ୍ଧେ, ସରକାରେର ଗ୍ରାନ୍ଟ ବନ୍ଧ କରେ ଦେଓଯାର ବିରଦ୍ଧେଲଡ଼ାଇଟା ଚଲଛେ, ଏହି ଅବଶ୍ୟ ଏହି ସମୟେ ତାର ମାଥାଯ ଆସେ ପରବତୀ ଆଇଡିଆ — ଅୟାନାଲିଟିକାଲ ଇଞ୍ଜିନ, ତାର କାହେ ମହନ୍ତର, ଅନ୍ୟେର କାହେ ଉନ୍ମାଦତର । ବ୍ୟାବେଜେର ଯୁକ୍ତିଟା ଛିଲ ଏହି ସେ, ଏକ ଧରନେର ଏକଟା ହିଶେବ ଯଦି ମେଶିନେ କରା ଯାଏ ତାହିଁୟ ସେ କୋନୋ ଜଟିଲତାର ସେ କୋନୋ ହିଶେବ କେନ ମେଶିନ ଦିଯେ କରା ଯାବେନା ? ବିରାଟ ବିରାଟ ଜାମ୍ବୋ ହିଶେବ ? ଅନେକ ରକମେର ଅନେକ ହିଶେବ କରାର ଜନ୍ୟେ ଆଲାଦା ଆଲାଦା ମେଶିନ ବାନାବ କେନ ? ଏକଟା ବଡ଼ ମେଶିନ ବାନାବ, ତାର ନାନା ଅଂଶଗୁଲୋ ନାନା ସମାହାରେ ଏସେ ନାନା ଧରନେର ହିଶେବ କରବେ । ବ୍ୟାବେଜେର ଏହି ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ହିଶେବକଳ — ଇଉନିଭାର୍ସାଲ କ୍ୟାଲକୁଲେଟିଂ ମେଶିନେର ଧାରଣାଟା ଏସେ ବିଷ୍ଫେରିତ ହେଁବିଲି ଅନେକ ପରେ ଅୟାଲାନ ଟୁରିଂ-ଏର ଚିନ୍ତାକାର୍ତ୍ତାମୋଯ ।

‘ମିଲ’, ‘ସ୍ଟୋର’ ଏବଂ ‘କାର୍ଡ’ ଦିଯେ ତୈରି ବ୍ୟାବେଜେର ଏହି ଅୟାନାଲିଟିକାଲ ଇଞ୍ଜିନେର ଛକ୍ଟା ତୋ ଆମରା ଆଗେଇ ବଲେଛି । ମିଲ ବା ହିଶେବକ ଦଶମିକେର ପର ମାତ୍ର ପଥଗଣ ସର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହିଶେବ କରବେ, ଦୁର୍ଧର୍ଷ ଗତିତେ ଏବଂ ଏକଟାଓ ଭୁଲ ଛାଡ଼ା — ଗ୍ୟାରାଣ୍ଟି । ଆର ସ୍ଟୋର ବା ଭାଙ୍ଗାର ଏକ ହାଜାର ଖାନା ପଥଗଣ ଅକେର ସଂଖ୍ୟା ଧରେ ରାଖିତେ ପାରବେ ତାର ଭାଙ୍ଗା ଏବଂ ଶିଯାର ଲାଗାନୋ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ଫୁଟୋସଜିତ କାର୍ଡମାଲା ସଂଖ୍ୟା ଜୁଗିଯେ ଯାବେ କ୍ଷୁଧାର୍ତ୍ତ ଭାଙ୍ଗାରକେ । ଫଳାଫଳ ବେରିଯେ ଆସବେ ସ୍ଵୟଂକ୍ରିୟ ଛାପାର ଯଦ୍ଦେ ।

ଶୁଦ୍ଧ ତାହିଁ ନୟ, ଦରକାର ପଡ଼ିଲେ କାର୍ଡ ଦିଯେ ଏହି ଆଦେଶଓ ଦେଓଯା ଯାବେ ମିଲକେ ସେ ତୁମି ଆପାତତ କିଛୁ ସଂଖ୍ୟା ତୁଲେ ରାଖୋ ଭାଙ୍ଗାରେର ତାକେ, ପରେ ହିଶେବେର କାଜେ ପ୍ରୋଜେନ୍ମତ ଫେରତ ଏନୋ । ଅର୍ଥାତ୍ କାର୍ଡ ପଡ଼ାର ଯଦ୍ଦ ବା କାର୍ଡ-ରିଡ଼ିଂ-ଡିଭାଇସଟାଇ ଏଥାନେ ନିୟମ୍ବକ ଏବଂ ସିଦ୍ଧାନ୍ତକାରୀ ସଂସ୍ଥା, କନ୍ଟ୍ରୋଲ ଏବଂ ଡିସିଶନ-ମେକିଂ ଇଉନିଟ ହେଁ କାଜ କରବେ । ଆମାଦେର ଶୁନ୍ୟ ନସ୍ବର ଦିନେର କାଜେର ଭିନ୍ତିତେ ଏକଟା କମ୍ପ୍ୟୁଟାରେର ଛକ୍ଟର ସଙ୍ଗେ ତୁଳନା କରନ୍ତି — ଆମରା ଏକେ ଖାପେ ଖାପେ ମିଲିଯେ ଫେଲିତେ ପାରଛି ଆଜକେର ଆଧୁନିକ ଏକଟା ପିସିର କାଜେର ଛକ୍ଟର ସଙ୍ଗେ । ମିଲ ଏଥାନେ ସିପିଇଟ୍ । ସ୍ଟୋର ହଲ ବିଭିନ୍ନ ରକମେର ମେମରି ଉପାଦାନ । କାର୍ଡ ହଲ ଇନପୁଟ ଡିଭାଇସ ଆର କନ୍ଟ୍ରୋଲ ଇଉନିଟ । ଆର ପିନ୍ଟାର ହଲ ଆଉଟପୁଟ ଡିଭାଇସ । ଏହି କାର୍ଡ ନାମକ ଇନପୁଟ ଏବଂ କନ୍ଟ୍ରୋଲ ଡିଭାଇସେର କାରଣେଇ ଏହି ଅୟାନାଲିଟିକାଲ ଇଞ୍ଜିନ କମ୍ପ୍ୟୁଟାରେର ପ୍ରାଗଇତିହାସ ଥେକେ ବେରିଯେ ଏଲ ଆଧୁନିକ କମ୍ପ୍ୟୁଟାରେର ସଙ୍ଗେ ଆୟ୍ମାତାର ଗୌରବେ ।

ବ୍ୟାବେଜେର ମେଶିନେର ଏହି ଇନପୁଟ ସଂସ୍ଥା କମ୍ପ୍ୟୁଟାର ତଥା ପ୍ରୋଗ୍ରାମିଂ-ଏର ଇତିହାସେ ଏକଟା ଉଜ୍ଜ୍ଵଳ ମାଇଲସ୍ଟୋନ । ପାଥ୍ରଦ କାର୍ଡର ଆଇଡିଆ ଏସେଛିଲ ଜ୍ୟାକାର୍ଡ ଲୁମ ଥେକେ, ଆମରା ଆଗେଇ ବଲେଛି । ଜ୍ୟାକାର୍ଡ ତାଙ୍କେ ସୁତୋ ଟାନାର ଜନ୍ୟେ ବ୍ୟବହାର ହତ ଧାତୁର ତୈରି ଶକ୍ତ ଛୁଟ୍, ଆର ଅଲକ୍ଷଣ ବାନାନୋର ଛକ୍ଟା ଦେଓଯା ହତ ଶକ୍ତ କାର୍ଡ ଦିଯେ, ସେ କାର୍ଡେ ଏମନିତେ ଛୁଟ୍ଟିଗୁଲୋ ଆଟିକେ ଯାବେ, ଚୁକତେ ପାରବେ ଏକମାତ୍ର ଫୁଟୋ ଥାକଲେଇ । ତାଙ୍କେର ପ୍ରତ୍ୟେକବାର ଘୋରାଯ ଛୁଟ୍ଟାବଲୀର ସାମନେ ଆସବେ ଏକଟା ନତୁନତର କାର୍ଡ । ସ୍ଵୟଂକ୍ରିୟ ହିଶେବେର ପରିକଳ୍ପନା ବ୍ୟାବେଜେର ମାଥାଯ ଏଲ ଏହି ଫୁଟୋ କରା କାର୍ଡ ଥେକେଇ । ଗାନ୍ଧିତିକ ଚିନ୍ତନ

প্রক্রিয়ার বিমূর্ত অবয়বকে মূর্ত বস্তুতে হাজির করার এই প্রথম কোনো উপায় পাওয়া গেল। একটা জটিল হিশেবের সম্পূর্ণ সভাব্য আকারটাকে ভেঙে ফেলা হল ছেট ছেট পদক্ষেপে — একটা ফ্লো-চার্ট বা প্রবাহ তালিকায়।

ফ্লো-চার্ট হল সময়নুক্রমিক ভাবে পরপর আসার ছেট ছেট টুকরোয় ভেঙে ফেলা একটা ক্রিয়াপদ্ধতি। প্রোগ্রাম করার আগে কী করতে চাইছি — গোটা কাজের প্রোজেক্টটাকে এরকম ফ্লো-চার্টে ভেঙে ফেলা হয়। কিন্তু ফ্লো-চার্ট করা যেতে পারে যে কোনো কাজেরই। একটা বড় কোনো কাজকে ছেট ছেট সহজবোধ্য সরলবোধ্য ছেট ছেট কাজলেট বা কুচো কাজে ভেঙে ফেলা, যা এমনকি বুদ্ধিকুলতিলক একটা রোবট বা কম্পিউটারও পরপর করে যেতে পারবে। প্রোগ্রামিং শেখার শুরুতে ছাত্রদের ফ্লো-চার্ট বানাতে হয় — ফ্লো-চার্ট ব্যাপারটা এই কাজের তালিকাটাকে একটা ছবি দিয়ে বোঝায়।

কার্ডের পর কার্ড এবার দেগো দেওয়া হল ফ্লো-চার্টটাকে। এই কার্ডগুলো এবার পরপর অ্যানালিটিকাল ইঞ্জিনের মিল মানে সিপিইউ-টাকে নিয়ন্ত্রণ করবে, একদল বাধ্য সৈনিকের মত। কাজটা বদলানো দরকার, ঠিক আছে, আর এক সেট কার্ড আনো, বদলে ফেলো সৈনিকদের, যারা পাহারা দিয়ে চলেছে মিলকে, ঠিক ঠিক জায়গায় ঠিক ঠিক কাজ করাচ্ছে। পুরো প্রক্রিয়াটাকে নিজের মনের আয়নায় খুব ভালো ভাবেই দেখতে পেয়েছিলেন ব্যাবেজ, কিন্তু সেটা কাঠ আর লোহা আর পিতলের কলকজ্জায় সঠিক ভাবে অনুবাদ করতে পারেননি শত চেষ্টাতেও, আগেই তো বললাম, শতাব্দীটা ভুল ছিল তার জন্মানোর এবং কাজ করার পক্ষে।

আড়া লাভলেস

কিন্তু অন্তত একজনকে পেয়েছিলেন ব্যাবেজ যে এই পুরো ব্যাপারটা তারই মত করে, বা হয়তো তার চেয়েও বেশি দাশনিক গভীরতায় দেখতে পেয়েছিল। আড়ার সঙ্গে ব্যাবেজের এবং তার ইঞ্জিনের যখন প্রথম মোলাকাত হয় আড়া লাভলেস তখনো কুমারী আড়া বায়রন। আড়ার বাবা কবি বায়রন ছিলেন তার সময়ের ইংলণ্ডের সবচেয়ে কেচ্ছাতাড়িত মানুষদের একজন। লেডি বায়রন অভিযোগ করেন বায়রনের নিজের এক বোনের সঙ্গে বায়রনের ঘোনতার, পরবর্তী ঘটনাধারা যার সভাব্য সত্যতার দিকেই ইঙ্গিত করে, সেই বোনের যে সন্তান হয় তার সঙ্গে আড়ার মিলের কথা উল্লেখ করে এই মন্তব্য করেছেন আড়ার এক জীবনীকার। আড়ার জন্মের একমাস পর থেকে বায়রন কখনো আর আড়ার মার কাছে আসেননি। কিন্তু তার একাধিক কবিতায় আড়ার উল্লেখ আছে। আড়ার মা, তার সময়কার অন্যান্য স্বাধিকারপ্রমত্তা ভিত্তেরিয়ানীদের মতই আর একজন। নিজের সুন্দরী কিন্তু ঠোঁটকাটা, প্রতিভাবান কিন্তু দলছুট কন্যা আড়াকে সামলানোর মত ব্যক্তিত্বের অভাবেই হয়ত, লেডি বায়রন ছেটবেলা থেকেই আড়াকে অভ্যন্ত করেন লড়েনাম বা আফিমজাত ড্রাগ মেশানো টনিকে, যে নির্ভরতার থেকে আড়া তার জীবনের ছত্রিশ বছরে বেরিয়ে আসতে পারেনি। আড়ার মা বেঁচে ছিলেন মেয়ের মৃত্যুর পরেও।

খুব ছেটবেলা থেকেই আড়ার গাণিতিক প্রতিভার কমতি ছিলনা। ঘনিষ্ঠ পারিবারিক বন্ধুদের একজন ছিলেন অগাস্টাস ডি মরগান, জর্জ বুলির পাশাপাশি আধুনিক সিম্পলিক লজিকের বা চিহ্নিভর্ত যুক্তিবিজ্ঞানের আর একজন

ମହ-ଜମ୍ବଦାତା । ଆଡାର ଗଣିତଶିକ୍ଷାର କିଛୁଟା ଏହି ଡି-ମରଗାନେର କାହେ । ତାରପର ଯା ସ୍ଫୂରଣ ପେତେ ଶୁରୁ କରେ ବ୍ୟାବେଜେର ସାମିଧ୍ୟେ । ତଥନକାର ଇଂଲଞ୍ଡେ ଚଲ ଛିଲ ନାନା ନତୁନ ଯନ୍ତ୍ର ଏନେ ଅଭିଜାତଦେର ପାର୍ଟିତେ ଏକଟା ପ୍ରଦଶନୀ ଦେଓଯା । ଶିଳ୍ପବିଦ୍ୟାରେ ବିଟେନେ ସବଚେଯେ ବଡ଼ ପ୍ରତିମା ବା ଫେଟିଶ ତଥନ ଯନ୍ତ୍ର । ଏହି ରକମଇ ଏକଟା ପାର୍ଟିତେ ହାଜିର ଛିଲେନ ଅଗାସ୍ଟାସ ଡି ମରଗାନେର ସ୍ତ୍ରୀ ଶ୍ରୀମତୀ ଡି ମରଗାନ ଏବଂ ଆଡା, ସେଥାନେ ବ୍ୟାବେଜ ତାର ଡିଫାରେସ ଇଞ୍ଜିନ ନିଯେ ଆସେନ । ପରେ ତାର ସ୍ମୃତିଚାରଣେ ଶ୍ରୀମତୀ ଡି ମରଗାନ ଲିଖେଛେ —

ଏକଟା ଆଯନା ଦେଖେ ବା ବନ୍ଦୁକେର ଆଓୟାଜ ଶୁଣେ ଜଂଲିରୀ ଯେମନ କରେ ତାକାଯ ବଲେ ଶୁନେଛି, ଅନ୍ୟ ସବାଇ ଯଥନ ସେଇରକମ କରେ ଓହି ଚମକ୍ରକାର ଉଦ୍‌ବନ୍ଦାର୍ଟା ଦେଖିଲି, ଆମାଦେର କୁମରୀ ବାୟରନ ତଥନ, ଆରୋ ଛୋଟ ତୋ, ଲେଗେ ଗେଲ ବୁଝିତେ — କେମନ କରେ କାଜ କରଛେ, ଆର ଆବିଷ୍କାରଟାର ସତିକାରେ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟଟା ଦେଖିଲ (While the rest of the party gazed at this beautiful invention with the same sort of expression and feeling that some savages are said to have shown on first seeing a looking glass or hearing a gun, Miss Byron, young as she was, understood its working and saw the great beauty of this invention.) ।

ଏହି ଉଦ୍ଭୂତିଟା ଅବଶ୍ୟକ ପ୍ରତିଭାବାନ କିଶୋରୀ ଆଡାର ବ୍ୟକ୍ତିସ୍ଵାତନ୍ତ୍ରକେ ଚିହ୍ନିତ କରେ । କିନ୍ତୁ ଆମି ଅନୁବାଦ କରଲାମ ଆରୋ ଏକଟା ମଜାଯ । ଆଜ ଥେକେ ମୋଟାମୁଟି ୧୭୫ ବର୍ଷ ଆଗେ, ତାର ମାନେ ପ୍ରଚଲିତ ପାଇଁ ବର୍ଷର ହାରେ ସାତଟା ଜେନାରେଶନ, ଅର୍ଥାତ୍, ନିଜେର ଚାରପାଶେ ବଲାଯେ ବଲାଯେ ପରିବର୍ଦ୍ଧମାନ ଓପନିରେଶିକ ଇଂଲଞ୍ଡରେ କ୍ରମଗଜାଯମାନ କଲୋନି ନେଟିଭ ଭାରତେ, ଓହି ‘ଜଂଲି’ ବା ‘ସ୍ୟାଭେଜ’ ଅଭିଧାୟ ଧରା ହଚେ ଆମାର ଠାକୁର୍ଦାର ଠାକୁର୍ଦାର ପନେରୋ ବ୍ୟକ୍ତ ଠାକୁର୍ଦାରକେ ବା ତାର ଚାଲିଶ ବ୍ୟକ୍ତ ବାବାକେଓ । ମାଲେରା କି ହେବି ଚମକାତ ବନ୍ଦୁକେର ଶଦେ? ଆମି ତୋ ଯଦ୍ବୂର ଜାନି, ଆମାର ଏକଟା ସୁନ୍ପଟ୍ ଲେଟେଲ ପାଇଁ ଖୁନୋଖୁନିର ଜିନିଲିଜି ଆଛେ, ଏକଟା ବଲ୍ଲମ୍ବ ଦେଖେଛି ଆଗେ, ଛୋଟବେଳାଯ, ଆମାର ସାଂକ୍ଷତିକ ଉତ୍ତରାଧିକାର, ପୁରୋ ସାଲା-ଲୁଟ-ଲିଯା ବଲ୍ଲମ୍ବ । ସେଇ ବଲ୍ଲମ୍ବର ଥେକେ ବନ୍ଦୁକେର ଜୋରେର ଏଫିସିୟେନ୍ଟିତେଇ ଇଂରେଜରା ବୋଧହୟ ଲେଟେଲତର କରେ ନିଜେଦେର ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରେ ଗେଲ । ଅଥଚ ଦେଖୁନ, ଅତିଶ ଦୀପକ୍ଷର ଚିନ ଥେକେ ଶୁଦ୍ଧ ବୌଦ୍ଧଶାସ୍ତ୍ରାଶ୍ରିତ ଆନେନି, ଏନେଛିଲେନ ବାରଦ ବାନାନେର ଟେକନୋଲୋଜିଓ । ଯାକଗେ ।

ଅନ୍ୟଦେର କାହେ ଏହି କ୍ୟାଲକୁଲେଟର ଆର ଏକଟା ପ୍ରଦଶନୀର ଜଲେର ପାମ୍ପର ଥେକେ ଆଲାଦା କିଛୁ ଛିଲନା, କିନ୍ତୁ ଆଡାକେ ଏଟା ଚୂଡ଼ାନ୍ତଭାବେ ଉତ୍ତେଜିତ କରଲ । ଆଡା ବାୟରନ — ପୃଥିବୀର ପ୍ରଥମ କମ୍ପ୍ୟୁଟାର ହିଙ୍ଗ କିଡ । ଆଡା ସେଇ ହାତେ ଗୋନା କରେକଜନେର ଏକଜନ ଯାରା ବ୍ୟାବେଜେର ଏହି ଇଞ୍ଜିନକେ ଏର ଆଗେର ପ୍ରଜନ୍ମେର ଯାନ୍ତ୍ରିକ କ୍ୟାଲକୁଲେଟରଗୁଲୋର ଥେକେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ କିଛୁ ବଲେ ଚିନିତେ ପେରେଛିଲ । ଆଗେର ପ୍ରତ୍ୟେକଟା ଯାନ୍ତ୍ରିକ କ୍ୟାଲକୁଲେଟରରେ ଛିଲ ଅୟନାଲଗ, ଯାରା ପରିମାପ ଦିଯେ କାଜ କରେ, କିନ୍ତୁ ବ୍ୟାବେଜେର ଏହି ମେଶିନ ହଲ ଡିଜିଟାଲ, ହିଶେବ କରଛେ ଗୁଣେ ଗୁଣେ, ଏକ ଦୁଇ ତିନ କରେ । ଅନ୍ୟ ଅୟନାଲଗଦେର କାହେ ସେଥାନେ ହୟତ ୩୬ ଡିଗ୍ରି ବା ଏକ ଇଞ୍ଚି ମାନେ ଏକ, ୭୨ ଡିଗ୍ରି ବା ଦୁଇ ଇଞ୍ଚି ମାନେ ଦୁଇ, ଇତ୍ୟାଦି । ସବସମୟରେ ଏକଟା ଭୋତ-ମାନ ଆର ତାର ସଂଖ୍ୟା-ମାନେର ଭିତର ଅନୁବାଦ-ପ୍ରତିବାଦ କରେ ଚଲତେ ହୟ ଅୟନାଲଗଦେର । ତାର ଚେଯେଓ ବଡ଼ କଥା ବ୍ୟାବେଜେର ଏହି ମେଶିନରେ ପ୍ରଥମ ସେଥାନେ ଗଣିତର ଆର ଯୁକ୍ତିବିଜ୍ଞାନର, ଅୟାରିଥମେଟିକ ଆର ଲଜିକ, ଦୁଇ ଧରନେର କାଜରେ ଏକ ସଙ୍ଗେ ଆନା ହଲ । ମିଳ କରଛେ ପାଟିଗଣିତ ଆର କାର୍ଡ କରଛେ ଯୁକ୍ତିବିଜ୍ଞାନ ।

ବ୍ୟାବେଜ ତାର ଜୀବନେର ଶେଷ ଦିକେ ସଦ୍ୟ ଜମ୍ବାନୋ ବୁଲି ଆର ଡି ମରଗାନେର ଲଜିକ ହାତେ ପେଯେଛିଲେନ, କିନ୍ତୁ ଆଡା ତଥନ ଆର ବେଁଚେ ନେଇ । ଲେଡି ଅଗାସ୍ଟା ଆଡା ବାୟରନ କାଉଟେସ୍ ଅଭ ଲାଭଲେସେର ଜୀବନଟା ଛିଲ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ, ଛତ୍ରିଶ ବର୍ଷରେ, ୧୮୧୫-ର ଦଶଇ ଡିସେମ୍ବର ଥେକେ ୧୮୫୨-ର ସାତାଶେ ନଭେମ୍ବର । ଠିକ ଯେ ବୟାବେଜ ତାର ବାବା ବାୟରନଓ ମାରା ଗୋଛିଲେନ, ଦୂରେ ପରବାସେ, ଗ୍ରୀସେ । ପ୍ରଫେସର ମରିଆର୍ଟିର କଥା ବଲତେ ଗିଯେ ଶାର୍କ ବଲେଛି, ରକ୍ତେ ରଯେ ଯାଓୟା ଶିଳ୍ପ କଥନ କୀ ଆକାର ନେବେ ବଲା ଯାଇନା, ଆର୍ଟ ଇନ ଲ୍ଲାଡ ଟେକସ କିଡ଼ିରିଯାସ ଟାର୍ନସ, ବାବା ବାୟରନେର ଉତ୍ତରାଧିକାର ତେମନି ଆଡାକେ କଥନୋ ଶାନ୍ତ ଥାକତେ ଦେଇନି । ବାଜନା ବା କ୍ୟାଲକୁଲାସ, କଥନୋ ତୀର ସକ୍ରିୟତା, କଥନୋ ଚୂଡ଼ାନ୍ତ ଡିପ୍ରେଶନ । ଏହି ନିରବଚିନ୍ନଭାବେ ଅସୁନ୍ଦତାକ୍ରାନ୍ତ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଅଥଚ ସଟନାବହଳ ଜୀବନେ ଆଡାକେ କିଛୁଟା ସମୟ ଶିଲନ-ଏର ସୁହିସ ଜଲେଓ କାଟାତେ ହୟଇଛେ ।

ଅୟନାଲିଟିକାଲ ଇଞ୍ଜିନ ବା ଏହି ଧରନେର ଲଜିକ ଡିଭାଇସ ନିଯେ ଠିକ କୀ କାରା ଯେତେ ପାରେ ତାଇ ନିଯେ ଆଡାର ଚିନ୍ତା ଛିଲ ବ୍ୟାବେଜେର ଥେକେଓ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର । ଆଡାର ଲଜିକ ଶିକ୍ଷାର ହାତେଖାତି ଡି ମରଗାନେର କାହେ । ଏବଂ ଏହି ଧରନେର ଆଧା ଗାଣିତିକ ଆଧା ଯୁକ୍ତିବିଜ୍ଞାନିକ କ୍ରିୟାକଲାପେ ଆଡାର ଓସାଦି ଏଟଟାଇ ଛିଲ ଯେ ବ୍ୟାବେଜ ଲିଖେଛିଲେନ, “ଏଟା ଓ ଆମାର ଚେଯେଓ ଭାଲୋ ବୋବେ, ଏବଂ ଆମାର ଚେଯେଓ ଭାଲୋ ବୋବାତେ ପାରେ” ।

ଉନିଶ ବର୍ଷ ବସେ ଆଡା ବିଯେ କରେନ ବ୍ୟାରନ ଅଫ ଲାଭଲେସକେ, ତିନିଓ ଗଣିତଙ୍କ, ତବେ ଆଡାର ଦରେର ନନ । ଗାଣିତିକ ଇଞ୍ଜିନ ନିଯେ ବ୍ୟାବେଜ ଆର ଆଡାର ଯୌଥ ପ୍ରକଳ୍ପ ଚଲତେହି ଥାକେ । ବ୍ରିଟିଶ କ୍ଷମତାର ଅପର୍ଚନ୍ଦେର ସାମନେ ଦାଁଡ଼ିଯେଓ ବ୍ୟାବେଜେର କାଜେ ଆଡା ତାର ଶର୍ତ୍ତହିନ ସମର୍ଥନ ଜାନାତେ କଥନୋ କମ୍ବର କରେନନି । ମୂଲତ ବ୍ୟାବେଜେର ଉତ୍ସାହେଇ ଅୟାନାଲିଟିକାଲ ଇଞ୍ଜିନ ସଂକ୍ରାନ୍ତ ନିଜେର ଗୋଟା ନୋଟ୍ସଟା ଆଡା ପ୍ରକାଶ କରେନ । ଏବଂ ସେଇ ନୋଟ୍ସ ପୁରୋଟାଇ, ଏତଦିନ ପରେଓ, ଯୌତ୍ତିକ ଭାବେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବୋଧ୍ୟ । ଏବଂ ପ୍ରୋଗ୍ରାମରଦେର କାହେ ଅବଶ୍ୟାଇ ମୂଲ୍ୟବାନ ।

ପରିଷକାର ବୋବା ଯାଯ, ଅୟାନାଲିଟିକାଲ ଇଞ୍ଜିନେର ଏହି ତାତ୍ତ୍ଵିକ ତାର ନିଜେର ସମୟେର ଥେକେ କଟଟା ଏଗିଯେ ଛିଲେନ । ମ୍ୟାଥାମେଟିକାଲ ଗେଜେଟେ ଆଡାର ନୋଟ୍ସ ନିଯେ ନିଉମ୍ୟାନ ମନ୍ତ୍ରବ୍ୟ କରେନ ଯେ ଏହି ନୋଟ୍ସଙ୍ଗଲୋଇ ପ୍ରମାଣ, ଆଡା ଲାଭଲେସ ଏକଟା ପ୍ରୋଗ୍ରାମଡ କମ୍ପ୍ୟୁଟାରେର ପ୍ରତିଟି ନୀତିହି ବୁଝାତେ ପେରେଛିଲେନ, କମ୍ପ୍ୟୁଟାରଟା ଘଟେ ଓଠାର ପ୍ରାୟ ଏକଶୋ ବୁଝା ଆଗେ । ବ୍ୟାବେଜେର ମେଶିନେ ତଥ୍ୟ ଆର ସମୀକରଣ ଢୋକାନୋର ଓହି ପାଞ୍ଚଦ କାର୍ଡେର କାଜ ନିଯେ ବିଶେଷ ଭାବେ ମନୋଯୋଗୀ ଛିଲେନ ଆଡା । ତାର 'ଅବଜାର୍ଡେଶନ ଅନ ମିସ୍ଟାର ବ୍ୟାବେଜେସ ଅୟାନାଲିଟିକାଲ ଇଞ୍ଜିନ' ନାମେ ଏକଟା ଲେଖା ଥେକେ ଏକଟା ପ୍ରୟାରା ଅନୁବାଦ କରା ଯାକ ।

କାର୍ଡ ଲାଗାନୋର କଥା ମାଥାଯ ଆସା ମାତ୍ର, ପାଟିଗଣିତେ ସୀମାନାଗୁଲୋ ଭେଦେ ବେରିଯେ ଗେଲ, ଅୟାନାଲିଟିକାଲ ଇଞ୍ଜିନ ଆର ନିଷ୍କର୍ଷ 'କ୍ୟାଲକୁଲେଟିଂ ମେଶିନ'-ଗୁଲୋର ସଙ୍ଗେ ଏକଇ ଜମିତେ ଦାଁଡ଼ିଯେ ରହଇ ନା । ଏର ନିଜେରଇ ଏକଟା ଅବସ୍ଥାନ ହଲ, ଏବଂ ଏହି ଅବସ୍ଥାନେ ଦାଁଡ଼ିଯେ ଯେ ଯେ ଧାରଣାକେ ଜାଗିଯେ ତୁଳନ ସେଗୁଲୋ ଚୂଡ଼ାନ୍ତଭାବେ ଚିତ୍ତାକର୍ମକ । ସାଧାରଣ ଚିହ୍ନଗୁଲୋକେ (ଜେନେରାଲ ସିମ୍ବଲ) ଏକତ୍ରେ ନିଯେ ଆସାର କୋଶଲଟା, ତାର ଅନ୍ତହିନ ବୈଚିତ୍ର ଏବଂ ପ୍ରସାର ନିଯେ, ଏକଟା ଏକ୍ୟେର ବନ୍ଧନ ତୈରି କରିଲ ପଦାର୍ଥେର କ୍ରିୟା ଆର ବିମୂର୍ତ୍ତମ ଗାଣିତିକ ବିଜାନେର ବିମୂର୍ତ୍ତ ମାନସିକ ପ୍ରକ୍ରିୟାର ମଧ୍ୟ । ଗାଣିତିକ ବିଶେଷଣେର (ଅୟାନାଲିସିସ) ଭବିଷ୍ୟତ ବ୍ୟବହାରେର ଏକଟା ନତୁନ, ପ୍ରସାରିତ ଏବଂ ଶକ୍ତିଶାଲୀ ଭାସା ଜୟ ନିଲ, ଯା ଦିଯେ ସତ୍ୟର ଚର୍ଚା କରା ଯାବେ, ଯାତେ ସେଟା ଏତଟାଇ ଦ୍ରବ୍ୟ ଏବଂ ତ୍ରୁଟିହିନ ରକମେ ମାନବଜାତିର ବାସ୍ତବ ଥର୍ଯ୍ୟାଗେ ଆସାତେ ପାରବେ ଯା ଏର ଆଗେ କଥନୋ ଭାବା ଯାଯନି । ତାଇ ଶୁଦ୍ଧ ମାନସିକ ଏବଂ ପ୍ରାକୃତିକ ନୟ, ଗଣିତ ଜଗତେ ଯା ତାତ୍ତ୍ଵିକ ଏବଂ ପ୍ରାୟୋଗିକ ତାରା ଏବାର ଏ ଅନ୍ୟେର ଘନିଷ୍ଠ ସାନ୍ତ୍ରିଧ୍ୟେ ଏଲ । ଅୟାନାଲିଟିକାଲ ଇଞ୍ଜିନକେ ଯା ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବେ ଚିହ୍ନିତ କରିଛେ ତାର ତୁଳ୍ୟମୂଳ୍ୟ କୋନୋ ଭୂମିକା ଅନ୍ୟ କୋନୋ କିଛୁର ବେଳାଯ ପ୍ରକାରିତ ହେଁବେ, ବା ଏମନକି କୋନୋ ବାସ୍ତବିକ ସଭାବନା ହିଶେବେ ଏକଟା ଚିନ୍ତା-କରା ଯୁକ୍ତି-ବନ୍ଦ କୋନୋ କିଛୁକେ ଭାବାଓ ହେଁବେ — ଏରକମ କୋନୋ ତଥ୍ୟ ଆମାଦେର ଗୋଚରେ ନେଇ ।

The bounds of *arithmetic* were, however, outstepped the moment the idea of applying cards had occurred; and the Analytical Engine does not occupy common ground with mere "calculating machines." It holds a position wholly its own; and the considerations it suggests are most interesting in their nature. In enabling mechanism to combine together *general symbols*, in successions of unlimited variety and extent, a uniting link is established between the operations of matter and the abstract mental processes of the *most abstract* branch of mathematical science. A new, a vast and a powerful language is developed for the future use of analysis, in which to wield its truths so that these may become of more speedy and accurate practical application for the purposes of mankind than the means hitherto in our possession have rendered possible. Thus not only the mental and the material, but the theoretical and the practical in the mathematical world, are brought into intimate connexion with each other. We are not aware of its being on record that anything partaking of the nature of what is so well designated the *Analytical Engine* has been hitherto proposed, or even thought of, as a practical possibility, any more than the idea of a thinking or a reasoning machine.

ଆମି ଜାନିନା, ଆପନାରା ଉତ୍ୱେଜିତ ହଚେନ କିନା, ଆମି ହେଁଲିମ, ଏହି ପ୍ରୟାରଟା ଦେଖୁନ, ଶୁଦ୍ଧ ନାମଟା ବଦଲେ ଦିଯେ ଲାଗିଯେ ଦେଓୟା ଯେତ ଡିଜିଟାଲ କମ୍ପ୍ୟୁଟାରେର କୋନୋ ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ବର୍ଣନା ବଲେ । ଏବଂ, ପଡ଼ାମାତ୍ରି ଆମାର ମାଥାଯ ଏଲୋ, ଏକଶୋ ବର୍ଷରେର ବେଶି ଆଗେ ଲେଖା ଏହି ପ୍ରୟାରଟାର ଚେଯେ ବଡ଼ ସାରେନ୍ ଫିକଶନ ଆର କୀ ହତେ ପାରେ । ଭାବୁନ, କମ୍ପ୍ୟୁଟାରେର ଗୋଟା ଧାରଣଟା, ମାନବଜୀବନେର ଉପରେ ତାର ପ୍ରଭାବିତ ବଦଲେର ନାଟକୀୟତାଟା ଏତଟାଇ ବୈଚିତ୍ର ଏବଂ ଆଗେର ଅଭିଭାବକ ଥେକେ ଭିନ୍ନ ଯେ କୋନୋ ଏକଟା ସାରେନ୍ ଫିକଶନେଓ ତୋ ଆମି କଥନୋ କୋନୋ ଭବିଷ୍ୟଦ୍ୱାନୀ ପାଇନି କମ୍ପ୍ୟୁଟାରେର । ଥମାସ ମୋରେର ଇଉଟୋପିଯା ବାଦ ଦିନ, ଓଟା ସାହିତ୍ୟରେ ଚେଯେ ଦର୍ଶନ ବଲା ଭାଲୋ । ଗୋଡ଼ାର ଦିକେର ଏଡଗାର ଅୟାଲାନ ପୋ ବା ମାର୍କ ଟୋଯେନ ବା ରନ୍ଡିଯାର୍ଡ କିପଲିଂ ଥେକେ ଶୁରୁ କରେ ଜୁଲ ଭେର୍, ଏହିଚ ଜି ଓୟେଲସ, ଏଡଗାର ରାଇସ ବାରୋଜ, ଆର୍ଥାର କୋନାନ ଡ୍ୟେଲ, ଆଲଡୁସ ହାଙ୍ଗଲେ ଅବି ଆମି ଏକଟା ଲେଖା ମାଥାଯ ଆନତେ ପାରଛିନା, ବା

ଆରୋ ପରେର ବିଲିଆନ୍ଟ ରଙ୍ଗ ଲେଖକ ଭ୍ୟାଲେନ୍ଟିଲା ସୁରାଭଲିଓଭା ଅବିଓ, କେଉ କମ୍ପିଉଟାର ଆସାର ଆଗେ କମ୍ପିଉଟାରକେ ଲିଖେଛେ । ରେ ବ୍ରାଡ଼ବେରିର ପୁରୋନୋତମ ଲେଖା ଆମି ଯା ପେଯେଛି, ଫାରେନହେଇଟ, ୧୯୫୩-ର ଲେଖା, ତଥନ କମ୍ପିଉଟାର ଏସେ ଗେଛେ, ଗୌରବେର ଦିକେ ଏଗୋଛେ । ରେ ବ୍ରାଡ଼ବେରିର ମତ ଯାଦୁକରେର ଆସିଲେ ଆରୋ କିଛୁ ଥାକତେ ପାରେ — ଆମି ଜାନିନା । ଆପନାଦେର ସଦି ଏହିରକମ କୋନୋ ସାଯେନ୍ ଫିକଶନ ମାଥାଯ ଆସେ ଏକଟୁ ଜାନାବେନ ।

ଗଣିତଜ୍ଞ ଆଡାର ଏତେ ଉତ୍ସୁଳ ହୁଏଇ କଥା ଯେ ବଡ଼ ବଡ଼ ପରିଶ୍ରମସାଧ୍ୟ କବେ ଯାଓଯାର କାଜଗୁଲୋ ଏବାର ମେଶିନଟି କରତେ ପାରବେ । କିନ୍ତୁ, ଆଡାର ବେଳାୟ, ତାର ଚେଯେଓ ବଡ଼ ଗତିଟା ତୈରି ହଲ ଏହି ଇଞ୍ଜିନେର ପ୍ରୋଗ୍ରାମିଂ ସଂକ୍ରାନ୍ତ ନୀତିଗୁଲୋକେ ତାଦେର ଚଢ଼ାନ୍ତ ଜାଯଗା ଅବି ବୋଲାର ଚେଷ୍ଟା କରା । ସଦି ଓହି ବସେଇ ମାରା ନା ଯେତେନ, ଆଡା ବୋଧହୟ, ସେଇ ଉନ୍ନବିଶ୍ବ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମର୍ଦ୍ଦେ ଦାଙ୍ଡିଯେଇ ସତ୍ୟକାରେର ପ୍ରୋଗ୍ରାମିଂ ଲ୍ୟାଂଗ୍ରେଜ୍-ଏ ପୌଛେ ଯେତେ ପାରତେନ । ଇଞ୍ଜିନଟା ତଥନୋ ତୈରିଇ ହୁଏନି, ଆଡା ଓହି କାର୍ଡେ ପ୍ରଦେଯ ଆଦେଶ-ତାଲିକା ବା ଇନ୍ସ୍ଟ୍ରକ୍ଷନ୍ ସିକୋଯେନ୍ଗୁଲୋ ଠିକ କି ରକମ ହତେ ପାରେ ତାଇ ନିଯେ ନାନା ପରିକାନ୍ନିରିକ୍ଷା ଶୁରୁ କରେ ଦିଯେଛିଲେନ । ଆବିଷ୍କାର କରେଛିଲେନ ଏମନ କିଛୁ କାଯାଦା ଯା ଆଜକେର କମ୍ପିଉଟାର ଭାୟାଗୁଲୋତେଓ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରାଥମିକ ଏବଂ ଜରୁରି ଜାଯଗା । ସାବରଣ୍ଟିନ, ଲୁପ, ଜାମ୍ପ । ଏହି ପ୍ରସନ୍ତଟା ଏକଟୁ ମାଥାଯ ରାଖବେନ, ଏଖାନଟାଯ ବେଶ ବଡ଼ କରେ ଆମରା ଫେରତ ଆସବ ଆମାଦେର ପାଠମାଲାର ଶେଷ ମାନେ ଦଶ ନୟର ଦିନେ ।

ଧରନ ଅନେକ ଛୋଟ ଛୋଟ ସରଲତର ହିଶେବକେ ଏକତ୍ରେ ସମାହତ କରେ, ବୁନେ ବୁନେ, ଗଡ଼େ ତୋଳା ହଛେ ଏକଟା ଜଟିଲ ଏବଂ ବଡ଼ ହିଶେବ । ଏବାର ଏହି ଛୋଟ ଅଂଶଗୁଲୋର ଅନେକଗୁଲୋଇ ବାରବାର ଆସବେ, ଏକହି ଧରନେର ହିଶେବ, ଏକହି ରକମ କିଛୁ ପଦକ୍ଷେପ, ଏକ ଏକଟା ଗୁଚ୍ଛ, ବାରବାର ଆସତେ ଥାକବେ । ବାରବାର ପତ୍ରେକବାର ଆପନାକେ ମୋଟ ବଡ଼ ହିଶେବଟାର ମଧ୍ୟେ ଲିଖେ ଯେତେ ହବେ ସେଗୁଲୋ, ଛୋଟ ଛୋଟ ସେପଗୁଲୋର ସେଇ ସମାହାରଟା, ସେପଗୁଲୋର ସଂଖ୍ୟା ବାରୋଟାଓ ହତେ ପାରେ ଆବାର ଏକଶୋ ଚୁଯାଲିଶଟାଓ ହତେ ପାରେ । ତାର ଚେଯେ ଏହି ବାରବାର ଏକହି ଆକାରେ ବ୍ୟବହାତ ସେପଗୁଚ୍ଛକେ କେନ ବାପୁ ଏକବାର ଏକଟା ଜାଯଗାଯ ଲିଖେ ଫେଲୋ ନା ? — ଏକଟା ସାବରଣ୍ଟିନେ ? ଏହିରକମ ସବ ସାବରଣ୍ଟିନରା ସବ ଏକ ସଙ୍ଗେ ଥାକବେ ଏକଟା ଲାଇବ୍ରେରିତେ, ପ୍ରୋଜନ ପଡ଼ିଲେଇ ଆମାଦେର କମ୍ପିଉଟାର ପ୍ରୋଗ୍ରାମ ଯେ ଲାଇବ୍ରେରି ଥେକେ ଯେ କୋନୋ ସାବରଣ୍ଟିନକେ ଡେକେ ନିତେ ପାରବେ, ଯତବାର ଖୁଶି, ଯେଥାନେ ଖୁଶି । ଏକ ନୟର ଦିନେ ଆମରା ଯେ ସି ପ୍ରୋଗ୍ରାମଟା ଲିଖେଛିଲାମ, ତାର ସ୍ଟାର୍ଡାର୍ ଇନ୍ପୁଟ ଆର୍ଟିପୁଟ ହେଡାର ‘stdio.h’ ଫାଇଲଟା ଏହିରକମ ଏକଟା ଲାଇବ୍ରେରି ଫାଂଶନ, ତବେ ନିଛକ ସାବରଣ୍ଟିନେର ଅର୍ଥେ ନୟ, ଓଥାନେ ହାର୍ଡ୍‌ସ୍ଵାର କୀ ଭାବେ ବ୍ୟବହାର କରବେ ସେଇ ସିସ୍ଟେମ-କଲେର ବ୍ୟାପାରଟାଓ ଛିଲ । ଆଜକେର ଆମାଦେର ବ୍ୟବହାରେ ପ୍ରତିଟି କମ୍ପିଉଟାର ଲ୍ୟାଂଗ୍ରେଜେଇ ଏହି ରକମ ଏକ ଏକଟା ଲାଇବ୍ରେରି ଥାକେ ।

ଅୟାନାଲିଟିକାଲ ଇଞ୍ଜିନ ଖୁବ ଦ୍ରୁତ ପ୍ରଚୁର ପ୍ରଚୁର ହିଶେବ ବାରବାର କରେଇ ଯେତେ, କରେଇ ଯେତେ, ପାରତ । ସେଇ କରେଇ ଚଲାର ଆଦେଶଗୁଲୋ ଅୟାନାଲିଟିକାଲ ଇଞ୍ଜିନେ ଦେଓଯା ଶୁରୁ ହଲ କାର୍ଡ ଦିଯେ । ଯେହି କାର୍ଡ ଦିଯେ ଆଦେଶ ଦେଓଯା ଶୁରୁ ହଲ, ତଥନ୍ତି, ଖେଯାଲ କରନ୍ତୁ, ଏକଟା ସଭାବନା ତୈରି ହେଁ ଯାଚେ କୋନୋ ଏକଟା ବିଶେଷ ଆଦେଶର କାର୍ଡେ ଫେରତ ଯାଓଯାର । କାରଣ ସେଇ ଆଦେଶର କାର୍ଡଟା ତୋ ମେଶିନେ ଭରାଇ ଆଛେ । ଏବାର, ଏଟା ଚିନ୍ତାର ମାତ୍ର ଆର ଏକଟା ମୋଚଡ଼ ଯେ, ଆର ଏକଟା କାର୍ଡ ଦିଯେ ଆଦେଶ ଦେଓଯା ଯାଯ ଯେ ତୁମ ଓହି ବିଶେଷ କାର୍ଡଟାଯ ଫେରତ ଯାଓ । ଯେହି ଏହି ବ୍ୟବସ୍ଥାଟା ଉତ୍ସାହିତ ହଲ ଯାତେ ଏକଟା କାର୍ଡ ମେଶିନକେ ଆଦେଶ ଦିତେ ପାରବେ ଆଗେର କୋନୋ ଏକଟା କାର୍ଡେ ଫେରତ ଯେତେ, ତାରପର ଫେର ପରପର କାର୍ଡ ଅନୁଯାୟୀ କାଜ କରେ ଯାବେ ମେଶିନ — ତୈରି ହଲ ଲୁପ । ଆବାର ଚଲତେ ଚଲତେ ଫେର ଆସବେ ସେଇ କାର୍ଡେ ଯା ତାକେ ଫେରତ ପାଠିଯେଛିଲ, ଆବାର ଫେରତ ଯାବେ ପୁରୋନୋ କାର୍ଡେ । ଏହି ଭାବେ ଚଲତେଇ ଥାକବେ ଯତକ୍ଷଣ ଅବି ଏହି ଫେରତ ଯାଓଯାର ସାର୍କିଟ ଚାଲୁ ଥାକବେ । ଯତକ୍ଷଣ ନା ଆର ଏକଟା କାର୍ଡ ଦିଯେ ଆମରା ଏହି ଲୁପେର ବାଇରେ ବେରିଯେ ଆସତେ ବଲାଛି ଇଞ୍ଜିନକେ । ଧରନ ମିଳେ ହିଶେବ ଚଲଛେ ଏକଟା ସିରିଜେର । ପରପର ସମନ୍ତ ଧନାତ୍ମକ ପୂର୍ଣ୍ଣସଂଖ୍ୟାର ବର୍ଗେର ଯୋଗଫଲେର ଏକଟା ସିରିଜ । ଆମରା ଏକଟା ମାନ କ ପେତେ ଚାଇଛି, ସଥିନ

$$k = 1^2 + 2^2 + 3^2 + \dots$$

ଏବାର ଓହି ଫେରତ ପାଠାନୋଟା ତତକ୍ଷଣ ଅବିଇ ଚଲବେ ଯତଦୂର ଅବି ପୂର୍ଣ୍ଣସଂଖ୍ୟା ଆମରା ଚାଇବ ।

ଧରନ ଆମରା ଏହି ସିରିଜଟାକେ ହିଶେବ କରତେ ଚାଇଲାମ ୧୦୦ ଅବି, ଠିକ କରଲାମ ଯେ, ୧୦୦-ଇ ହବେ ଏହି ସିରିଜେର ସବଚେଯେ ବଡ଼ ପୂର୍ଣ୍ଣସଂଖ୍ୟା । ତାର ମାନେ ଫେରତ ପାଠାନୋଟା ଚଲତେ ଥାକବେ ଯତକ୍ଷଣ-ନା ବର୍ଗ କରଛି ଯେ ପୂର୍ଣ୍ଣସଂଖ୍ୟାଟାର ତାର ମାନ ୧୦୦ ହୁଏ । ଏହି ଖେଯାଲଟା ରାଖଛେ ଓହି ଫେରତ ପାଠାନୋଟାର କାର୍ଡଟାଇ, ୧୦୦ ନାମକ ସଂଖ୍ୟାଟାକେ ସେ ରେଖେ ଦିଯ଼େଇସେ ସେଟ୍‌ଟାର-ଏ । ଯେହି ବର୍ଗ କରାର ସଂଖ୍ୟାଟା ଏହି ରେଖେ ଦେଓଯା ସଂଖ୍ୟାଟାର ସମାନ ହଛେ ଅମନି ସେ ଲୁପ୍‌ଟାକେ ବନ୍ଧ କରେ ଦିଲ । ଆର

ফেরত যেতে হবেনা, এবার মিল আবার এর পরের কার্ড অনুযায়ী পরপর হিশেব করে যেতে পারবে। এরপরেই যদি থাকে যোগফলটা ফুটিয়ে তোলার আদেশ লেখা কার্ড তাহলে সে যোগফলটাকে পাঠিয়ে দেবে প্রিন্টারে। আজকের প্রতিটি কম্পিউটার ভাষার একদম প্রাথমিকতম একটা অস্ত্র এই লুপ আদতে আড়ার আবিষ্কার।

এখানে তো আর রাখতে পারছি না, কিন্তু অত্যন্ত উচ্চস্তরের ডকুমেন্টেশন আছে, একদম আড়ার লেখা মূল আদেশগুলো তুলে দিয়ে দিয়ে, জন ওয়াকারের সাইটে, অটোক্যাড যাদের তৈরি তার একজন (<http://www.fourmilab.to/babbage/cards.html>)। আড়া লাভলেস দিয়ে সার্চ মারলে আরো বহু কিছু পেয়ে যাবেন, লেস্টা কিন্তু এল এ সি ই (Lovelace), যদিও, আড়ার জীবন্টা যা, এল ই এস এস (Loveless) হলে বোধহয় বেশি মানাত। আড়ার জীবনী লিখেছেন ক্যাথরিন এলিয়ট, তার সাইটেও আড়া সম্পর্কে বহু কিছু আছে, বিশেষত আড়ার আবেগজগতের তথ্য (<http://pages.cpsc.ucalgary.ca/~elliott/Ada/Bio.html>)।

আড়া ইচ্ছে প্রকাশ করেছিলেন, তার কবরটা যেন হয় তার বাবার কবরের ঠিক পাশেই, হয়ত মার প্রতি বিচ্ছিন্নতেই আরো। ১৮১৬-য় বায়রন ইংলণ্ড থেকেই চলে যান, তখন আড়ার বয়েস এক বছর। আড়ার আট বছর বয়েসে বায়রন মারা যান, গৌসে। যদিও তখনো সমাপ্ত হয়নি তার স্ত্রীর সঙ্গে তার আদালতের লড়াই। ... the child of love, though born in bitterness/ And nurtured in convulsion — প্রেমের সন্তান, তবু জন্মেছিল ক্লেদে, আশ্রিত আক্ষেপের ক্রোড়ে — এটা বায়রনের চাইল্ড হ্যারল্ডস পিলগ্রিমেজ (Childe Harold's Pilgrimage) থেকে, যেখানে আড়াকে নিয়ে, আড়ার নাম করে ছড়ানো আছে অজস্র লাইন।

বায়রন খুব কষ্ট পেয়েছেন আড়ার সঙ্গে দেখা না-করতে পেরে, কিন্তু লেডি বায়রনের ক্রোধ আর তিক্ততা আড়া আর বায়রনের মধ্যে পাঁচিল হয়ে দাঁড়িয়েছে, আড়ার মৃত্যু অবি। মৃত্যুশায়ীন আড়ার একটা ছবি এঁকেছিলেন লেডি বায়রন, সেটা ক্যাথরিন এলিয়টের সাইটে আছে, এলিয়ট আমার ইমেলের উভর না-দেওয়ায় ছবিটা এখানে দিতে পারলাম না। ছবিটার নিচে ডানদিকের কোণে সবচেয়ে মনোযোগের বিন্দুতে লেডি বায়রনের সহ, আড়ার চোখ বন্ধ, ঝুঁঁট আঙুলে বালিশের কিনারটা আঁকড়ানো, যে তাঁকছে সে তার মা, গোটা ব্যাপারটাই অনেকটা স্ট্যানলে কুর্বিকের ফুল মেটাল জ্যাকেট বা বার্গম্যানের সেভেন্স সিলের মত, কাফকার কাসলের মত — বাংলায় কোনো শব্দ নেই, বাঙালির ইতিহাসে কোনো বিশ্বযুদ্ধ নেই বলেই হয়ত, একটাই শব্দ আসতে পারে — গ্রোটেক্স।

তখন সদ্যাবিস্কৃত বিদ্যা সিস্টেমিক লজিক বা সাক্ষেতিক যুক্তিবিজ্ঞানের জমিতে আড়ার চাষবাসের সবচেয়ে বড় প্রমাণ শর্তধীন লাফ বা কন্ডিশনাল জাম্প। কার্ড-পাঠের যন্ত্রটাকে দিয়ে আর একটা কায়দা আবিষ্কার করলেন আড়া। এখানে আর নির্দিষ্ট কিছু পুনরাবৃত্ত কার্ডের সমাহারকে তুলে রাখা এবং পরে যখন তাদের প্রয়োজন তখন নামিয়ে ব্যবহার করা নয়, এবার আদেশ দেওয়া হবে কার্ড রিডার যাতে লাফ দিয়ে চলে যায় যে কোনো কার্ড সমাহারের যে কোনো জায়গায়, যদি — খেয়াল করুন — শব্দটা স্ক্রিনে আঙুল রেখে পড়ুন — যদি — একটা নির্দিষ্ট শর্ত বা কন্ডিশন পালিত হয়। এই একটা ‘যদি’ প্রোগ্রামিং চিন্তনের মানে কম্পিউটার চিন্তনের জগতে সবচেয়ে বড় ভাঙ্গুরণগুলোর একটা। কন্ডিশনাল জাম্প।

নিন্দুকেরা বলে, কম্পিউটার জগতে তার অবদান অনেকটা রান্নাবান্নার জগতে রাঁধার পরে খাবার তুলে রাখবার বাটির মত, মানবসভ্যতার ইতিহাসে উর্বরতম বেনেদের একজন, বিল গেটস, সেই তিনিও একবার, এমনকি, একটা হাই লেভেল কম্পিউটার ভাষা বানানোর চেষ্টা করেছিলেন, কম্পিউটারের ইতিহাসে খাজাতম ভাষার একটা, সেই বেসিকে একটা ৬৪ এমবি জেনিথে নিউমেরিকাল অ্যানালিসিসের নিউটন-র্যাফসন মেথডের প্রোগ্রাম লেখার চেষ্টা করেছিলাম, হয়নি, বারবার ইনফিনিট লুপে পড়ে যাচ্ছিল, ঠিক জীবনের অবশিষ্ট জায়গায় আমার অভিজ্ঞতার মতই, তাতে আমরা এই লাফটা দিতাম ‘গো-টু’ (go-to) বলে একটা স্টেটমেন্ট দিয়ে। ধরুন এইরকম — ইফ বোর হচ্ছেন গোটু পরের দিন। এই যাঃ, এটা আমি সত্যি সত্যি বলেছিনাকি।

এই ছোট্টা ‘যদি’-টা যোগ হওয়া মাত্র ইঞ্জিনের কাজের এলাকা বিশুদ্ধ পাটীগণিত ছেড়ে বেরিয়ে এল, শুধু ওই রাশি রাশি যোগ বিয়োগ গুণ ভাগ গুণ্ঠির পিণ্ডিত করে যাওয়া নয়, এখন সে সিদ্ধান্ত নেয়, যত কুটীরশিল্প আকারেই হোক, তৃতীয় বিশ্ব রকমেই হোক, ইঞ্জিনটা এখন, অর্থপূর্ণ সন্তান্যতা নিয়েই, ডিসিশন নেওয়ার ক্ষমতার অধিকারী।

ଆଡା କିନ୍ତୁ ଲିଖେଛିଲେନ, କୋଣୋ ଏକଦିନ ହୟତ ଭିଟ୍ଟୋରିଯାନ ଯୁଗେର ପ୍ରକୌଶଲେର ଥେକେ ଅନେକ ଅନେକ ବେଶି ମାତ୍ରାର ସାମର୍ଥ ନିଯେ ମେଶିନ ତୈରି ହବେ, ଏବଂ ସେଦିନ ଏହି ଅର୍ଥପୂର୍ଣ୍ଣ ସଭାବନାଗୁଲୋ କୀ ଚୂଡାନ୍ତ ଆକାର ନେବେ ତା ନିଯେ ଜଙ୍ଗନାଓ କରେଛେ ଆଡା — କୋନୋଦିନ କି ସତ୍ୟକାରେର ବୁଦ୍ଧିମାନ ମେଶିନଓ ବାନାନୋ ଯାବେ? ଆର୍ଟିଫିଶିଆଲ ଇନ୍ଟେଲିଜେନ୍ ବା ଯନ୍ତ୍ର-ମନ୍ନ ନିଯେ ତାର ମନ୍ତ୍ରବ୍ୟକେ ପ୍ରାୟ ଏକଶୋ ବଚ୍ଚର ବାଦେ ତୁଲେ ଏନେଛିଲେନ ଅୟାଲାନ ଟୁରିଂ, ଆର ଏକଟା ଉନ୍ମାଦ ପ୍ରତିଭା, ଆଡାର ବନ୍ଦ୍ୟକେ ଟୁରିଂ ଡେକେଛେ ଲେଡି ଲାଭଲେସେର ଆପନି ବଲେ । ଆଡାର ସୁନ୍ଦର ଛିଲ ଏହି ଯେ, ‘ଅୟାନାଲିଟିକାଲ ଇଞ୍ଜିନ ଏହି ଭାବ କରେନା ଯେ ସେ କିଛୁ ସୃଷ୍ଟି କରତେ ପାରେ । ସେ ଶୁଦ୍ଧ ତାଇ-ଇ କରତେ ପାରେ ଯା ଆମରା ଜାନି କୀ ଭାବେ ତାକେ କରତେ ବଲାତେ ହବେ ।’

ହୟତେ ଅୟାନାଲିଟିକାଲ ଇଞ୍ଜିନେର ଅସମାନ୍ତ୍ରିତ ହତାଶା ଏଥାନେ ଏକଟା ଇନ୍ଧନ ଆକାରେ କାଜ କରେ ଥାକତେ ପାରେ, ଆଡା କ୍ରମେ ଚୂଡାନ୍ତ ଭାବେ ଜୁଯାର ନେଶାଯ ଆକ୍ରାନ୍ତ ହୟେ ପଡ଼େନ । ଗୋଟା ଜୀବନେ ଏକମାତ୍ର ଯାର କାହିଁ ଥେକେ କିଛୁଟା ଯତ୍ନ ପେଯେଛେ ସେଇ ଲର୍ଡ ଲାଭଲେସେର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେତ୍ର ପ୍ରଥମ ଦିକେ, ପରେ କ୍ରମେ ତାକେ ଗୋପନ କରେ । ବ୍ୟାବେଜେ କ୍ରମେ ଜଡ଼ିଯେ ପଡ଼େନ ଆଡାର ଏହି ଜୁଯାର ଚକ୍ରରେ । ଆଡାର ଏହି ଅୟାନାଲିଟିକାଲ ଇଞ୍ଜିନେ ଉତ୍ସାହେର ଏକଟା ଜାଯଗା ଛିଲ ଏହି ଦିଯେ ଘୋଡ଼ଦୌଡ଼େର ନୟର ହିଶେବ କରତେ ପାରା । ଦୁ-ଦୁବାର ଲର୍ଡ ଲାଭଲେସେର ପାରିବାରିକ ଗୟନା ଗୋପନେ ବନ୍ଧକ ଦେନ ଆଡା, ଧାର ଜମେ ଯାଓୟା ବୁକିଦେର ବ୍ଲାକମେଲ ବନ୍ଧ କରାର ଚେଷ୍ଟାୟ । ଆଡାର ଜୀବନେର ଚୂଡାନ୍ତତମ ହେରେ ଯାଓୟାର ମୁହୂର୍ତ୍ତଓ ଆସେ ଏହି ସମୟେଇ — ବନ୍ଧକ ଦେଓୟା ଗୟନା ଫେରତ ପାଓୟାର ଜନ୍ୟ ସଥନ ତାକେ ନିଜେର ମା ଲେଡି ବାୟରନେର କାହେ ହାତ ପାତତେ ହଲ, ଲର୍ଡ ଲାଭଲେସକେ ଗୋପନ କରେ ।

ଏହି ଜୁଯାର କାଜେ ଡିଫାରେନ୍ ଇଞ୍ଜିନକେ ବ୍ୟବହାରୀ କରି କରନ୍ତେ ଏକଦିନ, ମର୍ଗେ କି ହୁଦିଯ ଜୁଡୋଲୋ, ଆଡା କ୍ୟାନ୍ତାରେ ପଡ଼ୁଲେନ । ବ୍ୟାବେଜ ତାର ପରେଓ ଅନେକଦିନ ବେଁଚେ ଛିଲେନ । ଅୟାନାଲିଟିକାଲ ଇଞ୍ଜିନ ଆର ତିନିଓ ଶେଷ କରତେ ପାରିଲେନ ନା, ହୟତେ ଆଡାର ଅନୁପାନ୍ତିତିଓ ଏକଟା ପ୍ରାଣଶକ୍ତି ନିଯେ ନିଯେଛିଲ ତାର । ଅସୁନ୍ଦତାୟ ଆର ମୃତ୍ୟୁତେ ଉଜ୍ଜୀବିତ ଆଡାର ଏହି ଜୀବନେର ସଠିକ କାହିଁନି ଲିଖିତେ ଗେଲେ ଆଡା-ବ୍ୟାବେଜେର ବନ୍ଧୁ, ମାନୁଷେର ଏବଂ ଈଶ୍ଵରେର ଆଭ୍ୟନ୍ତରୀନ ଶୁଭତାୟ ବିଶ୍ୱାସୀ, ଚାର୍ଲ୍ସ ଡିକେନ୍ସକେ ଦିଯେ ଚଲିଲ ନା, ଲାଗତ ଏଡଗାର ଅୟାଲେନ ପୋର ମତ କୋଣୋ ତାନ୍ତ୍ରିକ କାପାଲିକ । ଆଡା ମୃତ୍ୟୁ ଆଗେ ବ୍ୟାବେଜେକେ ଲିଖେଛିଲେନ, ଅ୍ୟାନ୍ ପ୍ରେ ଡୁ ନଟ କୋଯାଇଟ ଫରଗେଟ ମି, ଫର ଆଇ ଥିଂକ ଦେୟାର ସିମ୍ସ ସାମ ଡେଙ୍ଗାର ଅଫ ଇଟ । ରନ୍ତୁ କ୍ଲେନ୍ ବସା ଥେକେ ରୋଦ୍ରେ ଫେର ଉଡ଼େ ଯାଯ ମାଛି — ତବୁଓ ତୋ ପ୍ଯାଚା ଜାଗେ

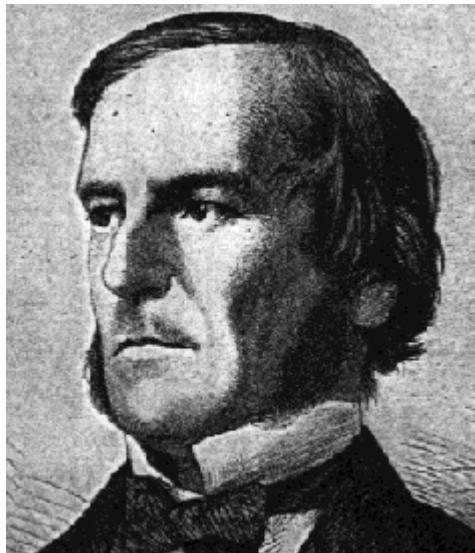
୨.୨ । ଜର୍ଜ ବୁଲି — ଚିନ୍ତାର ବ୍ୟାକରଣ

କମଳା ଜିଗେଶ କରେଛିଲ ହେରମାନ ହେସେର ସିନ୍ଦାର୍ଥକେ, ଯୁବକ, କୀ ପାରୋ ତୁମି? କୀ-ଟାକେ ଏଥାନେ ନାଗରୀ ଲୀଲାସୁନ୍ଦରୀ ଲାସ୍ୟମରୀର ଠେଟ୍ ବେଯେ ଗଡ଼ିଯେ ପଡ଼ା କୌତୁହଲେର ଔନ୍ଦତ୍ୟେର ଅୟାକ୍ସେନ୍ ସହ ପଡ଼ିତେ ହବେ । ସିନ୍ଦାର୍ଥ ବଲେଛିଲ, ଆଇ କ୍ୟାନ ଥିଂକ, ଆଇ କ୍ୟାନ ଓଯେଟ, ଆଇ କ୍ୟାନ ଫାସଟ । ଉନ୍ନିବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ବିଟେନେର କଲୋନିଆଲ ଅୟାକାଡେମିଆ ଠିକ ଏହି ପ୍ରକାଶ କରେଛିଲ ଜର୍ଜ ବୁଲିକେ । ବୁଲି କୋଣୋ ଉତ୍ତର ଦିତେ ପାରେନନି, ଗରିବ ଘରେର ଛେଳେ, ଅତ ସାହିତ୍ୟ ପଡ଼ିବେନ କଥନ? ଆର ଆନଫରଚୁନେଟିଲି, ଉପନ୍ୟାସଟା ତଥନୋ ଲେଖା ବା ଲେଖାର ପର ଜର୍ମନ ଥେକେ ଅନୁବାଦ ହୟନି, ହେରମାନେର ତଥନୋ ଜନ୍ମଇ ହୟନି ।

ବୁଲି ବା ବୁଲିର ଲଜିକ ସାଇବାର ଇତିହାସେର ସିନ୍ଦେ ଲ୍ୟାନ୍ କରେଛିଲ ବଡ଼ ଦେଇତେ, ଅୟାନାଲିଟିକାଲ ଇଞ୍ଜିନେର ଡିଜାଇନ୍ ନିଷ୍ଠାନେ ସମାଜୀନ କମ୍ପିଉଟାର ଭାବନାଟାକେ ବଦଲାନୋ ଆର ତଥନ ସନ୍ତ୍ଵନ ନା । କିନ୍ତୁ ପରେର ଯୁଗେର ପରେର ଶତାବ୍ଦୀର ସବଚେଯେ ନାଟକୀୟ ଘଟନା କମ୍ପିଉଟାରେ ଘଟେ ଓଠାର ପିଛନେ ଆଡା-ବ୍ୟାବେଜେର ଠିକ ପରେଇ ଯାର ନାମ ଆସେ ତିନି ଜର୍ଜ ବୁଲି (୧୮୧୬-୧୮୬୪) । ବୁଲି ଛିଲେନ ଆଡା-ବ୍ୟାବେଜେର ସନ୍ତ୍ରାନ୍ତ ଆଭିଜ୍ଞାତ୍ୟେର ଜଗତ ଥେକେ ଅନେକଟା ଦୂରେ ।

୧୮୩୨-ଏର ଏକ ବିକେଳେ ଘାସଜ୍ଜଲେର ମଧ୍ୟେ ଦିଯେ ନଡ଼ିତେ ନଡ଼ିତେ, ଆକ୍ଷିମିକ, କେକୁଲେ ଯେମନ ହଠାଏ ଏକଟା ସ୍ଵପ୍ନେ, ଏକଟା ସାପେର ନିଜେର ଲେଜ ଗେଲାର ଚେଷ୍ଟା ଦେଖେ, ଖୁଁଜେ ପେଯେଛିଲେନ ଜୈବଯୌଗେର କାର୍ବନ ବନ୍ଦେର ରହସ୍ୟ, ସତେରୋର ସଦ୍ୟୁବକ ଜର୍ଜ ବୁଲିର ମାଥାଯ ଗଜିଯେ ଉଠେଛିଲ ସେଇ ତତ୍ତ୍ଵ ଯାର ଗୋଟାଟା ନିଜେଇ ବୁଝେ ବୁଝିଯେ ଏବଂ ଲିଖେ ଉଠିତେ ତାକେ ସମୟ ନିତେ ହେବ ଆରୋ ବାଇଶ ବଚ୍ଚର — ‘ଅୟାନ ଇନଭେସ୍ଟିଗେଶନ ଅଫ ଦି ଲ-ଜ ଅଫ ଥଟ’ ବେରୋବେ ୧୮୫୪-ୟ । ଏହି ଗଜିଯେ ଓଠାଟା ବୁଲିର ନିଜେର କାହେଓ ଏତଟା ଅବ୍ୟାଖ୍ୟନୀୟ ଯେ ଏର କଥା ବଲାତେ ଗିଯେ ତିନି ‘ଆନକନଶାସ’ ଶବ୍ଦଟା ବ୍ୟବହାର କରେନ । ବୁଲିର ଏହି ଗଜିଯେ ଓଠା ଆଇଡିଆକେ କ୍ରମେ ଏକଟା ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଦ୍ୟାର ରୂପ ଦେନ ବୁଲି ନିଜେଇ । ବୁଲିର ଲଜିକେର

আলোচনা করতে গিয়ে বাট্টার্ড রাসেল লিখেছিলেন, বিশুদ্ধ গণিত মানে পিওর ম্যাথামেটিক্স আসলে উত্তীবন-ই করেছে বুলি।

জর্জ বুলি

ওই প্রথম যৌবনেই বুলি লক্ষ করেন, মানুষের যুক্তিনির্মাণ বা রিজিনিং বা লজিক-কে অনেকটাই ধরা যায় বীজগণিত বা অ্যালজেব্রা দিয়ে। এবং তার এই বীজগাণিতিক সমীকরণ দিয়ে চমৎকার সমাধান করা যায় লজিকের যে কোনো সমস্যা। কিন্তু অন্য একটা সমস্যা সমাধানের চাবি বুলির হাতে একটুও ছিলনা। তোমার পিতৃপরিচয় না থাকলে তুমি যাই বলো তোমার কথা কেউ শুনবে না। পিতৃপরিচয় মানে পরিচয় দেওয়ার মত একটা পিতৃকুল। তোমার বাপ গরিব মুদি — এটা স্ট্যান্ডার্ড একটা পরিচয় হল? বুলি যাই বলুন, যতই বিধবংসী এবং বিপ্লবী, তাকে পাতা দেওয়ার মত কাউকে পাওয়া গেলনা বিটিশ অ্যাকাডেমিতে। আর একটা সমস্যা ছিল এই যে লজিককে তখনো একটা গাণিতিক এলাকা বলে চিনতেই শেখেনি গণিতজ্ঞরা। সেটাই তারা শিখল, বুলির কাছে, গত দেড়শো বছর ধরে। এমনকি বুলি যখন ছাপালেন তার প্রথম লেখা সেটাও কেউ পড়ল না, তার মৃত্যুর অনেক পর আবিও বুলিকে পড়তে শেখেনি পৃথিবী। ১৮৪৮-এ ‘কেমব্ৰিজ অ্যান্ড ডাবলিন ম্যাথামেটিকাল জার্নাল’-এ বেরোনো ‘দি ক্যালকুলাস অফ লজিক’ অন্তত গোটা পাঁচশেক ওয়েব সাইটে এখন সগর্বে প্রদত্ত, এর একটা, এইচটিএমএল পিডিফ লাটেক ডিভিআই সব ফর্মাটেই দেওয়া আছে — <http://www.maths.tcd.ie/pub/HistMath/> — গিয়ে দেখুন, আধুনিক সভ্যতার ইতিহাসের একটা জ্যান্ট খণ্ড, কত গল্প রয়ে গেছে লেখাটার সঙ্গে। যদি না-ও পড়েন লেখাটা, ব্রাউজারে খুলে স্ক্রিনে একটু আঙুল বোলাবেন। দেলুজ আর গুয়াতারি লিখেছিল না, সভ্যতা এগিয়েছে বেদনা থেকে বেদনাতরতায়, সক্ষট থেকে সক্ষটতরতায়?

পৃথিবী বুলিপাঠ শিখল অনেক পরে, যখন কম্পিউটার ক্রমশ জন্মে উঠছে, সময়ের ভাঁজে ভাঁজে লুকিয়ে থাকা সমস্ত টুকরো টুকরো উপাদানগুলো একত্রে মিলে যাচ্ছে, একটা তখনো-অদৃশ্য ছকে, কদিন বাদেই দৃশ্য হয়ে উঠবে, কম্পিউটারের কর্মান জীবন্ত শরীরে। ছকের অনুপস্থিত জায়গাগুলো মেলাতে গিয়ে পাগলের মত অনুসন্ধান করে চলেছেন সব, চার নম্বর দিনে যে বিজ্ঞানীদের সঙ্গে আমরা পরিচিত হব, তন নয়মান, আইকেন, জুসে, মশলে — এরা সব, এবং এদেরও আগে, অ্যালান টুরিং। কম্পিউটার বানানোর একদম কাঁচা বাস্তবিক কাজটা করতে গিয়ে ইলেকট্রিকাল ইঞ্জিনিয়াররা দেখলেন, তাদের এমন এক ধরনের গাণিতিক যন্ত্রপাতি দরকার যা আপাতত নেই।

পদার্থবিদ্যা এবং গণিতের মধ্যে এই ধরনের পারস্পরিকতা বারংবার ঘটেছে। একদম সেই ওয়েভ পার্টিকল ডুয়ালিটির সময় থেকে। এর সবচেয়ে নাটকীয় উদাহরণ নন-ইউক্লিডিয় জ্যামিতি। কোথায় কোন পাগলের মত সব স্বতংসিদ্ধের বিদ্যুটে এক জ্যামিতি খাড়া করলেন, করেই রাখলেন, নিকোলাই ইভানোভিচ লোবাচেভস্কি (১৭৯২-১৮৫৬), গেয়র্গ ফ্রিডরিখ বার্নহার্ড রিমান (১৮২৬-১৮৬৬) — এরা সব। আনতাবড়ি সব পাগলামি — কারোর কোনো কাজে লাগেনা। আর একজন, ছোটবেলা থেকেই যার মাস্টারমশাইরা বলে আসছেন, ছেলেটার বুদ্ধিটা তেমন

କିଛୁ ହେଁ ନାଁ, ପୃଥିବୀକେ ଚିନ୍ତାକେ ଦର୍ଶନକେ ଏକମୁହୂର୍ତ୍ତେ ବଦଳେ ଦେଓଯାର ମତ ଏକଟା ତତ୍ତ୍ଵ ବାନାଲେନ, ଗତଶତାବ୍ଦୀର ଶୁରୁତେ, ଜିଟିଆର। ଜେନାରେଲ ଥିଓରି ଅଫ ରିଲେଟିଭିଟିଟା ଥିଓରି ଆକାରେ ଘଟେଇ ଉଠିତେ ପାରତ ନା ଓହି ନନ-ଇଉକ୍ଲିଡ଼ିଆନ ଜ୍ୟାମିତିଗୁଲୋ ନା ଥାକଲେ । କାରଣ, ଦେଖା ଗେଲ, ଆଇନସ୍ଟାଇନେର ତତ୍ତ୍ଵ ମୋତାବେକ ବ୍ରନ୍ଧାଣ୍ଡେର ମଡେଲଟା ଦାଁଡ୍ କରାନୋ ଯାଯ ଏକମାତ୍ରର ଓହି ଜ୍ୟାମିତି ଦିଯଇଇ ।

ବିଦ୍ୟୁତ ଇଞ୍ଜିନିୟାରିଂ-ଏର ପ୍ରୋଜେକ୍ଟିଯାର ଗଣିତଟା ଏବାର ଦିଲ ବୁଲିର ବୀଜଗଣିତ, ତାର ସମୟ ତାର ପୃଥିବୀ ଯାତେ କାନ ଦେୟନି । ନତୁନ ଧରନେର ଏହି କମ୍ପ୍ଯୁଟାର ତୈରି କରତେ ଗିଯେ, ୧୯୩୦-ଏର ଦଶକେ, ଇଲେକ୍ଟ୍ରିକାଲ ଇଞ୍ଜିନିୟାରଦେର ତୈରି କରତେ ହଚିଲ ସାର୍କିଟେର ଏକଟା ଜଟିଲ ଜାଲ, ଯାର ପ୍ରତ୍ୟେକଟା ସାର୍କିଟ-ଖଣ୍ଡ ଏକ ଏକଟା ସୁହିଚ ଏହି ଅର୍ଥେ ଯେ, କୋନୋ ନା କୋନୋ ଏକଟା ବିଦ୍ୟୁତ ପ୍ରବାହକେ କୋନୋ ନା କୋନୋ ଭାବେ ନିୟମନ୍ତ୍ର କରେ ଓହି ଖଣ୍ଡଟା, ପ୍ରତ୍ୟେକଟା ଖଣ୍ଡଟା । ମୋଟ ସାର୍କିଟେର ଏହି ସବଙ୍ଗଲୋ ଖଣ୍ଡକେ, ସୁହିଚକେ, ମିଲିଯେ ତୈରି ହୁଏ କମ୍ପ୍ଯୁଟାରର ବୈଦ୍ୟୁତିକ ସ୍ନାଯୁତନ୍ତ୍ର, ଯା ଦିଯେ ବିଦ୍ୟୁତ-ପ୍ରୟାକେଟ ଯାଯ କମ୍ପ୍ଯୁଟାରର ମଧ୍ୟେ ଏକ ଠାଇ ଥେକେ ଆର ଏକ ଠାଇ — ବିଦ୍ୟୁତ ସିଗନାଲ ଦିଯେ ତଥ୍ୟ । ଏବାର ଓହି ବିଦ୍ୟୁତ ମାନେ ତଥ୍ୟକେ ଯଦି ଓହି ସୁହିଚଦେର ଦିଯେ ନିୟମନ୍ତ୍ର କରାତେ ହୁଏ ତାହଲେ ଦିଧାହିନ ରକମେର ନିଖୁତ ଭାବେ ଓହି ସାର୍କିଟାଂଶ୍ଵଙ୍ଗଲୋର ବ୍ୟବହାରକେ ହାଜିର କରତେ ହବେ ବୀଜଗାଣିତିକ ସମୀକରଣ ଦିଯେ । ବ୍ୟବହାର ବଲତେ — କୀ ନେଯ ଆର କୀ ଦେଯ ଏକ ଏକଟା ସୁହିଚ — କତଟା ବିଦ୍ୟୁତ କୀ ଭାବେ ଠିକ କୋଥା ଦିଯେ ଢୋକେ ତାଦେର ଭିତର, ଏବଂ କତଟା କୋଥାଯ କୀ ଭାବେ ବେରିଯେ ଆସେ । କାରଣ ଓହି ବିଦ୍ୟୁତ-ପ୍ରୟାକେଟଙ୍ଗଲୋହ ତଥ୍ୟ । ତଥ୍ୟ ମାନେ ତଥ୍ୟ ଏବଂ ଆଦେଶ । ବିଦ୍ୟୁତ ସ୍ପନ୍ଦନ ଦିଯେ ଏଖନ ଥେକେ ବିଧୃତ ଏବଂ ବିବୃତ ହବେ ‘ଏବଂ’ (AND), ‘ଅଥବା’ (OR), ଏବଂ ସବଚୟେ ଗୁରୁତ୍ବପୂର୍ଣ୍ଣ ଓହି ‘ଯଦି’ (if) । ଏର ସଙ୍ଗେ କାଲକୁଳେଟରସହ ‘ଯୋଗ’ ‘ଗୁଣ’ ‘ଭାଗ’ ତୋ ଆଛେ । ଏବାର ତାହଲେ ଏମନ ଏକଟା ନତୁନ ଧରନେର ବୀଜଗାଣିତିକ ସମୀକରଣ ଲାଗବେ ଯାଦେର ଦିଯେ କମ୍ପ୍ଯୁଟାର ସାର୍କିଟେର ଏହି ଯାବତୀୟ ବ୍ୟବହାର ଏବଂ ଧର୍ମକେ ହାଜିର କରା ଯାଯ ।

ଏଥାନେ ବୈଦ୍ୟୁତିକ ସାର୍କିଟଙ୍ଗଲୋ ଏକଦମ ଯୁକ୍ତିବିଦ୍ୟା ବା ଲଜିକେର ପ୍ରକ୍ରିୟାତେଇ କାଜ କରଛେ, ତାଇ ଲଜିକେର ସମୟା ମେଟାନୋ ଯାଯ ଏମନ କୋନୋ ଯନ୍ତ୍ରପାତି ଯଦି ପାଓୟା ଯାଯ — ତାଦେର ଦିଯେଇ ଏହି ବୈଦ୍ୟୁତିକ ସାର୍କିଟେର କାଜଓ କରା ଯାବେ, ସାର୍କିଟ ଏବଂ ଲଜିକ ଏହି ଦୁଇଯେଇ ଅପାରେଟରଙ୍ଗଲୋ ଯଥିନ କାଜ କରଛେ ଏକହି ନିୟମେ । ୧୯୩୦-ଏର ଦଶକେର ସେଇ ଶେଷେର ଦିକେ, ତଥନ କେଟେଇ ଜାନେନା ଏମନ କୋନୋ ଗଣିତେର କଥା ଯା ଦିଯେ ଲଜିକେର ଏଇସବ କାଜକର୍ମ କରା ଯାଯ । ସମୟେର ଭାଁଜେ ଗୋପନ ରଯେ ଯାଓୟା ଛକ୍କଙ୍ଗଲୋ ଖୁଁଜେ ପେତେ ଏକଟା ସଠିକ ପରିପ୍ରେକ୍ଷିତ ଏବଂ ସଠିକ ମନ ଲାଗେ । ତଥନ ମ୍ୟାସାଚୁମେଟେସ ଇନ୍‌ସିଟିଟିଟ୍ ଅଫ ଟେକନୋଲୋଜିର ଓସାଦ ଛାତ୍ର, ପରବର୍ତ୍ତୀକାଳେ ଇନଫରମେଶନ ଥିଓରିର ପଥିକୃତ, କ୍ଲାଦ ଶ୍ୟାନନ, ଖୁଁଜେ ପେଲେନ ବୁଲିର ବୀଜଗଣିତ — ବୈଦ୍ୟୁତିକ ସାର୍କିଟେର କାଜକର୍ମେର ସଙ୍ଗେ ଥାପେ ଥାପେ ମିଲେ ଯାଓୟା ଏକଟା ଆନ୍ତ୍ର ଗାଣିତିକ ତତ୍ତ୍ଵ । ତୈରି ହୁଏ ଡିଜିଟାଲ କମ୍ପ୍ଯୁଟାରର ବିସମିଳା ।

ଆଜୀବନ ଦାରିଦ୍ରତାଭିତ୍ତି, ନିଜେ ନିଜେ ଶିକ୍ଷିତ ହେଁ ଓଠା ଏକଟା ମାସ୍ଟାରେର, ଆଭାର ସଙ୍ଗେ ଏକହି ବଚରେ ଜନ୍ମ, ଅର୍ଥଚ ଯାର ଜୁଯା ତୋ ଦୂରେର କଥା, ବହିପତ୍ର କେନାର ପଯସାଓ ଥାକତ ନା ସବସମୟ, ଜନବିଷ୍ଵତ୍ କାଲବିଷ୍ଵତ୍ ଓହି ଏକପିସ ତତ୍ତ୍ଵ ଯଦି ନା-ଥାକତ, ଲଜିକ ଆର ଗଣିତ ଆର ସାର୍କିଟେର ଭିତର ଓହି ଯୋଗଟା ତୈରି ହତେ ପାରନା । ପ୍ରାୟ-ଗଜିଯେ-ଓଠା କମ୍ପ୍ଯୁଟାର ପେଟେ ନିଯେ ପ୍ରତୀକ୍ଷା କରତେ ହତ ପୋଯାତି ଧରିବ୍ରାକେ, ଯଦିନ ନା କୋନୋ ବୁଲି ଆସେ, ମାନେ ବୁଲିର କାଜଟା କରେ ଦେୟ ଆର କୋନୋ ବୁଲି । ବୁଲିର ଅନ୍ତେ ବଲୀଯାନ ହେଁ ଆଧୁନିକ ଇଲେକ୍ଟ୍ରିନିକ କମ୍ପ୍ଯୁଟାର ଯେରକମ ସ୍ଟେଟରଯେତୀ ଦୌଡ୍ ଶୁରୁ କରଲ ସେଟା ତଥନ ସନ୍ତ୍ବବହ ହତନା । ଅର୍ଥଚ ସେଇ ବେଚାରା ମାସ୍ଟାର କିନ୍ତୁ କୋନୋଦିନ ଏକଟା ଭ୍ୟାକୁଯାମ ଟିଉବ ବା ଇନ୍ଟିଗ୍ରେଟେଡ ସାର୍କିଟ ଚୋଖେଓ ଦେଖେନି — ଦେଖତେ ଗେଲେ ତାକେ ଏକଟୁ ବଡ଼ ବେଶ ଦୀର୍ଘଜୀବି ହତେ ହତ ।

ଡିରାକ ତାର ମ୍ୟାଗନେଟିକ ମନୋପୋଲ ବା ଚୌଷ୍ଟକ ଏକମେରୁର ଜନ୍ୟେ ଯତଟା ଜନଚିତ୍ରେ ସେନସେଶନାଲ, ତାର ଚେଯେଓ ବେଶ ବୋଥହୁ ଏହି ଗଲେ ଯେ, ଲ୍ୟାବରେଟରିତେ ଡିରାକ ଚୁକଲେଇ, ତତ୍ବେର ତାତ୍ତ୍ଵିକତାର ତାପ ଡିରାକେର ଚାରପାଶେ ଛଢିଯେ ପଡ଼ିତ ଏତଟାଇ, ଇନ୍ଟର୍ନ୍ଟର୍ନ୍ଟର୍ମେଟଙ୍ଗଲୋ ସବ ଭୁଲଭାଲ ରିଡ଼ିଂ ଦିତେ ଶୁରୁ କରନ୍ତ । ଡିରାକ ମାନେଇ — ଏନିଥିଂ ଥିଓରେଟିକାଲ ଚଲଛେ, ଏନିଥିଂ ପ୍ରାକ୍ଟିକାଲ ଚଲବେନା । ମେଶିନେର ସଙ୍ଗେ ଡିରାକେର ଏତଟାଇ ଆଶନାଇ ଛିଲ ବଲେ ଶୋନା ଯାଯ । ବୁଲିର ବେଲାଯ ଏରକମଟା ଯଦି ନାଓ ସଟେ, ଅନ୍ତତ ବ୍ୟାବେଜ ଛିଲେନ ଇଞ୍ଜିନିଆର, ଆର ବୁଲି ଛିଲେନ ଗଣିତଙ୍ଗ । ଡୁନ୍ଚିନ୍ଚୁ ଘାସଜମିତେ ହାଁଟିତେ ହାଁଟିତେ ନୃମୁଣ୍ଡେର ଆବହାୟାଯ ଓହିସବ ଗଜିଯେ ଓଠା, ଆର ତାରପର ସେଣ୍ଟଲୋକେ ତତ୍ବେ ନାମିଯେ ଆନାର ଜନ୍ୟେ ନିଜେକେ ଦୁଇ ଦଶକ ଧରେ ପ୍ରାୟ-ଜ୍ୟାମିତିଯାର ଗଣିତଟା ଶିଖିଯେ ତୋଳା, ଏରପର ଯେ ଆକାଦେମିଯାବିଷ୍ଵତ୍ ତତ୍ତ୍ଵଟା ତୈରି ହେଁଛିଲ, ଆଜ ସେଟାଇ ହେଁ ଦାଁଡାଲ ସଫଟ୍‌ସ୍ଟାରାର ଅଭ୍ୟନ୍ତରେ ଚିନ୍ତାପ୍ରକ୍ରିୟାର ବିମୁର୍ତ ଯୌତ୍ତିକ ଗଠନ ଆର ଇଲେକ୍ଟ୍ରିନିକ ଯତ୍ରେର ମୂର୍ତ ଭୋତ ବାନ୍ଦବତା — ଏହିଦୁଟେର ଭିତର ଏକମାତ୍ର ସଂଯୋଗ ।

ব্যাবেজ আর বুলি এই দুজন কাজে এসেছেন দুটো আলাদা স্বপ্ন নিয়ে, কিন্তু সেই দুটো স্বপ্নেরই একত্র মিলিত আকার আপনার টেবিলের এই পিসিটা যার স্ক্রিনে এটা আপনি পড়ছে। তার নিজের সামাজিক জাগতিক অবস্থান, বা অবস্থানের অভাব, যাই হোক, বুলির স্বপ্নের অভাব ছিলনা। বুলির এক ছাত্র অনেক পরে তার স্মৃতিচারণে লিখেছিলেন, উনি পড়াতেন যখন, মনে হতনা একজন শিক্ষক রায়াকবোর্ডে অঙ্ক করাচ্ছে, মনে হত একজন শিল্পী ক্যানভাসে ছবি আঁকছে তুলি দিয়ে। এখানে বুলির যে ছবিটা আমরা দিলাম সেটাই সর্বত্র পাওয়া যায়, অনেকটা সেই হাতিবাগানে জুতো কেনা শ্যামবাজারের শ-সম্পন্ন ভূপর্যটক মন্দার বোসের রোলে কামু মুখার্জির মত দেখতে লাগছে, কিন্তু তাও, হয়তো ভাবতে চাইছি বলেই ভেবে নিছি, চোখদুটো আলাদা।

মাত্র ঘোল বছর বয়েসে পরিবারের অর্থনৈতিক অন্টন বুলিকে বাধ্য করেছিল ইশকুলের চাকরি নিতে, ছেলেদের অঙ্ক শেখাতে শেখাতেই নিজেরও শেখার শুরু। আরও অঙ্ক তো তাই যা শেখার জন্যে পয়সা লাগেনা, ল্যাবরেটরি নেই, অল্প দু-একটা বই হলেই হয়। সতরোয় বুলির কাছে উদ্ভাসিত হয় গণিত ও বিমূর্ত চিকিৎসা সেই নতুনতর তত্ত্ব। বুলি তার কুড়ি বছর বয়েসে এসে খুঁজে পান সেই জায়গাটা যা তার সময়ের সবচেয়ে বড় গণিতজ্ঞরাও ধরতে পারেননি — অপরিবর্তনীয়তা বা ইনভ্যারিয়েন্সের একটা বীজগাণিতিক তত্ত্ব, যা, পরে, অনেক পরে, আইনস্টাইনের রিলেটিভিটি তত্ত্বের একটা স্তুত হয়ে দাঁড়ায়।

১৮৪৯ অব্দি বুলি পড়িয়েছেন ওই এলিমেন্টারি স্কুলেই, তারপর তার ছাপা হওয়া লেখাগুলোর ভিত্তিতে কাজ পান আয়ারল্যান্ডের কর্কে, কুইন্স কলেজে। তারও পাঁচ বছর পরে বেরোয় ‘অ্যান ইনভেস্টিগেশন অফ দি ল-জ অফ থট’, যার ভিত্তিতে লেখা ‘ম্যাথামেটিকাল থিওরিজ অফ লজিক অ্যান্ড প্রোবাবিলিটি’। ইউক্লিড যেমন জ্যামিতির একদম গোড়ার বক্তব্য এবং নিয়মগুলোকে তৈরি করে দিয়েছিলেন তার স্বতঃসিদ্ধ আর উপপাদ্য, অ্যাঙ্কিওম আর থিওরেম দিয়ে, ঠিক তেমনি জর্জ বুলি বীজগাণিতিক চিহ্ন দিয়ে যুক্তিবিজ্ঞানকে বোঝার একদম গোড়ার জায়গাটাকে তৈরি করে দিয়েছিলেন। বুলি বিশ্বাস করতেন যে মানুষের যৌক্তিকতার ভিত্তিটাই হল লজিক।

গণিত আর বৈদ্যুতিক ইঞ্জিনিয়ারিং এই দু দুটো বিষয়কে আমূল বদলে দেওয়ার পরেও, বুলির এই তত্ত্বের সবচেয়ে জরুরি জায়গাটা কিন্তু দাঁড়িয়ে আছে বেশ সহজ কিছু নীতির উপর। ঠিক যে অ্যালজেব্রা আমরা ইশকুলে শিখি সেটা থেকেই শুরু করেছেন বুলি, তারপর অ্যালজেব্রার সাধারণ নীতিগুলোয় সামান্য কিছু তাৎপর্যপূর্ণ বদল — এই দিয়েই তিনি লজিকের কলকজ্ঞাগুলোকে এনে ফেলেছেন বীজগণিতে।

যুক্তিবিজ্ঞান বা লজিক, আর হিশেব বা ক্যালকুলেশন, এই দুটো আপাত অনধিত জগতকে একত্রে এইরকম ঘেঁটে দেওয়ার জন্যে যে গাণিতিক তত্ত্ব ব্যবহার করেছেন বুলি সেই জগতে রাশি মাত্র দুটো — ব্রহ্মাণ্ড বা ইউনিভার্স, আর শূন্যতা বা নাথিং। তাদের জন্যে চিহ্ন দুটো হল ১ আর ০। বুলি তখনো জানতেন না, আপনি জানেন এখন, বারবার ইতিমধ্যেই আমাদের কথা হয়েছে, এই তত্ত্বাত্মক তৈরি করে দিল একটা দ্বিরবস্থা-কাঠামো, টু-স্টেট-সিস্টেম, যা দিয়ে একদিকে যেমন লজিককে নিয়ে আসা যায় পরিমাপযোগ্য সংখ্যার জগতে, তেমনি ভ্যাকুয়াম টিউব বা রিলে-সিস্টেম ইত্যাদি ভৌত উপাদানের ক্রিয়াকেও চমৎকার চিত্রন করা যায়, যাদের কাজটা সবসময়েই ঘটে এইরকম দ্বিরস্থায়, একটা অবস্থা যখন বিদ্যুৎ আছে মানে ১, অন্য অবস্থাটা হল যখন বিদ্যুৎ নেই মানে ০।

বুলির বীজগণিতের এই চিহ্ন আর ক্রিয়া, সিদ্ধান্ত আর অপারেশন দিয়ে লজিকের সমস্যাকে অনাবিল এনে ফেলা যায় বীজগণিতের সমীকরণে, এবং তারপর তাদের সমাধান করে দেওয়া যায় ধ্যাড়াধ্যাড় করে, জাস্ট কিছু সিম্পল অ্যালজেব্রা দিয়েই। সেই অপারেশন বা ক্রিয়াগুলো একেবারেই গণিতের, কিন্তু তা দিয়েই তখন সমাধান করা যায় লজিকের সেই সমস্যাগুলোকে যা আসলে চিন্তন প্রক্রিয়া সংজ্ঞাত।

মানুষের যুক্তিবোধ চিন্তা আর লজিক এতটাই সম্পৃক্ত বলে, বুলি তার এই তত্ত্বকে ডেকেছিলেন যুক্তিবোধের গণিত বা ‘ক্যালকুলাস অফ রিজিনিং’ বলে। মানুষের যুক্তিবোধকেই যেন তিনি ধরে ফেলেছেন তার গণিত দিয়ে। বুলির ধাত্রীবিদ্যায় যে ছানা ভূমিষ্ঠ হয়েছিল, আজ সে রীতিমত সোমথ, আজ আমরা জানি, মানুষের যুক্তি বা রিজিন নামক যন্ত্রটা এই বীজগণিতের কাঠামোয় কয়ে ফেলার তুলনায় অনেক বেশি ক্যানালপ্রবণ, জটিল, দ্঵র্থশীল, নিয়মভাঙ্গ, এবং শক্তিশালী — কনফিকচুয়াল, কমপ্লিকেটেড, অ্যামবিগুয়াস, আনপ্রেডিস্টেবল, এবং পাওয়ারফুল। আর আরো একটা জটিল খেলা চলে যুক্তি শব্দার্থ ছবি এবং ধারণাকে মিলিয়ে — শব্দের অর্থ বা ধারণা যেখানে তার প্রদত্ত অর্থের

ଅନ୍ତଲଜିକାଳ ଖାଚ ଥେକେ ମାନେ ଶବ୍ଦ ଥେକେ ନିରନ୍ତରଇ ଖ୍ସେ ଯାଚେ, ଧାରଗା ଯେଥାନେ ତାର ଆଧାର ମାନେ ଶବ୍ଦ ଥେକେ ଶୁଣୁହଁ ସରେ ଯାଚେ, ସ୍ଥଗିତ ଥାକଛେ, ଡେଫାର ଓ ଡିଫାର କରଛେ, ଜାକ ଦେଇଦି ଯାକେ ଡେକେଛେ ଦିଫେରସ୍ ବଲେ । ସେଇ ଜଟିଲ ଖେଳଟା ଏବାର ଏହି ଯୁକ୍ତିବୋଧେର ଆସ୍ତମଚେତନତାର ପ୍ରକ୍ଷ ନିଯେ ଆସଛେ, ଯୁକ୍ତିବୋଧ ଦିଯେ ଯୁକ୍ତିବୋଧକେ ବୋବାର ପ୍ରାଥମିକ ପ୍ରୟାରାଡ଼ଙ୍କେ ଠେଲେ ଦିଚେ ଗୋଟିଟାକେ । ଯାଇ ହୋକ, ସେଇସବ କ୍ୟାଚାଲପ୍ରବଣ ଜାଯଗା ନିଯେ କଥା ବଲା ଜନ୍ୟେର ଏହି ଜିଏଲଟି ଇଶ୍କୁଳ ପାଠମାଳା ନୟ, ଆମରା ଫେରତ ଆସି ବୁଲିର ଗଣିତ ଏବଂ କମ୍ପ୍ୟୁଟଟାରେର କଥାଯା ।

ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରକୌଶଲେର ଜଗତେର ପକ୍ଷେ ଆଡା-ବ୍ୟାବେଜ ବା ବୁଲି କାଉକେଇ ମନନଗତ ଆଶ୍ରୟ ଦେଓଯା ସନ୍ତ୍ଵନ ଛିଲନା । ତାଦେର କାଜେର ଉପ୍ର ସନ୍ତାବ୍ୟତାକେ ତାର ଘଟମାନତାଯ ଫୁଟିଯେ ତୋଳାର ପକ୍ଷେ ଟେକନୋଲୋଜିଟା ଛିଲ ବଡ଼ ବେଶି ଦୁଧେଭାତେ । ଆଜକେର ଇଲେକ୍ଟ୍ରନିକ ତାବେ ନିର୍ମିତ ଡିଜିଟାଲ କମ୍ପ୍ୟୁଟଟାରେ ଯେଟା ସନ୍ତ୍ଵନ ହେଁଯେ । ଆଡା-ବ୍ୟାବେଜ ଏବଂ ବୁଲି ସମୟେର ଭାଁଜେ ତାଦେର ଅସମାପ୍ତ ଏବଂ ଆପାତ ଅସଫଳ କାଜଗୁଲୋକେ ରେଖେ ଯାଚିଲେନ — ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟେର ଯୋଗ୍ୟ ପାଠକେର ଜନ୍ୟେ — କ୍ୟାଚ ମି ଇଫ ଇଟ୍ କ୍ୟାନ । ସ୍ପିଲବାର୍ଗେର କ୍ୟାଚ-ମି-ଇଫ-ଇଟ୍-କ୍ୟାନେର ଫ୍ରାଙ୍କ ଯେମନ, ବୁକ ଭେଙେ ଯାଓଯା ବେଦନା ଓ ପ୍ରତିଭାର ସମାହାର ନିଯେ ଏକ ସତେରୋର କିଶୋର, ଆଡା-ବ୍ୟାବେଜ ଆର ବୁଲିଓ ତାଇ । ହୟତ ତାଇ, ଜିଏଲଟିର ପାଠମାଳାର ଜନ୍ୟେ ତତ୍ତ୍ଵ ପ୍ରୟୋଜନୀୟ ନା-ହୋଯା ସତ୍ତ୍ଵେ ଆମି ନା-ଲିଖେ ପାରଲାମ ନା । ଆଓଯାର ସୁଇଟେଟ୍ ସଂସ ଆର ଦୋଜ ଦ୍ୟାଟ ଟେଲ ଅଫ ସ୍ୟାଡେସ୍ଟ ଥଟ । ଏହି ଦିନେର ଆଲୋଚନାର ଏକଟା ବଡ଼ ଅଂଶଇ ଆମି ଆପନାଦେର ଜନ୍ୟେ ଲିଖିଛିଲାମ ନିଜେରି ଜନ୍ୟେ, ନା-ଲିଖେ ପାରିଛିଲାମ ନା, ସତିଇ ।

୨.୩ ।। ବୁଲିର ଲଜିକ ଆର ଶ୍ୟାନନେର ସାରିକିଟ

ଏକଟା ଜିନିଯ ବାକି ଆଛେ ଏଥିନୋ — ପରେର ଯୁଗେର ଇନଫରମେଶନ ଥିଓରିର ପ୍ରବନ୍ଦ କ୍ଲନ୍ ଶ୍ୟାନନ (୧୯୧୬-୨୦୦୧) ଯେଭାବେ ବୁଲିକେ ଆନଲେନ, କମ୍ପ୍ୟୁଟଟାରେର ସାରିକିଟେର ପ୍ରୟୋଜନୀୟ ଗଣିତେର ଆକାରେ ସେଟା ନିଯେ ଦୁ-ଏକଟା କଥା ବଲାର ଆଛେ । ଏଥାନେ ନା ବଲଲେଓ ଚଲତ, କାରନ ନେଟେ ପ୍ରଚୁର ପାଓଯା ଯାଯ ଏହି ବିଷୟେ । କିନ୍ତୁ ଆମାଦେର ମଧ୍ୟମଗ୍ରାମ ଜିଏଲଟିର, ଶୁଣିଲାଙ୍କ ଠେକେର ପ୍ରଥମ ମିଟିଂ-୬ ଗୃହୀତ ପ୍ରତାବାରେ ଯେମନ ଆମରା ବଲେଛିଲାମ, ନେଟ ତୋ ତୃତୀୟ ବିଶେ ଥେକେଓ ନେଇ । ଯେଥାନେ ଉପାୟ ଆଛେ ନେଟେ ପୌଛନୋର ସେଖାନେଓ ନେଇ, କାରଣ, ନେଟେ ସାଇଟ ଯାଦେର, ଯାରା ଓଯେବ ପେଜ ଲେଖେ, ତାଦେର ଜୀବନ ଯାପନଟା ଘଟେ ଅନ୍ୟ ଭାଷାଯ, ଦୂରତ୍ଵଟା ଶୁଦ୍ଧ ବାଂଗ୍ଲା ଆର ଇଂରିଜିର ନୟ, ଦୂରତ୍ଵଟା ସଂସ୍କୃତିର, ଇଯାର୍କିର, ପିଛନେ ଲାଗାର, ମୂଳ୍ୟ ବିଚାରେର, ସବକିଛୁର । ତାଇ ସେଇ ଅର୍ଥେ ଏକଟୁ ଦାଯିତ୍ବ ଥାକେ ବୈକି, ଅନ୍ତତ ଏକଟୁ ଇଞ୍ଜିନ୍ ଦିଯେ ରାଖାର ।

ଏର ପରେଓ ଯଦି ଆପନାଦେର କାରୋ ଆର ଏକଟୁ ଜାନତେ ହେଁଚେ କରେ, ଯୋଗାଯୋଗ କରତେ ପାରେନ, ବୁବି-ନା-ବୁବି, ଅନେକ କିଛୁଇ ନାମିଯେ ରେଖେଛି ବା ଯୋଗାଡ଼ କରେ ରେଖେଛି, ଯା ନେଟେ ପାଓଯା ଯାଯ । କିନ୍ତୁ, ଦେଖୁନ, ଆମି ବେଜାଯ ଆନ୍ତିକ, କ୍ରମତ୍ରାସମାନ ତ୍ରାସେ ମେନେ ଥାକି ସରକାର ଆଇନ ଏବଂ ଭଗବାନକେ, ତାଇ କୋନୋ କିଛୁଇ ଆପନାକେ ସିଡ଼ିତେ ଲିଖେ ଦିତେ ପାରବ ନା, ଜୀବନେ କଥିନୋ ଆଇନ ଭାଣିନି କିନା, କି କରବ । ତରେ ଆମାର ବାଢିତେ ବସେ ଯଦି ପଡ଼ତେ ଚାନ, ଆମାର ମେଶିନେ, କୋନୋ ଆପନ୍ତି ନେଇ । ନିଜେର ବିଡ଼ି ନିଜେ ଆନବେନ, ପିଲିଜ । ଏହି କ୍ଲନ୍ ଶ୍ୟାନନ ଆର ବୁଲିର ଚକ୍ର ନିଯେ ବେଜାଯ ଭାଲୋ ଏକଟା ପେଜ ଆଛେ, <http://www.cs.ucf.edu/courses/cgs3269/Lecture/notes/Chapter/203-1.pdf> । ଆରୋ ଅନେକ ଆଛେ, ଏଟା ପିଡ଼ିଏଫେ । ସୁନ୍ଦର କରେ ଛବି ଦିଯେ ବୋବାନୋ । ତରେ ଦୁ-ଏକଟା ଛାପାର ଭୁଲା ଆଛେ, ଏହି ଲେଖାଟାର ସଙ୍ଗେ ମିଲିଯେ ପଢ଼ନ ।

ଆମରା ବିଜ୍ଞାନପ୍ରତିଭା ଏବଂ ଚ୍ୟାଂଡାମିର ସମାନ୍ତରାଲ ଚୂଡ଼ାନ୍ତରାର ଉଦାହରଣ ହିଶେବେ ଫେଇନମ୍ୟାନେର କଥା ଜାନି । କମ୍ପ୍ୟୁଟଟାରେର ଜଗତେଓ ତାର କମତି ନେଇ । ତନ ନୟମ୍ୟାନ ବିଖ୍ୟାତ ଛିଲେନ ତାର ଉପଶମହିନ ‘ଏ’ ଜୋକସ ଆର ଅଣ୍ଣିଲ ଛଢାର ଉଦାର ଭାଗ୍ରାହର ଜନ୍ୟେ । କ୍ଲନ୍ ଶ୍ୟାନନେର ଏକଟା ଗଲ୍ଲ ଖୁବ ଚଲେ, ବେଳ ଲ୍ୟାବରେଟରିତେ ଥାକାକାଲୀନ ତାର ଦୁହାତେ ବଲ ଜାଗଲିଂ କରତେ କରତେ ସାଇକେଲ ଚାଲାନୋର । ଦାବାର ଗେମସ, ମେଜ ବା ଗୋଲକର୍ଧାଧାର ଗେମସ, ଲୋକଠକାନୋ ମାଇକ୍ ରିଡିଂ ଗେମସ ବାନାନୋଯ ଶ୍ୟାନନ ଅନେକ ସମୟ ବ୍ୟୟ କରେଛେ । କ୍ରିପ୍ଟୋଗ୍ରାଫି ବା ସଙ୍କେତବିଦ୍ୟାକେ ଏକଟା ସିରିଆସ ଜାଯଗା ଦିଯେଛିଲ ତାର ୧୯୪୯-ଏର ପ୍ରବନ୍ଧ ‘କମିଡ଼ନିସ୍ଟ ଥିଓରି ଅଫ ସିକ୍ରେସି ସିସ୍ଟେମସ’ । ଆସା ଯାକ ବୁଲିର ଗଣିତକେ କି ଭାବେ ଶ୍ୟାନ ଆନଲେନ ଆଧୁନିକ ଡିଜିଟାଲ କମ୍ପ୍ୟୁଟଟାରେର ଜଗତେ ସେଇ କଥାଯ ।

ଆଜକେର ଜଗତେ ସବଚେଯେ ଗତିଶୀଳ ବିଜ୍ଞାନଗୁଲୋର ଏକଟା ହଲ ଇନଫରମେଶନ ଥିଯୋରି ବା ତଥ୍ୟ-ବିଜ୍ଞାନ । ଏହି ତଥ୍ୟବିଜ୍ଞାନେର ଗୋଡ଼ାପନ୍ତନ ଶ୍ୟାନନେର ହାତେ । ଯଦି କେଉଁ ଚାନ, ଶ୍ୟାନନେର ’୪୮ ମାଲେର ସେଇ ଲେଖାଟା ପଡ଼େ ଦେଖିତେ ପାରେନ, ନେଟେ ଦେଓଯା ଆଛେ, ଫି ଡାଉନଲୋଡ କରା ଯାଯ, <http://cm.bell-labs.com/cm/ms/what/shannonday/paper.html>

ଥେକେ, ‘ଏ ମ୍ୟାଥାମେଟିକାଲ ଥିଓରି ଅଫ କମିଉନିକେଶନସ’। ଶ୍ୟାନନେର ତଥ୍ୟ-ବିଜ୍ଞାନ ତଥ୍ୟ ବଲତେ ବୋରେ ଶୁଧୁ ସେଇସବ ଚିହ୍ନେର ସମାହାରକେ ଯାଦେର ମଧ୍ୟେ ଅନ୍ତିମଗତ ଭାବେଇ ଏକଟା ଅନିଶ୍ଚୟତା ଆଛେ। ଅନିଶ୍ଚୟତା ଏହି ଅର୍ଥେ ଯେ ସେଇ ଚିହ୍ନଟା ନିଶ୍ଚିତ ଭାବେ କୀ ହବେ ତା ଆଗେ ଥେକେ ବଲା ସନ୍ତୋଷ ନଯା। ଧରନ, ଆମାଦେର ଟେଲିଗ୍ରାମଗୁଲୋକେ, ସେଥାନେ ‘ଏ’ ବା ‘ଦି’ ଏହି ଇଂରିଜି ଆର୍ଟିକଲଗୁଲୋକେ ଅନେକ ସମୟଟ ଆମରା ଇଚ୍ଛେମତ ବାଦ ଦିଯେ ଦି, କାରଣ, ଖୁବ ସହଜେଇ, ନିଶ୍ଚିତଭାବେଇ, ବୁଝେ ନେଇୟା ଯାଯା, ଏଥାନେ କୀ ଆସବେ। ସେଇ ଏକଟା ଭାବେ, ଏକଟା ବାକ୍ୟେର ମୋଟ ଶବ୍ଦେର ମୋଟ ବର୍ଣମାଳା ଥେକେଓ ଅନେକ ଅନାବଶ୍ୟକ ବର୍ଣକେ ଉଡ଼ିଯେ ଦେଇୟା ଯାଯା, ତାରା ନିଶ୍ଚିତ ବଲେ, ଏବଂ ତାଇ ଅପରୋଜନୀୟ ବଲେ। ‘ଶଥ ଦରକର କଥ ଲଖ ରଖ’ — ଏହି କଥାଟାଯ ‘ଶୁଧୁ ଦରକାରି କଥା ଲିଖେ ରାଖୋ’ ଏହି ଅର୍ଥ ବୋବାର କୋନୋ ଅସୁବିଧେ ବୋଧହ୍ୟ ହୟନା, ସ୍ଵରବର୍ଣଗୁଲୋ ତୁଲେ ଦେଇୟା ହେବେଇ ବଲେ। ତବେ ଏତେ ଏକଟା ଅସୁବିଧେ ହତେ ପାରେ, ଧରନ ‘କ’ ଆର ‘ଥ’ ଦିଯେ ତୈରି ମୋଟ ଶବ୍ଦେର ସଂଖ୍ୟା ଯଦି ଖୁବ ବେଶି ହୟ, ଏବଂ ସନ୍ତାବ୍ୟ ଶବ୍ଦଗୁଲୋର ମଧ୍ୟେ ‘କଥା’ ଛାଡ଼ାଓ ଅନ୍ୟ ଶବ୍ଦ ଚଲେ ଆସେ, ତଥନ ଆର ଏଭାବେ ମାନେ ବୋବା ଯାବେନା। ଅର୍ଥାତ୍, ତଥନ ଆର ଓହି ସ୍ଵରବର୍ଣଗୁଲୋ ଅଥୟୋଜନୀୟ ବା ନିଶ୍ଚିତ ଥାକବେନା।

ଶ୍ୟାନନ୍ତ ଆମାଦେର ପ୍ରଥମ ଜାନିଯେଛିଲେନ ଯେ ଅନିଶ୍ଚୟତାଟାଇ ହଲ ସେଇ ଜିନିଷ ଯା ଆମରା ଭାବେର ଆଦାନପ୍ରଦାନ ବଲେ ବୁଝେ ଥାକି। ବେଶ ଜବରନ୍ଦସ୍ତ ଲାଗଛେ ନା? ଜୀବନେର ସବଚେଯେ ଗଭୀର ଆଦାନପ୍ରଦାନଗୁଲୋର ସଙ୍ଗେ ଖୁବ ସୁଗଭୀର ମିଳ ପାଚେନ ନା? ଅବଶ୍ୟ ସବାର ଅଭିଭାବକ ତୋ ଏକରକମ ହୟନା। ଯାଇହୋକ, ଏଥାନେ ଆର ଏସବ କପଚାନୋ ଯାବେନା। ଆମରା କୁପଥେ ଚଲେ ଯାଚିଛ, ବୁଲିର ଗଣିତ ଥେକେ ଶ୍ୟାନନ୍ତର ଇଲେକ୍ଟ୍ରନିକ୍ରେର ମୂଳ ଆଲୋଚନା ଛେଡିଲା।

ଗୋଟିଏ ଶ୍ୟାନନ୍ତ

ବୁଲିର ତତ୍ତ୍ଵ ମୋତାବେକ, ଆମରା କୋନୋ ଏକଟା ସୀମାବନ୍ଦ ଏଲାକାର ଭିତର ଥେକେ ସଥନ କୋନୋ ନିର୍ବାଚନ କରି ତଥନ ସମସ୍ତ ସନ୍ତାବ୍ୟ ପଞ୍ଚଦଶଗୁଲୋକେ ବ୍ୟବହାର କରି। ଧରନ, ଏକଟା ପାତ୍ରେ ସାଦା ଆର କାଳୋ ଦୂରକମ ବଲ ଆଛେ, ଦୁଇ ରଙ୍ଗେ ବଲଟି ଆଛେ ଦୁଇ ସାଇଜେର, ଛୋଟ ଆର ବଡ଼। ଏବାର ଆମାଦେର ବଲା ହଲ, ‘ବଡ଼ କାଳୋ’ ବଲ ତୁଲତେ। ଭାବାଗତ ଭାବେ ଏହି ‘ବଡ଼ କାଳୋ’ ଶବ୍ଦବନ୍ଦେ ‘ବଡ଼’ ଏବଂ ‘କାଳୋ’ ଏହି ଦୁଟୋ ନିରିଖ ରଯେଛେ। ଏଦେର ଦୁଇ ଭାବେ ନେଇୟା ଯେତେ ପାରେ — ‘ବଡ଼ ଏବଂ କାଳୋ’, ଆର ‘ବଡ଼ ବା କାଳୋ’। ବୁଲିର କଥା ଅନୁଯାୟୀ ଆମରା ଧରେ ନେବ — ‘ବଡ଼ ଏବଂ କାଳୋ’। ‘ବଡ଼ AND କାଳୋ’।

ବିପରୀତେ, ଯଦି ଆମାଦେର ବଲା ହତ, ‘ସବ ବଡ଼ କାଳୋ ବଲକେ ବାଦ ଦାଓ’, ଆମରା ସେଥାନେଓ ଏକାଧିକଭାବେ ସମସ୍ୟାଟାକେ ଦେଖିବେ ପାରତାମ, ‘କାଳୋ ଏବଂ ବଡ଼’ ବଲ ବାଦ ଦାଓ, ବା ‘କାଳୋ ବା ବଡ଼’ ବଲ ବାଦ ଦାଓ। କିନ୍ତୁ ଏକ୍ଷେତ୍ରେ ଆମରା ଯେ ନିରିଖଟା ଖୁଁଜେ ନେବ ତା ହଲ ‘କାଳୋ କିନ୍ତୁ ବଡ଼ ନଯ’ — ‘କାଳୋ NOT ବଡ଼’।

ଏହି ଦୁଟୋ କ୍ଷେତ୍ରେ ଆମରା ସମସ୍ତ ସାଦା ବଲକେ ବାଦ ଦେବ କାରଣ ତାରା ଆମାଦେର ସଠିକ ନିରିଖ ନଯା। ଯଦି ଆମରା ଚାଇତାମ ସମସ୍ତ କାଳୋ ବଲ ଏବଂ ସମସ୍ତ ଛୋଟ ସାଦା ବଲ, ତାହଲେ ଆମାଦେର ନିରିଖଟା ହତ — ‘(କାଳୋ AND ବଡ଼) OR (ସାଦା NOT ବଡ଼)’। ଆମରା ସଥନ ଇନ୍ଟରନେଟେ ଗିଯେ ସାର୍ଟ ମାରି, ସେଟା ବୁଲିଯାନ ଖୋଜିବା, ସେଇ ଖୋଜାଖୁଁଜିତେଓ ଏହିରକମ ଲଜିକିଇ ବ୍ୟବହାର କରା ହୟ। ଯଦି ଆମରା ‘ଜର୍ଜ AND ବୁଲି’ ଖୁଁଜି ତାହଲେ ବ୍ରାଉଜାରଟା ଏମନ ସବ ପାତା ଖୁଁଜିବେ ଯେଥାନେ ‘ଜର୍ଜ’ ଆର ‘ବୁଲି’ ଦୁଟୋ ଶବ୍ଦଇ ଆଛେ। ଆର ଯଦି ଆମରା ‘ଜର୍ଜ OR ବୁଲି’ ଖୁଁଜିତାମ, ତାହଲେ ଏମନ ସମସ୍ତ ପାତା ଖୋଜା ହତ ଯେଥାନେ ହୟ ‘ଜର୍ଜ’ ବା ‘ବୁଲି’ ଏହି ଦୁଟୋ ଶବ୍ଦେର ଯେ କୋନୋ ଏକଟା ଆଛେ ମାନେ ହୟ ‘ଜର୍ଜ’ ବା ‘ବୁଲି’ ଏବଂ ‘ଜର୍ଜ’ ଦୁଟୋଇ।

ଏବଂ ଆମାଦେର ଖୋଜାର ନିରିଖଟା କୀ ହଚେ — ଖେଯାଲ କରନ — ଥାକା ଆର ନା-ଥାକା, ବାଇନାରି ଏକଟା ଦିରବସ୍ଥା। ସତ୍ୟ/ମିଥ୍ୟେ, ହୁଁ/ନା, ୧/୦, ଅନ/ଅଫ, ଖୋଲା/ବନ୍ଦ ଇତ୍ୟାଦି। ଏର ପରେ ଆରୋ ଏକ ରକମ ଲଜିକ ଗଜିଯେଛେ — ଫାଜି

লজিক, কিন্তু ঈশ্বর আমায় আন করুন, আপনারা যা পড়ছেন, এটা লিখতে গিয়ে আমাকে তার বিশণুণ পড়তে হচ্ছে এটা বুঝতে পারছে? তাতেও তো লাগ-এর তথাগত সক্রিয়ণা নিয়তই ভুল পাচ্ছে — ভাল্লাগে না। এই ফাজি লজিক বা ঘোলাটে যদি আংশিক সত্যি তাই আংশিক মিথোকে খাঁজে নিতে পারে।

বুলির এই লজিক সাঙ্কেতিক বা সিস্পলিক এই অর্থে ধরুন ক বা খ ইত্যাদি চিহ্ন দিয়ে বাস্তব জীবনের কোন বাস্তব বস্তুকে বোঝাচ্ছি তাতে কিছু মাথা না-ধামিয়ে শুধু ক বা খ হিশেবে তাদের নাড়াচাড়া করেই তাদের যুক্তিগত সমস্যার সমাধান করা যায়। এই ক বা খ নামক সঙ্কেতই তার কাজ করার জন্যে যথেষ্ট। ধরুন একটু আগে যখন ক দিয়ে আমরা একটা পলিনোমিয়ালের মান বার করছিলাম, তখন সেটাকে আমরা ডাকতে পারতাম চলরাশি বা ভ্যারিয়েবল বলে। বুলির গণিতে তারা ভ্যারিয়েবল নয়, সিস্পল। এবার ওই সিস্পলগুলোকে নাড়াচাড়া করার, তাদের উপর বিভিন্ন ক্রিয়ার বা অপারেশন করতে পারার বা না-পারার কিছু নিয়ম আছে — সেই নিয়মগুলোকে নিয়েই বুলির গণিত। এই চিহ্নগুলোকে কোনো একটা নির্দিষ্ট মূর্ত বাস্তবতার সাপেক্ষে বোঝানো বা ইন্টারপ্রিট করা যেতেই পারে, যেমন কালো বল বা সাদা বল দিয়ে, এদেরকে এবার কোনো একটা চিহ্ন দিয়ে বোঝানো যেতেই পারে।

কিন্তু এর সঙ্গে চালু বীজগণিতের চলরাশি বা ভ্যারিয়েবলকে গুলিয়ে ফেলবেন না, এটা কিন্তু এমন একটা গণিত যেখানে $1 + 1 = 1$ হয়। অন্যন্য বীজগণিতের চলরাশিদের কাছে যা স্যাক্রিলেজ, ভগবানকে গাল দেওয়ার মত পাপ। বুলির এই গণিতে ঠিক আমাদের পরিচিত গণিতের মতই কিছু অপারেশন বা ক্রিয়া আছে, সেই ক্রিয়াগুলো যারা করে তারা অপারেটর। তিনটে প্রাথমিক অপারেটরকে আমরা এইমাত্র আলোচনা করে এলাম — ‘AND’, ‘OR’ এবং ‘NOT’।

‘AND’ অপারেটর

বুলির গণিতে ‘AND’ অপারেটরকে বোঝানো হয় একটা বিন্দু ‘.’ দিয়ে, কিন্তু প্রায়শই এই বিন্দুটা আর লেখার সময় লাগানো হয়না। যা লেখার কথা ছিল ‘ক.খ’, তাকে লেখা হয় ‘কখ’। ক আর খ এই দুটো চিহ্ন বা সিম্বলকে কাজে লাগিয়ে চারটে আলাদা আলাদা সমাহারের সম্ভাবনাকে লেখা যায়।

- (১) ক আর খ দুজনেই সত্যি
 - (২) ক সত্যি কিন্তু খ মিথ্যে
 - (৩) ক মিথ্যে কিন্তু খ সত্যি
 - (৪) ক আর খ দুজনেই মিথ্যে

আমাদের কালো আর সাদা বলের উদাহরণ কাজে লাগিয়ে বলা যায়, ধরন ‘ক’ বলতে আমরা বোঝালাম, ইন্টারপিট করলাম, কালো হওয়ার ধর্মটা, অর্থাৎ ‘ক’ মানে কালো। আর ‘খ’ মানে বড়। এবার ‘ক.খ’ বা ‘কখ’ মানে বোঝাবে, এই ক্ষেত্রে — ((কালো হওয়ার ধর্ম) AND (বড় হওয়ার ধর্ম))।

এবার, বুলির গণিত মোতাবেক, যদি দুটো অপারেন্স বা কর্মের মানই ‘সত্য’ হয়, সেই ক্ষেত্রে সর্বমোট মানটাও ‘সত্য’ হবে। ধরঞ্জ আমরা এবার ‘বড় সাদা’ বল তুলতে চাইছি চিহ্নের নিরিখে ক্রিয়াটা হল ক.খ। ক.খ এই ক্রিয়ার সর্বমোট মান হবে —

- (১) ক সত্যি (কালো) এবং খ সত্যি (বড়) হলে ক.খ সত্যি (বড় কালো বল)
 - (২) ক সত্যি (কালো) এবং খ মিথ্যে (ছোট) হলে ক.খ মিথ্যে (ছোট কালো বল)
 - (৩) ক মিথ্যে (সাদা) এবং খ সত্যি (বড়) হলে ক.খ মিথ্যে (বড় সাদা বল)
 - (৪) ক মিথ্যে (সাদা) এবং খ মিথ্যে (ছোট) হলে ক.খ মিথ্যে (ছোট সাদা বল)

এর মধ্যে দেখুন ‘ক.খ’ সত্তি একমাত্র যখন ‘ক’ সত্তি এবং ‘খ’ সত্তি। কিন্তু যদি ‘ক’ মিথ্যে হয়, না-কালো মানে সাদা বলের ক্ষেত্রে, কিন্তু যদি ‘খ’ মিথ্যে হয়, না-বড় মানে ছোট বল, কিন্তু যদি ‘ক’ আর ‘খ’ দুটোই মিথ্যে হয়, না-কালো না-বড় মানে সাদা ছোট বল — এরকম সমস্ত ক্ষেত্রেই ক.খ মিথ্যে হবে। আর একভাবে বললে, ‘ক.খ’ সত্তি বা এর মান ১ হবে তখনই যখন ‘ক’ এবং ‘খ’ দুটোই সত্তি, দুটোরই মান ১।

আর একটু সহজ করে ব্যাপারটাকে লেখা যায় একটা ট্রুথ-টেবিল বা সত্যি-টেবিল ব্যবহার করলে। এই সত্যি-টেবিলে দেখুন, আমরা প্রত্যেকটা সারিতে ‘ক’ আর ‘খ’ এই দুইয়ের আলাদা আলাদা মানের জন্যে ‘ক.খ’-র মান দেখিয়েছি।

‘AND’ অপারেটরের সত্যি-টেবিল		
ক	খ	ক.খ
১	১	১
১	০	০
০	১	০
০	০	০

‘OR’ অপারেটর

বুলিয়ান গণিতে ‘OR’ অপারেটরকে লেখা হয় ‘+’ চিহ্ন দিয়ে। এটাকে পাটীগণিতের অভ্যন্তর ‘+’ চিহ্নের সঙ্গে গুলিয়ে ফেলবেন না। আমাদের এই সাদা কালো বড় ছোট বলের উদাহরণটা বড় বেশি ক্লাসক্ষণসাম হয়ে গেছে, এবং একটু রূপকথাও, বল থাকে বলবানের, আর বলবান তো সাদা হয়, বড় লোক। তাও, এটাকেই ব্যবহার করা যাক, একবার যখন করে ফেলেছি। ‘ক + খ’ বলতে এবার বোঝাবে ওই বলের পাত্র থেকে সেইসব বলকে তুলে নেওয়া যাবার কালো অথবা বড় অথবা কালো এবং বড় দুইই। বুলির গণিত অনুযায়ী, যদি কোনো একটা অপারেন্ট সত্যি হয় বা দুটোই সত্যি হয়, তাহলে সর্বমোট অপারেশনটা সত্যি হবে। এবং, এর মানে, আমরা তুলে নেব সমস্ত কালো বল, তাদের আকার নির্বিশেষে, বড় আর ছোট দুই-ই, আর বড় সাদা বলগুলোকে। পাত্রে অবশিষ্ট থাকবে শুধু ছোট সাদা বলগুলো। এবং এই গণিতে দেখুন, $1 + 1 = 1$ । আমরা এর কথায় আসছি। একটু বাদেই।

‘OR’ অপারেটরের সত্যি-টেবিল		
ক	খ	ক + খ
১	১	১
১	০	১
০	১	১
০	০	০

‘NOT’ অপারেটর

আগের দুটো অপারেটর ‘AND’ এবং ‘OR’ এই দুটো অপারেশনেই অপারেন্ট-এর সংখ্যা দুই। কিন্তু ‘NOT’ অপারেটর কাজ করে একটিমাত্র অপারেন্ট-এর উপর। যে অপারেন্টকে নাকচ করে বা উন্টে দেয় এই ‘NOT’ অপারেটর। বা, আর এক ভাবে বললে, সত্যি অপারেন্টকে মিথ্যে করে, বা মিথ্যেকে সত্যি করে। ‘ক’-এর ‘NOT’ অপারেটর নিখি আমরা ‘ক’ চিহ্ন দিয়ে। বা, ‘ক’-এর উপরে একটা দাগ দিয়ে, ‘ক’। এখানে আমরা ‘NOT’ অপারেটর-এর সত্যি-টেবিল দেখালাম।

‘NOT’ অপারেটরের সত্যি-টেবিল	
ক	ক'
১	০
০	১

ବୁଲିର ମୃତୁର ପ୍ରାୟ ଆଶି ବହୁର ବାଦେ, କୁନ୍ଦ ଶ୍ୟାନନ, ଶ୍ୟାନନେର ନିଜେର ବିନ୍ଯା ଭାଷାଯ, ସେଇ ମୁହୂର୍ତ୍ତେ ‘ଲଜିକ ଆର ଇଲେକ୍ଟ୍ରିକାଲ ଇଞ୍ଜିନିୟାରିଂ ଦୁଟୋର ସଙ୍ଗେଇ ପରିଚିଯ ଆଛେ’ ଏମନ ଏକ ମାତ୍ର ଲୋକ, ଏକେ ପ୍ରୋଗ୍ରାମ କରଲେନ ସୁହିଟ ସାର୍କିଟେର ନିର୍ମାଣେ । ଶ୍ୟାନନ ତାର ଏହି ବୁଲିକେ ପ୍ରୋଗ୍ରାମେର କାଜ ଶୁରୁ କରେନ ଏକଟା ଅୟାନାଲଗ କମ୍ପ୍ଯୁଟାରେ । ପରେ ଯା ଡିଜିଟାଲ କମ୍ପ୍ଯୁଟାରେ ଲାଗାନୋ ହୁଏ । ଅୟାନାଲଗ ବଲତେ କୀ ବୋକାଯ ତା ଆମରା ବଲେଛି ଆଗେ । ଏହି ଶବ୍ଦଟା ଦିଯେ ଏକ ଧରନେର ହିଶେବ ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କେ ବୋକାନୋର ଏକଟା ଇତିହାସ ଆଛେ ।

ଏଥାନେ ଅୟାନାଲଗ ଏହି ବିଶେଷଗତା ବୋକାଚେ — ଏକଟା ସାର୍କିଟେର ବା ଡିଭାଇସେର ଆଉଟପୁଟ ଆର ଇନପୁଟ ପରମ୍ପର ସମାନୁପାତୀ । ଅୟାନାଲଗ ଶବ୍ଦଟା ଏବଂ ଆମାଦେର ପରିଚିତ ଅୟାନାଲଜି ଶବ୍ଦଟା, ତୁଳ୍ୟମୂଳ୍ୟ ତୁଳନା, ଏହି ଶବ୍ଦ ଦୁଟୋ ଏସେହେ ଏକହି ଥକୁଟିର ଉପର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରତ୍ୟାଯେ । ଅୟାନାଲଗ କମ୍ପ୍ଯୁଟାରେର ପିଛନେ ଚିନ୍ତାଟା ଏହି ଯେ ବିଚିନ୍ନ ଏକକ ଆଲାଦା ଆଲାଦା ସଂଖ୍ୟା, ଯା ଦିଯେ ଆମରା ଏଥିନ ଡିଜିଟାଲ କ୍ୟାଲକୁଲେଟର ବା କମ୍ପ୍ଯୁଟାରେ ଅଭ୍ୟନ୍ତ — ସେଇ ସଂଖ୍ୟାଦେର ଦିଯେ କାଜ ନାକରେ, ହିଶେବଟା କରାଛି ଯେ ବ୍ୟାପାରଟାକେ ବୋକାର ଜନ୍ୟେ, ସେଇ ଭୌତ ବ୍ୟାପାରଟାରେ ଏକଟା ଛେଟ ଭୌତ ମଡେଲ ବାନାନାମ, ପ୍ରତିଟି ଉପାଦାନେର ଏକଟା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅନୁପାତକେ ବଜାଯ ରେଖେ । ଏବାର ସେଇ ଛେଟ ମଡେଲଟା ଏକଟା କମ୍ପ୍ଯୁଟାର ହୁଏ କାଜ କରବେ, ଅୟାନାଲଗ କମ୍ପ୍ଯୁଟାର, ଯେଥାନେ ଏକଟା ଭୌତ ଇନପୁଟ ଥେକେ ଭୌତ ଆଉଟପୁଟ ପାବ, ଶୁଦ୍ଧ ସେଟାକେ ତତ୍ପଣ ବାଢ଼ିଯେ ନିତେ ହବେ ବାସ୍ତବଟାକେ ପାଓରା ଜନ୍ୟେ, ବାସ୍ତବ ଥେକେସତ୍ତ୍ଵ କମିଯେ ଆମରା ମଡେଲେର ଇନପୁଟଟା ଦିଯେଛିଲାମ ।

ଅନେକ ଅନେକ ଜାଯଗାଯ ଏଟା ଅପରିସୀମ ରକମେର ଜଟିଲ ହୁଏ ପଡ଼ିବେ, ଧରନ ଆପନାକେ ହିଶେବ କରତେ ହଚ୍ଛେ ଜନସଂଖ୍ୟାର ବଦଲେର ହାର, ଆପନାର ଲିଲିପୁଟ ପୁତୁଳଦେର ଦିଯେ ଜନସଂଖ୍ୟା ବାଢାନୋର କାଜଟା ଆପନି କଟଟା କରାତେ ପାରବେନ ଆମାର ସେ ବ୍ୟାପାରେ ସ୍ଥେଷ୍ଟ ସନ୍ଦେହ ଆଛେ । କିନ୍ତୁ ସେଟା ଯଦି ବିଦ୍ୟୁତ ବନ୍ଟନ ବ୍ୟବସ୍ଥାର ଗ୍ରିଡ ହୁଏ ? ନିର୍ଖୁତ ଭାବେ ସେଟାକେ ବୋକାର ଦରକାର ପଡ଼େ କାରଙ୍ଗ, ପଡ଼ିତେହି ତୋ ପାରେ ? ସବାଇ ତୋ ଡର୍ବିଏସହିବି ନଯ, ଯେଥାନେ ହିଶେବ ଏକଟାଇ, ବାଂଲା ହିଶେବ, ମଫସ୍ଲ ମରେ ମରଙ୍କ, ଶହରେ ବିଦ୍ୟୁତ ଦାଓ, ନଈଲେ ଖବରେର କାଗଜ ଗାଲାବେ, ଆର ମଫସ୍ଲଲେ କୀ ହଚ୍ଛେ ତାତୋ କେଉଁଠି ଜାନେନା । କ୍ରାଇସ୍ଟ ତୋ ଶହରେ ଏସେ ଥେମେ ଗିଯେଛେ, କ୍ରାଇସ୍ଟ ସ୍ଟପଦ ଅୟାଟ କ୍ୟାଲକଟା, ଦୁଟୋଇ ‘ସି’ ଦିଯେ — ଏଟା ଯାତେ ବୋକା ନା ଯାଯ, ଆମରା ଆସଲେ ‘ସି’-ତେ ପିଲ୍ ଚାର୍ଲେସ ଆର କ୍ରାଇସ୍ଟେଟରେ ବାଚାକାଚା, ସେଇ ଜନେଇ ତୋ ‘କେ’ ଦିଯେ କରା ହଲ କୋଳକାତାକେ । ଦେଖୁନ, ଆବାର ବାଜେ ବକାହି । କିନ୍ତୁ, ଯା ବଲଛିଲାମ, ଏହି ଧରନେର ହିଶେବେର ଜନ୍ୟେ ତୈରି ଭୌତ ମଡେଲ, ଅୟାନାଲଗ କମ୍ପ୍ଯୁଟାର ସତିଇ ହତ, ଯେଥାନ ଥେକେ ‘ଅୟାନାଲଗ’ ଏହି ଧାରଣାଟାଇ ଏସେହେ । ଶ୍ୟାନନ ଏରକମ ମେଶିନେଇ କାଜ କରେଛିଲେ ।

ଧରନ ଓଇ ବିଶାଲାକାର ବିଦ୍ୟୁତ ବନ୍ଟନ ବ୍ୟବସ୍ଥା । ତାର ବିଦ୍ୟୁତ ପ୍ରବାହ ହିଶେବ କରତେ ହଚ୍ଛେ । ବେଜାଯ ଜଟିଲ ହିଶେବ । ଏଥାନ ତୋ ଆମରା ଡିଜିଟାଲ କ୍ୟାଲକୁଲେଟର ବା କମ୍ପ୍ଯୁଟାର ଦିଯେ ହିଶେବ କରି । ଏବାର, ଏକଟା ସିଚୁଯେଶନ ଭାବୁନ ଯେଥାନେ ସେବ ନେଇ, ତାହିଁ, ଏକଟା ମଡେଲ ବାନାନୋ ହଲ ମୋଟ ବିଦ୍ୟୁତ ବ୍ୟବସ୍ଥାର, ଅନେକ ଅନେକ ଛେଟ ଆକାରେ, ଶୁଦ୍ଧ ଅନୁପାତଟା ଏକ ରେଖେ । ଅନୁପାତ ମାନେ ସବ କିଛିରାଇ ଅନୁପାତ, ଗୋଟା ବିଦ୍ୟୁତ ଗ୍ରିଡଟାର ବିଭିନ୍ନ ଜାଯଗାଯ ବିଭିନ୍ନ ଉପାଦାନେର ରୋଧଗତ ପ୍ରବାହଗତ ବିଭବଗତ, ରେଜିସ୍ଟିଭ କ୍ୟାପାସିଟିଭ ଇନଡାକ୍ଷିଭ ପରିମାଣଗୁଲୋର ସଙ୍ଗେ ଅନୁପାତ ବଜାଯ ରେଖେ ବାନାନୋ ଏହି କୁଚୋ ମଡେଲଟାଇ ଏବାର ଗୋଟା ବିଦ୍ୟୁତ ଗ୍ରିଡଟାର ବାସ୍ତବ ବିଦ୍ୟୁତ ବ୍ୟବସ୍ଥାର ଏକଟା ଅୟାନାଲଗ ବା ତୁଳ୍ୟମୂଳ୍ୟ ପ୍ରତିରୂପ ହୁଏ ଦାଁଡ଼ାଳ ।

ଅନେକଟା ଛେଟ ମାତ୍ରାଯ ଏହି ମଡେଲଟାଇ ଏଥାନ ଏକଟା ଗ୍ରିଡ । ଏବାର ଗ୍ରିଡେର ଯେ କୋନୋ ଏକଟା ଘଟନାକେ ବୋକାନୋ ଯାବେ ଏହି ମଡେଲଟାର ଏକଟା ଛେଟ ମାତ୍ରାର ଘଟନା ଦିଯେ । ଏର ପ୍ରତ୍ୟେକଟା ଇନପୁଟ ଏବଂ ଆଉଟପୁଟ ଏବାର ଓଇ ଅନୁପାତଟା ବଜାଯ ରାଖିବେ । ସମାନୁପାତୀ ହବେ ପରମ୍ପରେର । ଧରନ ମଡେଲେର ଇନପୁଟଟା ଯଦି ମୂଳ ଗ୍ରିଡେର ଏକ ଲକ୍ଷ ଭାଗେର ଏକ ଭାଗ ହୁଏ, ଆଉଟପୁଟଟାକେଓ ଏକ ଲକ୍ଷ ଦିଯେ ଗୁଣ କରେ ନିତେ ହବେ ।

ଶ୍ୟାନନେର ଆମଲେ ଡିଜିଟାଲ ହିଶେବେର ମେଶିନ ନା ଥାକାଯ ଏରକମ ମେଶିନ ସତିଇ ବାନାନୋ ହତ, ବିକଟ ବିକଟ ସବ ଅବିଶ୍ୱାସ୍ୟ ଜଟିଲତା ନିରେଇ ତୈରି ହତ ମେଶିନଗୁଲୋ । ଯେମନ ୧୯୨୦ ନାଗାଦ ମ୍ୟାସାଚୁସେଟେସ ଇନସିଟିଟିଉଟ ଅଫ ଟେକନୋଲୋଜିତେ ବିଦ୍ୟୁତ ଗ୍ରିଡେର ପ୍ରବାହ ମାପାର ଜନ୍ୟେ ତୈରି ଏସି ନେଟ୍‌ଓର୍ୟାର୍ କ୍ୟାଲକୁଲେଟରଟାର ଜନ୍ୟେ ଜାଯଗା ଲାଗତ ଏକଟା ଆନ୍ତର ସର । ଏହି ମଡେଲଗୁଲୋଇ ଏକ ଏକଟା ଅୟାନାଲଗ କମ୍ପ୍ଯୁଟାର, ହିଶେବ କରାଛେ, କମ୍ପ୍ଯୁଟ କରାଛେ ବିଦ୍ୟୁତ ବ୍ୟବସ୍ଥାର ଖୁଟିନାଟି । ଭୌତ ରକମେ ତାର ଅନ୍କଗୁଲୋ କଷେ ଦିଚ୍ଛେ, ଆମରା ଭୌତ ଫଲାଫଲଟାକେ ଆବାର ଏକକ ଦିଯେ ସଂଖ୍ୟାର ମାପେ ମେପେ ନିଚ୍ଛି ।

ଶ୍ୟାନନ ଯେ ଅୟନାଲଗ ମେଶିନଟାଯ କାଜ ଶୁରୁ କରେଛିଲେନ ସେଟା ଏର ଚେଯେଓ ଏକ କାଠି ଉପରେ, ତାର ନାମ ଡିଫାରେନଶିଆଲ ଅୟନାଲାଇଜାର । ଅନ୍ୟ ଅୟନାଲଗ କମ୍ପିਊଟାରଙ୍ଗଲୋ ସେଥାନେ ଏକଟା ଏକକ କାଜେର ଜନ୍ୟେଇ ତୈରି, ଡିଫାରେନଶିଆଲ ଅୟନାଲାଇଜାର ସେଥାନେ ଏକଣ୍ଡଚ ବୈଜ୍ଞାନିକ ଏବଂ ଇଞ୍ଜିନିଆରିଂ ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନ କରତେ ପାରତ, ସେଭାବେଇ ବାନାନୋ — ସେହି ସମସ୍ତ ସମସ୍ୟା ଯାଦେର ଡିଫାରେନଶିଆଲ ଇକ୍ୟୁରେଶନ ଦିଯେ ହାଜିର କରା ଯାଯ । ଡିଫାରେନଶିଆଲ ଇକ୍ୟୁରେଶନ କୀ ସେଟା ଯାରା ଜାନେନ ନା, ଛେଡେ ଦିନ, ପରେର ବ୍ୟାପାରଟା ବୋବାର ଜନ୍ୟେ ଏଟା କାଜେ ଲାଗବେ ନା ।

ଏହି ମେଶିନେ ହିଶେବଙ୍ଗଲୋ ହତ ଡେସିମାଲ ବା ଦଶମିକ ପଦ୍ଧତିତେ, ବାଇନାରିତେ ନଯ । ଆମରା ଶୂନ୍ୟ ନସ୍ଵର ଦିନେ ଡେସିମାଲ ବାଇନାରି ନିଯେ କଥା ବଲେ ଏସେହି — ଡେସିମାଲ ପ୍ରକ୍ରିୟା ସେଥାନେ ୦ ଥେକେ ୯ ଏହି ଦଶଟା ଡିଜିଟ ବା ଅନ୍ଧ ଦିଯେ ସଂଖ୍ୟାଦେର ବୋବେ ଏବଂ ଲେଖେ, ବାଇନାରି ବୋବେ ୦ ଆର ୧ ଏହି ଦୁଟୋ ଅନ୍ଧ ଦିଯେ । ଡେସିମାଲ ୦ ମାନେ ବାଇନାରି ୦, ଡେସିମାଲ ୧ ମାନେ ବାଇନାରି ୧, କିନ୍ତୁ ଡେସିମାଲ ୨ ମାନେ ବାଇନାରି ୧୦, କାରଣ, ବାଇନାରିତେ ଆର ଡିଜିଟ ନେଇ । ଏହିଭାବେ ଡେସିମାଲ ୩ ମାନେ ବାଇନାରି ୧୧, ଡେସିମାଲ ୪ ମାନେ ବାଇନାରି ୧୦୦, ଡେସିମାଲ ୫ ମାନେ ବାଇନାରି ୧୦୧ ଚଳତେଇ ଥାକେ । କିନ୍ତୁ ମଜାଟା ଖେଯାଲ କରନ୍ତି, ମାତ୍ର ଦୁଟୋ ଜିନିୟ ଲାଗଛେ ଆପନାର ବାଇନାରି ପ୍ରକ୍ରିୟାୟ । ୦ ଆର ୧ । ବିଦ୍ୟୁତ ଥାକା ଏବଂ ନା-ଥାକା । ବା, ଏକଟା ବିଶେଷ ଭୋଣ୍ଟେର ବିଦ୍ୟୁତ ମାନେ ୦ ଏବଂ ଆର ଏକଟା ବିଶେଷ ଭୋଣ୍ଟେର ବିଦ୍ୟୁତ ମାନେ ୧ । ଧରନ, ଆଜକେର ଏକଟା ବିଶେଷ ଡିଜିଟାଲ କମ୍ପିਊଟାରେ ତିନ ଭୋଣ୍ଟ ମାନେ ୧ ଆର ଆଧ ଭୋଣ୍ଟ ମାନେ ୦ । ଅର୍ଥାତ୍ ଅବସ୍ଥା ମାତ୍ର ଦୁଟୋ । ଏବାର, ଓହି ଡିଜିଟାଲ କମ୍ପିਊଟାରେ ଅଭ୍ୟନ୍ତରେ ପ୍ରତିଟି ସାର୍କିଟାଂଶେଇ ୩ ଭୋଣ୍ଟ ଢୋକା ବା ବେରୋନୋ ମାନେ ୧ ଢୋକା ବା ବେରୋନୋ, ଏବଂ ୦.୫ ଭୋଣ୍ଟ ଢୋକା ବା ବେରୋନୋ ମାନେ ୦ ଢୋକା ବା ବେରୋନୋ । ଗୋଟା ବାସ-ବ୍ୟବସ୍ଥା ବା କମ୍ପିਊଟାରେର ଭିତରେର ତଥ୍ୟ ଚଳାଚଳ ହାଇଓଯେତେଓ ଓହି ଏକଟି ବନ୍ଦୋବସ୍ତ କାଯେମ ଥାକବେ ।

କିନ୍ତୁ ଶ୍ୟାନନେର ଓହି ଘଟୋଂକଚେ ଏସବ ଛିଲନା । ସେ କାଜ କରତ ଡେସିମାଲେ । ଏବଂ ସ୍ଲାଇଡ ରଙ୍ଗ ବା ଡାଯାଲେର ଘଡ଼ି ଯେମନ ପରିମାପ ଏକକ ଦିଯେ କାଜ କରେ, ଇଞ୍ଚିଲ ବା ଡିଗ୍ରିତେ, ସେଇରକମ ଏହି ମେଶିନେ ସଂଖ୍ୟାଦେର ହାଜିର କରା ହତ ନଡ଼ା ଏବଂ ଦୂରତ୍ବ, ମୁଭମେନ୍ଟ ଏବଂ ଡିସଟାଲ, ଦିଯେ । ଏକଟା ଡାନ୍ଡା କଟଟା ନଡ଼ିଛେ ତାଇ ଦିଯେ ବିଭିନ୍ନ ଭ୍ୟାରିଯେବଲ ବା ଚଲରାଶିଦେର ହାଜିର କରା ହତ । ଗିଯାର ଦିଯେ ଗୁଣ ଆର ଭାଗ କରା ହତ । ଆର ବିଭିନ୍ନ ଗିଯାରେର ପରିମାପେର ପାର୍ଥକ୍ୟ ଦିଯେ ଯୋଗ ଆର ବିଯୋଗ କରା ହତ । ଆଠାରୋଥାନା ଆଲାଦା ଆଲାଦା ଭ୍ୟାରିଯେବଲ ନିଯେ କାଜ କରତେ ପାରତ ଏହି ମେଶିନ । ଆର ଇନ୍ଟିଗ୍ରେଶନ କରା ହତ ଏକଟା ଗୋଲ ଏବଂ ଘୋରାନୋ ଯାଯ ଏମନ ଟେବିଲେର ଉପର ପରିବର୍ତ୍ତନୀୟ ବ୍ୟାସାର୍ଦ୍ଦେଶୁରତେ ଥାକା ଏକଟା ତୀକ୍ଷ୍ଣ ଝାଁଜକାଟା ଘୂର୍ଣ୍ଣମାନ ଚାକତି ଦିଯେ । ଯାରା କ୍ୟାଲକୁଲାସ ଜାନେନ ନା, ଏହି ଇନ୍ଟିଗ୍ରେଶନ ବ୍ୟାସାର୍ଟାଓ ବୁଝାଲେନ ନା, ଛେଡେ ଦିନ, କୋନୋ କ୍ଷତି ନେଇ ।

ଚାର୍ଲ୍ସ ବ୍ୟାବେଜ ଏର ପ୍ରାୟ ଏକ ଶତାବ୍ଦୀ ଆଗେ ତାର ଡିଫାରେନ୍ ଇଞ୍ଜିନେ ଶକ୍ତି ଯୋଗାନୋର କଥା ଭେବେଛିଲେନ ସ୍ଟିମ ଇଞ୍ଜିନ ଦିଯେ, ଆର ଡିଫାରେନଶିଆଲ ଅୟନାଲାଇଜାରେ ଶକ୍ତି ଯୋଗାତ ବିଦ୍ୟୁତ । ଓହି ଡାନ୍ଡାଙ୍ଗଲୋ ନାଡ଼ାନୋ ଆର ଗିଯାର ଆର ଚାକାଙ୍ଗଲୋ ନାଡ଼ାନୋ — ଏଟାଇ କାଜ ଛିଲ ବିଦ୍ୟୁତେ । ହିଶେବେର କାଜ କରତ ମେଶିନେର ଭୌତ ଶରୀରଟା ।

ପ୍ରତିଟି ନତୁନ ହିଶେବେର ଜନ୍ୟେ ଡିଫାରେନଶିଆଲ ଅୟନାଲାଇଜାରେ ଗିଯାରଙ୍ଗଲୋକେ ନତୁନ କରେ ହାତେ କରେ ଠିକ ଜାଯଗାୟ ଏନେ ଦିତେ ହତ । ଶ୍ୟାନନ ଏହି ଡିଫାରେନଶିଆଲ ଅୟନାଲାଇଜାରେ ଏହି କାଜଙ୍ଗଲୋ କରଛିଲେନ ଆର ଏକଟି ସଙ୍ଗେ ମେଶିନେର କାଜ କରାର ଯୁକ୍ତିବିଜ୍ଞାନଗତ କାଠାମୋ ନିଯେ ଭାବନାଚିନ୍ତା କରଛିଲେନ । ଏହି ଦୁଟୋ ଏକ ସଙ୍ଗେ କରାଟାଇ ହଲ ସମୟେର ସେହି ନତୁନ ମୋଚଡ଼ ଯା ପୁରୋନୋ ସମୟେର ଗୋପନ ଭାଁଜଙ୍ଗଲୋକେ ତାର ଚୋଖେ ଫୁଟିଯେ ତୁଳଲ । ଶ୍ୟାନନ ଭାବଲେନ, ଏହି ବିଶୁଦ୍ଧ ଭୌତ ରକମେ ହିଶେବ କରାର ପ୍ରକ୍ରିୟାଟା ଯଦି ବଦଳେ ଫେଲା କରା ଯାଯ ହିଶେବ କରାର ଏକଟା ବୈଦ୍ୟୁତିକ ପ୍ରକ୍ରିୟାୟ, ଭୌତ ଅଂଶଙ୍ଗଲୋକେ ନାନା ପ୍ରକାରେର ବୈଦ୍ୟୁତିକ ସାର୍କିଟ୍ଟେ ବଦଳେ ଫେଲେ? ଆର କୀ ଭାବେ ବାନାନୋ ବା ସାଜାନୋ ହବେ ସାର୍କିଟଙ୍ଗଲୋକେ? କେନ, ସଙ୍ଗେ ଆଛେ ଜର୍ଜ ବୁଲି, କୋମର ବେଁଧେଛେ ।

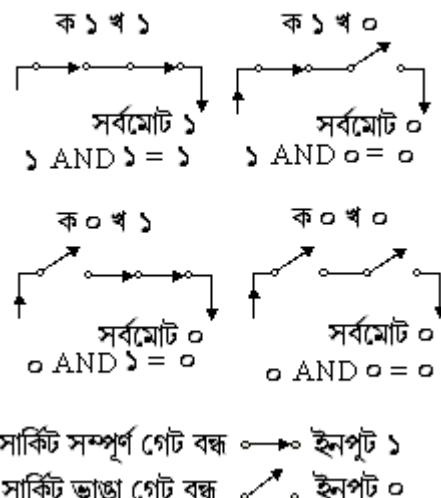
୧୯୩୭-୬ ଶ୍ୟାନନ ତାର ଗବେଷଣା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କରେନ, ଏବଂ ପରେର ବହୁ ଏର ଉପର ଏକଟା ପେପାର ଲେଖନ, ଏ ସିମ୍ବଲିକ ଅୟନାଲିସିସ ଅଫ ରିଲେ ଅୟାନ୍ ସୁଇଟିଂ ସାର୍କିଟସ । ଯାତେ ତିନି ବୁଝିଯେଛେ କେମନ କରେ ଲଜିକ ସାର୍କିଟ ବାନାତେ ହ୍ୟା । ପେପାରଟା ପାତେ ପଡ଼ାର ଆଗେ ଥେକେଇ ସେନସେଶନ ହୟେ ଯାଯ ଏବଂ ଦମ ଫେଲାର ଆଗେ ଥେକେଇ ସେଥାନ ଥେକେ ନତୁନ ଧରନେର ଡିଜାଇନ ତୈରିର ପ୍ରକୌଶଳ ବାନାନୋର ଚେଷ୍ଟା ଶୁରୁ ହୟେ ଯାଯ । ଏଥାନେ ଆର ଏକଟା ଲୋକେର ଆର ତାର କାଜେର ଡଲ୍ଲେଖ ଭୟାନକ ଦରକାର, ୧୯୩୬-୬ ବେରିଯେଛିଲ ଅୟାନ ଟୁରିଂ-୬ ରେ ସେହି ଡାକିନୀମସ୍ତ୍ରେର ମତ ଶକ୍ତିଶାଲୀ ବୈପ୍ଲବିକ ବୈଦ୍ୟୁତିକ ତତ୍ତ୍ଵ ଯା ଗୋଟା ସାଇବାର ଚିନ୍ତା ପ୍ରକରଣଟାକେଇ ବଦଳେ ଦିଯେଛିଲ ।

କିନ୍ତୁ, ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତୁ, ମାଇରି ବଲଛି, ଆମାର ଆର ଦମ ନେଇ, ଆଜ ସାତାଶେ ନଭେସ୍ବର, ଠ୍ୟାଂ ପ୍ଲାଷ୍ଟାରେର ଚୋଦ୍ଦ ନସ୍ବର ଦିନ । ଏହି କାଜଟା ଶୈଁ କରେ ଫେଲିତେ ହବେ ଏହି ଧ୍ୱମକିତେ ଆମି ରୋଜ କମ କରେ ଯୋଲ ଘନ୍ଟା କରେ କାଜ କରେଛି, ଏକଦିନ ସାଡ଼େ ଉନିଶ, ଆର ତାର ମଧ୍ୟେ ଏତ ଏତ ନେଟ ଥେକେ ଜିନିଯ ନାମାତେ ହେଁବେ ଯେ ପରେର ଟେଲିଫୋନ ବିଲଟା ଆସାର ପରେ ମାନୁ ଯଦି ଆମାୟ ଲାଥି ମେବେ ବାଡି ଥେକେ ବାର କରେ ଦେଇ, ପ୍ଲାଷ୍ଟାରେ ଲାଗାନୋ ହିଲେ ଲ୍ୟାଂଚାତେ ଲ୍ୟାଂଚାତେହି ଆମାର ଓକେ ନୈତିକ ସମର୍ଥନ ଜାନାତେ ହବେ, ଯେଟା ଆରୋ କରଣ, ଗାଲାଗାଲ କରାର ଆରାମଓ ସଖନ ଥାକେନା ।

କୀ ଭାବେ ଟୁରିଂଟା ଲିଖିବ ସେଟା ଛକେଓ ଫେଲେଛିଲାମ, ଫର୍ମାଲ ସିସ୍ଟେମଟା ବେଜାଯ ଉନ୍ଦ୍ରଜନାର ଜିନିଯ, ଏକଟା ବିକଟ ଜାନ୍ତବ ବହି ଆଛେ, ‘ଗେଡେଲ ଏଶାର ବାକ’, ଏରଉଠିନ ହଫସ୍ଟ୍ୟାଡଟେର-ଏର ଲେଖା । ଯଦି କୋଥାଓ ପାନ, ଚୋଥେର ପାତା ନା-ଫେଲେ ଝେଡ଼େ ଦେବେନ, ଅନେକଦିନ ପାଓୟା ଯାଚେଛା । କିନ୍ତୁ ଆମାର ଆର ଏନାର୍ଜି ନେଇ । ବାଡ଼ିଟା ନାକି ପାନ-ବିଡ଼ିର ଦୋକାନ କରେ ଫେଲେଛି, ‘ବାବୁଜି’ ଏବଂ ବାବୁଜି-ଜାତୀୟ ଗୋଟା ପାଁଚେକ ଗାନ ବଲିର ମୁହୂର୍ତ୍ତ ପାଁଠାର ଡାକେର କ୍ଷେଳେ ବେଜେ ଚଲେଛେ, ଯାଦେର ବିପିଏମ ମାନେ ବିଟ ପାର ମିନିଟ ଏକଶୋ ତୋ ଛାଇ ବୋଧହ୍ୟ ଦୁଶୋର ଉପର, ଯାତେ ବେସାଲ ମେଟାବିଲିକ ରେଟ ନେମେ ନା ଯାଇ, ନହିଁଲେ ଅତକ୍ଷଣ କାଜ କରା ଯାଇନା । ଆମି ନୟ ଲିଖଛି, କିନ୍ତୁ ବାଡ଼ିର ଅନ୍ୟଦେର ଉପରେ ଏବାର ରହମ ଖାଓୟାର ଦରକାର, ତାଇ ଟୁରିଂ ଛେଡ଼େ ଦିଲାମ, ଏହି ଦିନେର ଆଲୋଚନାଟା ଯଦି ଆପନାଦେର ଭାଲୋ ଲାଗେ ମେଲ କରବେନ, ପରେ ନାହଯ କରା ଯାବେ । ଆର, ସରାସରି ଏର ପରେର ଦିନ କମ୍ପ୍ୟୁଟାର ପ୍ରଜମ୍ଭେର ଆଲୋଚନାୟ ଯେତେ, ବା ତାର ପରେ ଶୁଣିଲାଙ୍କ୍ର କାଠାମୋଯ, ଟୁରିଂ ଦରକାରଓ ପଡ଼ବେ ନା ।

ଶ୍ୟାନ ଚାଇଲେନ ବୁଲିର ଗଣିତେ ଓହି ‘AND’, ‘OR’ ଏବଂ ‘NOT’ ଅପାରେଶନଗୁଲୋକେ ବୈଦ୍ୟୁତିକ ସାର୍କିଟେ ନିଯେ ଆସତେ । ଏହିଜନ୍ୟେ ତାକେ ରିଲେର ମଧ୍ୟେକାର ବିଦ୍ୟୁତ ସଂଯୋଗଗୁଲୋକେ କିଛୁଟା ବଦଳେ ନିତେ ହଲ — ଏଥିନ ଥେକେ ତାରା ହ୍ୟ ବିଦ୍ୟୁତ ପ୍ରବାହ ଘଟତେ ଦେବେ — ମାନେ ସତି ମାନେ ହ୍ୟ ମାନେ ୧, ଅଥବା ବିଦ୍ୟୁତ-ପଥଟା କେଟେ ଦେବେ — ମାନେ ମିଥ୍ୟ ମାନେ ନା ମାନେ ୦ । ଏହି ବଦଳେ ନେଓୟା ରିଲେଗୁଲୋଯ ଏବାର ବିଦ୍ୟୁତ ପାଠାନୋ ହବେ, ଏତେ ହ୍ୟ ସାର୍କିଟ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହବେ, ହବେ ବିଦ୍ୟୁତମୟ ମାନେ ଶାଟ ବା ବନ୍ଧ । ଅଥବା ବିଦ୍ୟୁତପଥ ବନ୍ଧ ଥାକାଯ ସାର୍କିଟ ଥାକବେ ବିଦ୍ୟୁତବିହୀନ, ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ, ଓପନ ବା ଖୋଲା । ଛବିତେ ଦେଖୁନ ଏହି ସମୟେର ରିଲେ ସାର୍କିଟେର କାନେକଶନଟା ଆମରା ଦେଖାଲାମ, ବୁଲିର ଗଣିତେ ‘AND’ ଅପାରେଟରେର ଜନ୍ୟେ ।

ବୁଲିର ଗଣିତେ AND ଅପାରେଶନେର ଲଜ୍ଜିକ ସାର୍କିଟ

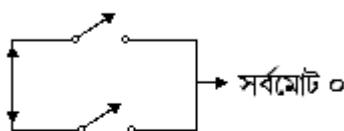
ଛବିତେ ଦେଖୁନ, ସାର୍କିଟ ସଖନ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଥାକଛେ, ତଥନ ବିଦ୍ୟୁତ ଯାଚେ ଏବଂ ଆମରା ପାଇଁ ୧, ମାନେ ହ୍ୟ ମାନେ ସତି । ଧରନ ଏକଟା ବାଞ୍ଚ ଯଦି ଲାଗାନୋ ଥାକତ ଏହି ସାର୍କିଟେ ତାହଲେ ସେଟା ଜୁଲେ ଉଠିବାକୁ ହେଲା । ମାନେ ଇଲେକ୍ଟ୍ରନିକ ସାର୍କିଟ ଦିଯେ ଆମରା ସେଇ ବାଇନାର ଗଣିତକେ ହାଜିର କରତେ ପାରିଲାମ ଯାର ଉପର ଦାଁଡ଼ିଯେ ଆଛେ କମ୍ପ୍ୟୁଟାରେର ଗୋଟା କାଜଟାଇ । କାରଣ ଆଗେଇ ତୋ ବଲେଛି, ଶୁଣ୍ୟ ନସ୍ବର ଦିନେ, ତଥ୍ୟ ମାନେଇ ୦ ବା ୧, ମେ ଆକ୍ଷିକ ତଥ୍ୟଇ ହୋକ, ବା ଅନାକ୍ଷିକ, ଆର ତାଦେର ଉପର କାଜରେ ଗୋଟା କାଠାମୋଟାଇ ଖୁବ ସରଳ କିଛୁ ପାଟିଗଣିତ, ଯାଦେର ମିଲିଯେ ମିଲିଯେ ତୈରି ହ୍ୟ ଜଟିଲତର କାଜଗୁଲୋ ।

এই ছবিতে একটা ক্রিয়াকে দেখলাম, বুলির তৈরি ‘AND’ গণিত শ্যানন কী ভাবে হাজির করলেন ইলেকট্রনিক্সে, এবার ওই একই ছবি ‘OR’ অপারেশনের জন্যে।

দুটো ছবিতেই একই ভাবে একটা উর্ধমুখী তীর দিয়ে খোলা বা কাটা সার্কিটকে বোঝানো হয়েছে, আর সোজা ডানদিকে তীর দিয়ে আস্ত সার্কিটকে, যার মধ্যে দিয়ে বিদ্যুৎ যাচ্ছে। এটা জাস্ট শুরু, বুবতেই পারছে, সবচেয়ে সরল সহজ প্রাথমিক আঙ্কিক ক্রিয়া, এবং ইলেকট্রনিক সার্কিটে তার প্রতিনিধিত্ব। কী করে গণিতের সমস্যাগুলোকে চালান করে দেওয়া শুরু হল ইলেকট্রনিক সার্কিটে। এবার, অস্তত, শুন্য থেকে এই তিনি অন্দি লেখা তথ্য পাঠানোর ভৌত প্রকরণটা আপনি বুবাতে না-পারলেও একটা আলগা ভাসাভাসা ভাবনা তৈরি করে নিতে পারবেন।

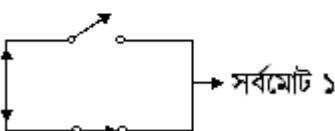
বুলির গণিতে OR অপারেশনের লজিক সার্কিট

$\circ \text{ OR } \circ$

$\circ \text{ OR } \circ = \circ$

$1 \text{ OR } 1$

$\circ \text{ OR } 1 = 1$

$1 \text{ OR } \circ = 1$

$1 \text{ OR } 1 = 1$

এর একটা চমৎকার ছবি আছে আইবিএম-এর নিজের সাইটে, এখনকার একটা মাইক্রোচিপে ঠিক এই কাজটা করার জন্যে চিপের যে জায়গাটা নির্দিষ্ট তার বহু বহু গুণ বড় করে, কিন্তু কপিরাইটেড ছবি, দেওয়া যাবেনা। যাকগে, এখান থেকেই ইলেকট্রনিক কম্পিউটারের এবং আমাদের আজকের দিনের শেষ।

এবার, পরের চার নম্বর দিন থেকে আমরা চুক্ব আধুনিক ডিজিটাল কম্পিউটারের ইতিহাসে। এই অংশের রেফারেন্স অনেকগুলো সাইটের নাম আর বইয়ের নাম তো লেখার মধ্যেই দেওয়া আছে। আর গণিতের ইতিহাসের সমরেন্দ্রনাথ সেনের বিজ্ঞানের ইতিহাস একটা বিপুল বই, যদি নাও পড়েন, কিনে রাখবেন, বংশ উদ্ধার হয়ে যাবে।

আর ভারতীয় ইতিহাসের সংখ্যার প্রাচীনতম ইতিহাসের একটা খুব ভালো বই ভারি সাম্প্রতিক, আসকো পার্পেলার ডিসাইফারিং ইনডাস স্ট্রিপ্ট স, সেটা মূলত সিঙ্গু প্রত্নতত্ত্বের বই কিন্তু এত ধনাচ্য যে আমি গত তিন বছর পোস্টমডার্নিজম থেকে পাঁপর অন্দি যত্রতত্ত্ব সেটা থেকে ঝোড়ে আসছি, আরো প্রচুর ঝাড়ব।

আর একটা কথা, আজকের গোটা আলোচনাটা মূলত দু জনের প্রতি কৃতজ্ঞ। বিশেষত আজকের প্রথম সেকশন এবং পরের চার নম্বর দিনের প্রায় সমস্ত ছবি নেটে এদের সাইট থেকে নেওয়া, এদের দুজনের কাছে, আরো অনেকের মত, চিঠি লিখে অনুমতি চেয়েছিলাম, এই দুজনেই উষ্ণ সম্মতি দিয়েছেন। হাওয়ার্ড রাইনগোল্ড। তার বই, দি ফুড ফর থট, নেটেই দেওয়া আছে, সাইট <http://www.rheingold.com/texts/tft/1.html>।

ଆର ଟାନି ଅଡସଲେ, ତାର ସାଇଟ, ଦି କମ୍ପ୍ୟୁଟାର ହାଟ, <http://www.arcula.demon.co.uk/entry.htm> | ମାନେ, ଏହି ସିରିଜେର ବିପୁଲ ସଂଖ୍ୟକ ଲେଖକେର ମଧ୍ୟେ ଏରାଓ ଯୋଗ ହେଁ ଗେଲେନ ।

ଓ, ଅଙ୍କେର ଇତିହାସେର ସେଇ ସାଇଟଟା, ଲିଂକଟା ପେଯେ ଗେଛି, ପୁରୋନୋ ଏକଟା ବ୍ୟାକଆପେ ପ୍ରଥମ ଏଇଚ୍ଟିଏମ୍‌ଏଲ୍‌ଟା ଛିଲ,
http://www-history.mcs.st-andrews.ac.uk/history/Indexes/Hist_Topics_alph.html | ଗିଯେ ଦେଖୁନ, ମାଥା ଖାରାପ ହେଁ ଯାବେ ।

ସଂକଳନ ଓ ରଚନା : ମଧ୍ୟମଦ୍ୟାମ ଜିଏଲଟି-ର (glt-mad@ilug-cal.org) ତରଫେ ତ୍ରିଦିବ ସେନଗୁପ୍ତ

